

**ОТАШ
НАФАСЛАР**

Ҳинд
ҳикоялари

*Ғафур
Ғулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти
Тошкент — 1977*

Премчанд
Амритлал Нагар
Бхагаватичаран
Варма
Вишну Прабхакар
Яшпал
Упендранатх Ашк
Харшнатх
Чандрхар Шарма
Гулерий
Кришан Чандр
Хўжа Аҳмад Аббос
Ражендрасингх
Бедий
Исмат Чугтоий
Махендранатх
Шаратчандра
Чаттопадхайя
Тарашанкар
Бандопадхайя
Амрита Притам

Гурдевсинх Рупана
Панналал Пател
Упендрапрасад
Моҳантий
Вишну Сакҳарам
Кхандекар
П. Дешпанде
Боммий Реддипаллий
Сурьярао
Иччханаурпу
Жаганнатхрао
Сому
Т. Жанакираман
Кешава Дев
К. Сарасватий
Амма
К. Ашватҳа
Нараянрао
Бисаваража
Каттиманий
Мулк Раж Ананд

НАЖОТ ИҶЛИ

1

Полициячи ўзининг қизил салласига, нозанин зар-зеварига, табиб қаршисида ўтирган мижозларига қанчалик гурурланса, деҳқон ҳам ўзининг яшнаб турган даласини кўриб ўшанчалик гурурланади. Жҳингур ўзининг шакарқамиш даласига ҳар қараганида бутун вужудини ширин бир туйғу чулғаб оларди. Уч бигҳа ердаги шакарқамишдан бу сафар кам деганда олти юз рупия даромад олади. Худо ол қулим деб пояларга бир барака бериб юборса борми, қўяверасиз. Қўшхўкиз қариб қолди. Буларнинг ўрнига, худо хоҳласа, янги қўшхўкиз олади. Олганда ҳам худди Батесвар бозоридан бориб олиб келади. Бир амаллаб яна икки бигҳа ер топади-да, номига ўтказиб олади. Пулдан ташвиш қилмаса ҳам бўлади. Судхўрлар ҳалитдан унга хушомад қилиб юрибди.

Қишлоқда у билан уришмаган биронта одам йўқ эди. У ҳаммани оёғининг учиди кўрсатарди. Бир куни кечқурун у ўғилчасини бағрига олиб, нўхат тераётган эди, кўзи шу томонга қараб келаётган бир тўда қўйга тушди. «Бу ёқда йўл йўқ-ку. Булар анови дўнгликнинг устидан ўтса ҳам бўлаверарди, — кўнглидан ўтказди у. — Булар ахир далани пайҳон қилиб, экинни еб кетади-ку. Ким ҳайдаб келяпти ўзи? Будду чўпонга ўхшайди. Бу боланинг жуда димоғи кўтарилиб кетибди. Қўйларини тўппа-тўғри далага қараб солаётганини

қара! Мени-ку кўриб турибди, қўйларини қайтарай демайди-я! Ҷзи мени ким менсувдики, бу менсийди. Мен ҳам энди менсимаганим бўлсин».

Қўйлар далага жуда яқин келиб қолди. Жҳингур тоқат қилолмай, бақирди:

— Ҳой! Бу қўйларни қаёққа олиб келяпсан? Эсинг жойндами?

— Меҳту, шундоқ даланинг четидан ўтиб кетади,— деди ётиғи билан Будду.— Айланиб бораё десам, бир чақирим йўл.

Жҳингур баттар асабийлашиб бақирди:

— Сени овора бўлмасин деб, даламни пайҳон қилдириб қўявераманми? Ҳў анови чеккадан олиб ўтсанг бўлмайдимми? Нима, сен мени бир чўҳар-чамор деб ўйладингми? Ё давлатинг кўпайиб, кўзингни шира қоладими? Қайтар қўйларингни!

— Меҳту, бугунча ўтай. Бундан кейин шу ердан ўтсам, майли, нима қилсангиз, қилинг.

— Қайтар деяпман сенга! Қани биронта қўй шу ердан ўтсин-чи, нима қиларкинман. Эшитдингми?

Будду тасалли берди:

— Меҳту, агар қўйларим экиннинг бир донасига тегса, майли, нима десанг, де.

Будду жуда камтарлик билан гапирса ҳам, қўйларини қайтаришга ғурури йўл қўймади. У ҳам ўзига етганча ўжар эди. «Ҳар битта дўқ-пўписага қулоқ солаверсам, унда қўй боқиб бўладими?— ўйлади у.— Бугун қайтсам, эртага ҳеч қаердан ўтиб бўлмай қолади. Кейин ҳамма менга дўқ қиладиган бўлиб қолади»,— кўнглидан ўтказди у. Қўлида икки юз элликка яқин қўй бўлиб, бир кеча далада ўтлатганига ҳар бир қўйга ярим рупия оларди; бундан ташқари сутини сотарди, юнгидан адел тўқирди.

Қўйлар кўм-кўк майсани кўриб, ўзини тутиб туролмади. Экинга ўзини урди. Будду уларни таёқ билан уриб-уриб, даладан ҳайдаб чиқара бошлади. Би-

роқ бир ёқдан қайтарса, улар иккинчи ёғидан кириб кетаверди. Жҳингур баттар тутақиб бақирди:

— Сен менга кучингни кўрсатгани келдингми? Ҳозир сенга кўрсатиб қўяман куч қанақа бўлишини.

— Сени кўриб ҳуркяпти булар,— деди Будду.— Сен нарироқ бориб тургин, буларни мен ўзим ҳайдаб чиқараман.

Жҳингур болани ерга қўйди-да, таёгини олиб қўйларга ташланди. Қирчи ҳам эшагини шунчалик саваламаса керак. Бир қўйнинг оёғи синди, иккинчисинин бели синди ва ҳоказо. Ҳаммаси «ба-ба» деб маърай бошлади. Будду поданинг бу аҳволини томоша қилиб бир жойда индамай тураверди. На қўйларни ҳайдади, на Жҳингурга бир нарса деди. Жимгина томоша қилиб тураверди. Икки минутнинг ичида Жҳингур бу «бало-қазо»ни золимлик билан даф этди. Кейин ўзининг ютуғига гурурланиб деди:

— Энди туёгингни шиқиллатиб қол. Иккинчи бу ёққа қадамингни босма!

Будду ярадор қўйдан кўзини узмай жавоб берди:

— Жҳингур! Сен яхши иш қилмадинг. Кейин пуншаймон бўласан.

2

Деҳқондан ўч олиш банан қирқишдан ҳам осон нарса. Деҳқоннинг бутун топган-тутгани далада бўлади. Далада, хирмон бошида қанча-қанча меҳнат-машаққат чекилганидан сўнг ҳосил бир амаллаб уйга етиб келади. Борди-ю, бу машаққатлар устига-устак яна бирон кулфат илашиб қолса борми, бечора деҳқоннинг уйи куяди. Жҳингур қишлоққа келиб, бўлган воқеани сўзлаб берган эди, одамлар унга танбеҳ бера бошлади:

— Жҳингур! Сен катта хато қилибсан. Гўёки ҳеч нарсани билмайдигандек. Будду-ку ўлгудай жанжал-

7

каш одам. Шундан хабаринг йўқми? Ҳали ҳам ганимат, бориб ундан кечирим сўрагин. Бўлмаса сента қўшилиб, бутун қишлоқ балога қолади.

Жҳингур қилган хатосини энди англади. Энди афсуслана бошлади. «Қаёқдан ҳам уни тўхтата қолдим. Қўйлар жиндай экинни еб кетса, осмон узилиб, ерга тушармиди? Чинданам деҳқон зотининг азалдан пешанаси шўр. Унинг бош кўтариб юриши худога ҳам ёқмайди».

Узи-ку Буддунинг уйига сира боргиси йўқ эди, бироқ одамлар ҳадеб қистайвергач, мажбуран йўлга тушди. Агаҳан ойи эди, туман тушиб, атрофни қуюқ қоронғилик қоплаган эди. Шундоқ қишлоқдан чиқиши билан ўзининг шакарқамиш даласи томондаги ёнғинга кўзи тушди-ю, юраги шув этиб кетди. Жон ҳолатда ўша ёққа қараб чопди. «Ишқилиб менинг далам бўлмасин-да», — такрорларди у ичида. Бироқ оловга яқинлашган сайин гумони ростга айлана бошлади. Қилган хатосини ювиш учун-ку уйдан чиқиб келаётган эди. Бадбахт Будду дарров ўт қўйиб юборибди-да! Энди бунга қўшилиб бутун қишлоқнинг ҳолига маймун йиғлайдиган бўлди! Ниҳоят у далага етиб келди. Ёнғин жуда даҳшатли тус олган эди. Жҳингур дод сола бошлади. Қишлоқ одамлари югуриб келди ва улар даланинг ён-веридаги арҳар буталарини юлиб-юлиб олиб, оловни савалаб кетди. Одамлар билан олов ўртасида қаттиқ жанг бошланди. Тонг отгунча қий-чув тинмади. Гоҳ олов зўрлик қилса, гоҳ оломоннинг қўли баланд келарди. Олов туриб-туриб бирдан авжга минарди-да, одамлар икки баравар куч билан жангга кириб кетарди. Ҳамма жон-жаҳди билан оловни қайтаришга уриниб ётарди. Одамлар ичида энг жон куйдираётганлардан бири Будду эди. У дхўтийсини белигача кўтариб олиб, жон-жаҳди билан ўзини оловга урар ва «душман»ни бирпас саросимага солиб, бирдан қоқиб қоларди.

Охири одамлар галаба қилди. Бироқ бундай галабадан мағлубият яхши эди. Бутун қишлоқ аҳлининг шакарқамиши ёниб, кул бўлди. Экин билан бирга уларнинг бутун орзу-умидлари ҳам йўққа чиқди.

3

Экинга ким ўт қўйгани ҳеч кимга сир эмас эди. Бироқ ҳеч ким айтишга журъат қилолмасди. Чунки ҳеч қанақа далил йўқ эди. Далил бўлмагандан кейин ким бировнинг гапига ишонади? Жҳингур юзи куйиб уйдан остона ҳатлаб кўчага чиқолмай қолди. Ким кўрган унга таъна қилади.

— Ҳамма айб сенда,— дейди одамлар.— Сен бизни хонавайрон қилдинг. Манманлик ҳам эви билан-да. Ўзингни кетди-кетди, ўзинга қўшиб бутун қишлоқни ҳам хонавайрон қилдинг. Сен Будду билан ўчакишмаганинда, бизга бу қора кун йўқ эди.

Жҳингурни ўзининг хонавайрон бўлганидан ҳам кўра одамларнинг шу аччиқ-тизиқ гаплари кўпроқ қийнарди.

Пува ойида одамлар тун бўйи жувозда шакарқамиш янчади. Унинг шарбатидан қилинаётган қиёмнинг ширин ҳиди димоқни қитиқлайди. Тонггача ўчоқдаги ўт ўчмай, деҳқонлар ўчоқ атрофида ўтириб, тинимсиз чилим чекади. Мана энди ўшалардан асар ҳам йўқ. Ҳамма ёқ сув қуйгандек жимжит. Совуқнинг зўридан одамлар кеч кириши биланоқ эшикларни тақатақ бекитиб, ўзини таппа ўринга ташлайди-ю, Жҳингурнинг гўрига гишт қалашга тушади. Моғҳ яна ҳам хатарли ой. Шакарқамиш деҳқонга фақат ҳосилгина бермайди! Унинг бутун ҳаёт-мамоти шунга боғлиқ. Деҳқон шунга таяниб қишдан омон чиқади: иссиқ-иссиқ шарбатини ичади, баргини ёқади, поясини молга беради. Мана энди қишлоқнинг кечалари ўчоқдаги

кулда ётиб жон сақлайдиган ҳамма итлари совуқдаж қирилиб кетди. Қанчадан-қанча мол ҳаром қотди. Шарқамиш шарбатидан қилинадиган шинни қанддан маҳрум бўлиб, бутун қишлоқ тумовга гирифтор бўлди. Бу бало-офатларининг ҳаммаси Жҳингур туфайли бўлди. Ҳа, ҳаммасига мана шу бадбахт Жҳингур сабабчи!

Қишлоқ аҳли шундай деб Жҳингурни лаънат-маломат қилгани-қилган эди.

Жҳингур ўйлай-ўйлай охири Буддуни ҳам шу кўйга солишга қасд қилди. «Ўша деб мен хонавайрон бўлдим. У бемалол ялло қилиб юрибди. Мен ҳам уни боқлайман», деб аҳд қилди у.

Офат юз берган кундан буён Будду бу ёққа келмай қўйган эди. Жҳингур у билан яқинлашишга ҳаракат қила бошлади. Чунончи, сенга ҳеч қандай кеким йўқ деб кўрсатишга уринди. Бир куни адёл олишни баҳона қилиб уйига борди, яна бир куни сут сўраб борди. Будду уни ҳар сафар жуда иззат-икром билан қарши олди. Чилимни-ку одам душманга ҳам чектиради. Будду эса қўярда-қўймай сут ёки шарбат ҳам ичирарди. Тезда Жҳингур у билан жуда қалинлашиб олди. Бир куни Будду ундан сўраб қолди:

— Менга қара, Жҳингур! Даланга ўт қўйган одамни топсанг, нима қилардинг? Ростини айт.

Жҳингур жиддий тусда жавоб берди:

— Мен унга айтардим: оғайни, отанга раҳмат, мени одам қилдинг, мен жуда ўзимдан кетиб, ҳеч кимни танимай қўювдим, дердим.

— Мен сенинг ўрнингда бўлганимда, уни йўқ қилмай қўймасдим.

— Э, оғайни, беш кунлик дунёда уриш-жанжалдан нима фойда? Ўзим-ку хонавайрон бўлишга бўлдим, энди уни ҳам хонавайрон қилиб нима қиламан?

— Оғайни, жаҳл чиқса, ақл кетади, деган гап ҳам бор.

Пқагун ойи эди. Деҳқонлар шакарқамиш экишга тайёргарлик кўрмоқда эди. Буддунинг бозори чаққон, менинг қўйимни боқиб бер, деганларнинг сон-саногини йўқ. Будду хизмат ҳақини икки баравар қилиб қўйган. Агар бирон киши эътироз билдиргудай бўлса, шартта айтарди:

— Оғайни, қўйингни бер, мен боқаман, деб зўрлаётганим йўқ. Хоҳласанг боқтир, хоҳламасанг йўқ. Лекин мен айтганимдан камига қўйингни боқмайман.

Начора? Одамлар унинг бу зардаларига ҳам чидарди.

Лакшмийнинг¹ сиймоси ўзи у қадар катта эмас. Лекин гоҳ катта, гоҳ кичик бўлиб туради. Ҳатто баъзи наётларда у ўзининг кўркам сиймосини бир жойга тўпилаб, уни қогозга бир неча ҳарф шаклига ҳам кирита олади. Гоҳ одамнинг тилига жоїлашиб, ўзи-ку кўздан гойиб бўлади, бироқ аслида катта жой талаб қила бошлайди. Лакшмий Буддуниқига келди-ю, уй торлик қилиб қолди. Чунончи Будду ҳовли-жойини кенгайтиришга тушди. Айвон қурди, илгариги икки хонани олтита қилди. Уйларни бир бошдан янгилаб чиқди. Бир деҳқондан ёғоч сўраб олди, иккинчисидан гишт қўйишга гўнг олди, биттасидан бамбук олди, яна биридан қамиш келтирди. Девор тиклашга уста солди, лекин унинг ҳақини ҳам нақд бергани йўқ, қўйлари туққанида қўзи берадиган бўлди. Шуларнинг ҳаммаси Лакшмийнинг шарофати эди. Ҳамма иш насияга битди. Бепул-бечиқим бинойидек уй тайёр бўлди-қолди. Будду ҳовли тўйига тайёрлана бошлади.

Шу кунларда Жҳингур арқон эшадиган бир артелда ишламоқда эди. Кун бўйи меҳнат қилиб, қорни тўйиб овқат еёлмасди. Буддунинг уйига эса пул ёмғирдай

¹ Бахт маъбудаси.

ёғмоқда эди. Бу адолатсизликни кўриб, уни баттар ичини ит тирнарди.

Бир куни у айланиб юриб, чаморлар¹ маҳалласига бориб қолди-да, Ҳариҳар чаморни чақирди. Ҳариҳар олдига чиқди-да, саломлашиб, дарҳол чилим тўлдирди. Иккаласи ўтириб, чилим чека бошлади. Ҳариҳар чаморларнинг бошлиғи бўлиб, ўтакетган золим одам эди. Ҳамма деҳқонлар унинг олдида дағ-дағ титрарди.

Жҳингур чилим тортиб туриб деди:

— Кейинги пайтларда ўйин-кулги бўлмаептими дейман, а? Ҳамма ёқ жимжит.

— Э, қорин ғами босиб турганидан кейин ўйин-кулги кўнгилга сиғадими? Хўш, ўзингнинг аҳволинг қалай?

— Қалай бўларди. Бир амаллаб кун кечириб юрибмиз. Кун бўйи дастгоҳнинг ёнидан жилмайсан, ўшандагина қозон қайнайди. Лекин Буддунинг жуда омади келган. Давлатнинг сассиғига турулмайдди. Мана янги уй қурди. Яна қўйлар олди. Энди гумбурлатиб зиёфат бермоқчи. Етти қишлоқни чақираман, дейди.

— Тангри Лакшмий ташриф буюрса, одамнинг кўзи жиққа ёшга тўлади. Бу-чи? Бу ўзини қўйгани жой тополмайди. Гапирганда осмондан келади.

— Осмондан келганича бор-да. Қишлоқда унга бас келадиган ким бор? Лекин, биродар, бунчалик кеккайиб кетиши, албатта, яхши эмас. Худо берибди, яхши. Лекин кеккайиб нима қиласан? Ҳеч кимни писанд қилмай қўйди. Унинг мақтанишларини эшитсам, баданимга ўт туташиб кетади. Кечаги баққол бугун сетҳ!² Бизларни ҳам оёғининг учида кўрсатадиган бўлиб қолди. Куни кеча лангўвтийсини шалолатиб далама-дала итдай санқиб, ҳар кимнинг экинини қўриқлаб юрарди, Мана бугун бахт юлдузи чарақлаб, кўзлари қамашиб ётибди.

¹ Ҳамма ҳазар қиладиган энг пастки тоифа.

² Катта бой.

— Хўш, ўзим бир болайми уни?— таклиф қилди Ҳариҳар.

Жҳингур унга маънодор қараб деди:

— Э, нима қилардинг? Ўзи шундан қўрқиб қорамолни боқмайдиган бўлди-ку.

— Қўйи бор-ку.

— Бўлгани билан ундан нима фойда?

— Ундоқ бўлса, ўзинг ўйлаб кўр.

— Шундоқ бир йўл топки, у қайтиб ўнганмасин.

Кейин шивир-шивир гап бошланиб кетди.

Яхшиларда қанча ғайирлик бўлса, ёмонларда ўшанча меҳр-муҳаббат бўлади. Олим олимни, садҳу садҳуни¹, шоир шоирни кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмайди. Қиморбоз қиморбозни, ичкиликбоз ичкиликбозни, ўғри ўғрини доим қўллаб-қувватлайди, бир-бирининг қўлтиғига қиради. Борди-ю, бирор пандит² қоронғида беҳосдан қоқилиб йиқилса, бошқа бир пандит келиб унинг қўлтиғидан олиш ўрнига яхшилаб яна бир-иккита тепади. Бироқ ўғри ўз ҳамкасабасининг бошига кулфат тушганини кўрса, дарҳол унинг жонига ора қиради. Ёмон ишлардан ҳамма ҳазар қилади. Шунинг учун ёмонлар бир-бири билан иноқ бўлади. Яхши ишларни бутун дунё мақтайди. Шунинг учун яхшилар бир-бирини кўролмайди. Ўғрини талаб, ўғри нафрат топади, холос. Бир олим иккинчи олимни ерга урса, ўзининг шуҳрати ошади.

Жҳингур билан Ҳариҳар гапни бир жойга қўйишди: фитнани уюштириш, уни қачон, қаерда амалга ошириш йўлларини келишиб олишди. Жҳингур хотирини жам қилиб, уйига кетди. Душмандан ўч олиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяди у! Энди Будду қутулиб бўпти!

¹ Ҳинду дарвиш.

² Бараҳман, ҳинду руҳонийси.

Эртасига одагдагидек Жҳингур ишига кетаркан, йўл-йўлакай Буддуниқига кирди.

— Ҳа, бугун ишга бормадингми?— Будду уни кўриб сўради.

— Мана кетяпман-ку. Сендан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб келган эдим. Менинг битта бузоғимни қўйларингга қўшиб қўёлмайсанми? Жонивор қозиқда қантарилиб ётавериб ўлай деб қолди. Кўкатдан жуда кисилди жонивор.

Будду жавоб берди:

— Оғайни, мен қорамол боқмайман. Чаморларни ўзинг биласан-ку, катта-кичик ҳаммаси қип-қизил муттаҳам, молга битган бало. Мана шу Ҳариҳарнинг ўзи менинг иккита сигиримнинг бошини еди. Билмадим, нима бало бериб кетди. Ўшандан бери мен, қорамол боқмайман, деб қасам ичганман. Лекин сеники биттагина бузоқ экан, ҳеч ким тегмас ахир. Майли, олиб келиб, қўшиб қўя қол.

Шундай деб Будду ҳовли тўйига олган нарсаларни унга кўрсата бошлади. Сариеғ, шакар, ун, сабзавот — ҳаммасини тахт қилиб қўйган экан. Жҳингурнинг оғзи очилиб қолди. У умри бино бўлиб ўзи у ёқда турсин, бошқа бирор кишининг тўйга бунчалик кўп нарса қилганини кўрган эмас. Ишдан кейин уйига қайтгач, унинг энг биринчи қилган иши шу бўлдики, бузоғини Буддуниқига олиб бориб қўйди. Ўша куни кечаси Буддунинг уйида тантана бошланди. Худойи ҳам тортилди. Бутун тун бўйи Будду меҳмонларни кутиш-кузатиш билан банд бўлди. Қўрага, қўйларининг олдига боришга ҳам фурсати бўлмади. У эрталаб нонушта қилиб, энди ўрнидан турган эди, бир одам келиб айтиб қолди:

— Нима қилиб бу ерда ўтирибсан? У ёқда қўйларингнинг ичида бузоқ ўлиб ётибди. Қанақасан ўзинг? Ечиб ҳам қўймаган экансан.

— Мен куннинг ярмини қўғирмоч билан, ярмини қовурилган талқон билан ўтказаман. Ортиқча дахмазага кимнинг тоби бор.

— Анови сочилиб ётган ёғочларни териб кел,— деди Будду.— Мен уйдан ун олиб келганман. Бу ерда жуда қиммат. Мана шу харсанг тошнинг устида ҳамирни қориб оламан. Сен мен қилган овқатни емассан. Шунинг учун мен ясаб бераман, нонни ўзинг ёп.

— Това ҳам йўқ-ку.

— Э, товадан кўпи йўқ. Мана бу таслани қум билан ишқалаб ювилса, бас.

Ўт ёқилиб, ҳамир қорилди. Жҳингур хом-хатала қилиб нон ёпди. Будду сув олиб келди. Иккаласи қизил қалампир ва тузга ботириб нонни еб олди. Кейин иккала ошна тошга узала тушиб чилим торта бошлади. Бир вақт Будду айтиб қолди:

— Сенинг шакарқамишингга ўт қўйган мен эдим.

— Биламан,— жавоб берди Жҳингур кулимсираб.

Бир оздан кейин Жҳингур деди:

— Бузоқни мен боғлаб қўйган эдим, Ҳариҳар бир нарса берган эди.

— Биламан,— деди Будду ҳам ўша тусда.

Сўнг иккаласи хотиржам уйқуга кетди.

ИККИ ҲУКИЗ

1

Ҳайвонларнинг ичида эшак энг аҳмоғи ҳисобланади. Биз бирор одамни уччига чиққан аҳмоқ демоқчи бўлсак, унга эшак деб ном берамиз. Эшак ҳақиқатан ҳам шунақа аҳмоқми ёки соддалигию чексиз сабр-тоқати туфайли шу унвонни олганми — буни биз айта олмаймиз. Сигирни жуда беозор жонивор дейишади, лекин ўша ҳам одамни сузади. Ит ҳам жуда мўмин-маъқул нарса, аммо гоҳ-гоҳда унинг ҳам жаҳли чиқиб кетади. Лекин эшак ҳеч жаҳл деган нарсани билмайди. Уни хоҳлаганингизча уринг, олдига сасиб-ириб кетган похол-соҳолларни ташлаб қўйинг, барибир унинг юз-кўзида норозилик деган нарсанинг соясини ҳам кўрмайсиз. Апрель ойларида унчамунча диконгласа, эҳтимол, диконглар. Лекин унинг рўйирост хурсанд бўлганини мен ҳеч кўрган эмасман. Афт-башарасида ҳамма вақт бир хил умидсизлик, маъюслик акс этиб туради. Ҳеч қанақа шодлигу ғамташвиш, ҳеч қанақа фойда ёки нуқсон унинг пинагини бузолмайди. Азиз-авлиёларда нимайки яхши хислатлар бўлса, ўшаларнинг ҳаммаси эшакда ҳам бор. Шунга қарамасдан одамлар уни аҳмоқ дейди. Яхши хисларнинг шундай оёқ ости қилинишини мен бирон бошқа жойда ҳеч кўрган эмасман. Бу дунёда тўғрилиқ, соддаликка ўзи ўрин йўқми, нима бало.

Лекин эшакка ўхшаган яна биттаси бор. У ҳам эшакликда эшакдан қолишмайди, десак бўлади. У ҳам

бўлса ҳўкиз. Биз «эшак» деган сўзни қайси маънода ишлатсак, баъзи одамлар «ҳўкиз» деган сўзни ҳам ўша маънода ишлатиб, ҳўкизни аҳмоқларнинг бошлиғи дейишдан тоймайди. Лекин менинг фикрим бошқача. Ҳўкиз гоҳ-гоҳда сузади, гоҳ-гоҳда оёғини тираб туриб олади, хуллас, вақти келганда ҳар хил йўллар билан норозилигини изҳор қилиб туради. Шунинг учун уни эшак билан тенглаштириб бўлмайди.

2

Жҳўврий Каччҳий деган одамнинг иккита ҳўкизи бор эди. Бирининг оти Ҳийра эди, иккинчисининг оти Мўвтий. Иккови ҳам жуда зотли ҳўкизлар эди: кўриниши жуда чиройли, ишга чаққон, гавдаси ҳам каттакатта. Иккови кўп вақтдан бери бирга эди, ўзаро жуда қалин бўлиб қолган эди. Иккови қарама-қарши ёки ёнма-ён туриб ўзаро унсиз тил билан суҳбат қургани қурган эди. Улар бир-бирининг кўнглидаги гапни қандай қилиб тушуниб оларди — буни айта олмаймиз. Уларда ҳойнаҳой бир нарса бор эди, ўзини олий махлуқ деб даъво қилувчи инсоннинг ақли етмайдиган бир фазилат бор эди. Иккови бир-бирини ҳидлаб, ялаб-юлқаб меҳр-муҳаббатини изҳор қиларди. Гоҳ-гоҳда иккаласи ўзаро шох уриштириб турар эди. Бир-бирига душманлик қилиб эмас, шунчаки ҳазиллашиб, кўнгил очарга. Биз одамларда ҳам баъзан иккита дўст ўзаро уришиб-муштлиниб туради-ку. Шундай қилмаса, дўстликнинг ҳам мазаси бўлмайди, юзаки, ишониб бўлмайдиган бўлиб қолади. Қачон эгаси омов ёки аравага қўшса, ҳўкизларнинг иккови ҳам ҳамма вақт оғирликни кўпроқ ўзига олишга ҳаракат қиларди. Пешинда ёки кечқурун омов ёки аравадан халос бўлгач, иккови бир-бирини ялаб-юлқаб чарчоғини кўрсатиб турарди. Охурга емми, хашакми солингандан кейин иккови барабар ўрнидан турарди, барабар охурга тўмшу-

ғини тикарди. Бири кавнашни бас қилса, иккинчиси ҳам бас қиларди.

Бир куни Жхўврий иккала хўкизни қайнатасинига жўнатиб юборди. Нега юборди — буни хўкизлар қаёндан билсини. Хўжайин бизни сотди, деб ўйлади. Сотилгани хўкизларга ёқдими, ёқмадими — буни-ку билмадим, лекин Жхўврийнинг қайниси бу икковини қишлоғига етказиб олиб боргунича қоп-қора терга ботиб кетди. Қетидан ҳайдаса, иккови икки ёққа қараб қочади. Олдига ўтиб арқондан тортса, иккови ўзини кетига ташлайди. Урса, шохини ерга қадаб, пишқиради. Қани энди иккала безабонда тил бўлса-ю, Жхўврийдан сўраса: «Хўш, сен биз бечораларни нега ҳайдаб чиқардинг? Биз сенинг хизматингдан ҳеч бўйин тоблаганимиз йўқ эди-ку. Шунча меҳнатимиз камлик қилган бўлса, яна кўпроқ ишлата қолгин эди. Биз йўқ демасдик. Сенга хизмат қиламан деб ўлиб кетсак ҳам, рози эдик. Биз озиқ-овқатдан бирон марта шикоят қилганимиз йўқ. Олдимизга нима солсанг, бошимизни эгиб, индамасдан еявердик. Шундоқ бўлгандан кейин нега энди бизни шу зolimга сотдинг?»

Кечқурун иккала хўкиз Гаянинг қишлоғига етиб келди. Кун бўйи йўл юриб, роса сирилган эди. Лекин олдига озуқа ташланганида унга тумшугини ҳам урмади. Иккаласининг ҳам жуда кўнгли вайрон эди. Улар ўзимники деб юрган уйдан жудо бўлган эди. Бу янги қишлоқ, янги уй, янги одамлар — ҳамма бегона туюлмоқда эди. Иккови ич-ичида ўзаро гаплашди, кўз қири билан бир-бирига қараб қўйди-да, ётиб олди. Кечаси бутун қишлоқ уйқуга кетгандан кейин иккаласи бор кучи билан бир амаллаб арқонни узди-да, уйига қараб йўл олди. Арқон жуда маҳкам эди. Хўкизлар буни узиши мумкин, деб ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Лекин шу пайтда иккови шундай кучга кириб кетдики, бор кучи билан бир силтаган эди, арқон чўрт узилиб кетди.

Жхўврий эрталаб туриб, қараса, иккала ҳўкиз охурнинг олдида турибди. Икковининг бўйнида бир газ-бир газ арқон осилиб ётибди. Иккови қоқ тиззасигача лойбалчиққа ботган. Юз-кўзида эса меҳр-муҳаббат аралаш порозилик кўриниб турибди. Жхўврий уларни кўриб ийиб кетди. Югуриб келиб, икковининг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Одам билан ҳайвон ўртасидаги бу меҳр-муҳаббат манзараси шундай ажойиб эдики, қўяверасиз.

Уйдагию қишлоқдаги болалар тўпланди ва чапақ чалиб ҳўкизларни олқишлай бошлади. Болалар иккала қаҳрамонни яхшилаб меҳмон қилишга қарор қилди. Уларга атаб бири уйдан нон олиб келди, бир шинидан қилинган қанд олиб келди, бири уни олиб келди, бири бунни.

— Бунақа ҳўкизлар ҳеч кимда йўқ,— деди бир бола.

— Иккаласи ёлғиз ўзи шундоқ узоқ жойдан келганини қара,— деб иккинчи бир бола уни қувватлади.

— Булар олдинги туғилганида одам бўлган бўлса керак,— деди учинчиси.

Бу гапни ҳамма маъқуллади.

Жхўврийнинг хотини эса ҳўкизларни кўрди-ю, ўтдек тутақиб кетди:

— Қандоқ кўрнамак ҳўкизлар экан бу. Бориб, бир кун ҳам ишламабди-я. Дарров қочиб қолибди.

Жхўврий ҳўкизларига шундай айб тақалишига тоқат қила олмади.

— Нега энди кўрнамак бўларкан булар? Ем-хашак бермаган ҳойнаҳой. Бу бечоралар нима қилсин?

— Ҳа, ҳўкизларга овқатни фақат сиз берасиз. Бошқалар фақат сув бериб тангиб қўяди,— кесатди хотини.

— Овқат берганда, булар қочармиди!— ўчакишди Жхўврий.

— Қочганининг сабаби шуки,— деди жаҳли чиқиб хотини,— улар сиз лақмага ўхшаб ҳўкизларни силаб-сийпаб ўтирмайди. Овқат берса, ўшанга яраша боплаб ишлатади ҳам. Булар бўлса худо урган дангаса. Шунинг учун қочган-кетган. Энди кўриб қўяман, терт-емни қаердан оларкин булар. Мен энди сомондан бошқа нарсани бериб бўпман. Хоҳласа есин, хоҳламаса, ордан ўлиб кетсин.

Ўшанинг айтгани бўлди. Бечора ҳўкизлар охурга тумшугини тиқиб қараса, қуп-қуруқ сомон, на маза бор, на матра. Қандоқ қилиб ейди! Бечоралар умид билан кўзини эшикка тикиб тураверди.

Жҳўврий хизматкорга қараб деди:

- Ҳа, озгина кҳалийдан ташлаб қўйсанг-чи.
- Бекам мени худди ўлдиради,— жавоб берди у.
- Ҳе, қўрқма. Ташлаб қўй озгина.
- Йўқ, хўжайин, бўлмайди. Кейин бориб сиз ўзингиз ҳам ўша кишининг ёнини оласиз.

3

Эртасига Жҳўврийнинг қайниси Гая яна келди-да, ҳўкизларни яна олиб кетди. Олиб бориб, икковини аравага қўшди. Мўвтий уч-тўрт марта аравани жарга ағдариб юбормоқчи бўлди, лекин Ҳийрла ушлаб қолди. Унда сабр-тоқат кўпроқ эди.

Кечқурун Гая икковини йўгон арқон билан маҳкам боғлаб қўйди-да, кечаги қилган айбига роса дўппослаб урди. Кейин ўзининг ҳўкизларига яхши-яхши овқатларни берди-да, буларнинг олдига қуруқ сомонни ташлаб қўйди.

Ҳийра билан Мўвтий бундай муомалага ўрганмаган эди. Жҳўврий уларни ҳатто гул билан ҳам урмас эди. Шунинг учун ҳам иккови унинг овозини эшитса бас, учиб кетарди. Бу ерда эса роса калтак еди, унинг

устига яна қуп-қуруқ сомонга куни қолди. Чунончи, иккови охурга қайрилиб ҳам қарамади.

Эртаси куни Гая уларни омочга қўшди. Лекин иккови, юрмайман, деб қасам ичгандек, қимир этмай тураверди. Уравериб, Гаянинг қўлларида қўл қолмади. Лекин қани энди булар қимир этса. Золим Ҳийранинг тумшугига қараб таёқ билан бир туширган эди, Мўвтийнинг қони қайнаб кетди. У омочни судраб югуриб қолди-ку! Омочу унинг даetasию бўйинтириғу арқону — ҳаммаси дабдала бўлди. Бўйнида катта-катта арқонлар бўлмаганида, иккови қочиб қутулиб кетган бўларди.

Ҳийра унсиз овоз билан айтди:

— Қочиб кетиш қийин.

Мўвтий ҳам кўзи билан жавоб берди:

— Золим сени ўлдириб қўйишига сал қолди. Энди роса калтаклайди иккаламизни.

Ҳийра: калтакласа, калтаклар. Рост ҳўкиз бўлиб тугилибмизми, энди калтакдан қочиб, қаёққа борардик. Ана, иккита одамни ёнига олиб югуриб келяпти. Иккаласининг қўлида катта-катта таёқ.

Мўвтий: Мен ҳам сал адабини бериб қўяйми, а?

Ҳийра: Йўқ, оғайни. Жим туравер.

Мўвтий: Агар мени ургудек бўлса, мен ҳам битта-иккитасини уриб ағдараман.

Ҳийра: Йўқ, ундай қилма. Бизга бу иш ярашмайди.

Мўвтий гижиниб қўя қолди. Гая етиб келди. Келди-да, икковиши ушлаб, олиб кетди. Яхшики, ўша ернинг ўзида уриб-дўппосламади. Бўлмаса, Мўвтий ҳам жавоб беришга тайёр турган эди. Унинг авзойини кўриб, Гая қўрқиб кетди. Шериклари ҳам ҳозирча индамай қўя қолишни маъқул кўрди.

Бугун ҳам икковининг олдига яна ўша қуп-қуруқ сомонни ташлаб қўйишди. Иккови қимир этмай тураверди. Уйдагилар овқат ейишга ўтирганида бир кич-

кина қиз иккита нонни кўтариб ичкаридан чиқди-да, икковининг оғзига солиб, қайтиб кетди. Битта-битта юпқагина нон билан буларнинг қорни-ку, албатта, тўй-гаши йўқ, лекин кўнгли тўлди. Ҳа, бу ерда ҳам раҳм-шафқатли одам бор экан, деб ўйлади улар. Ҳалиги Гаянинг қизчаси эди. Туққан онаси ўлиб кетган бўлиб, ўғай онаси уни ургани-урган эди. Шунинг учун унинг кўнглида бу ҳўкизларга ҳамдардлик уйғонди.

Иккала ҳўкиз кун бўйи далада омоч тортарди, хўп калтак ерди-да, кечқурун олиб келиб, танғиб қўйиларди. Кечаси эса ўша қизча уйдан чиқиб, икковига битта-битта нон бериб кетарди. Меҳр-муҳаббат билан берилган шу битта-битта нонда шунчалик барака бор эдики, уч-тўрт оғизгина қуп-қуруқ сомон ейишига қарамай, ҳўкизлар ҳолдан тоймай юрарди. Лекин икковининг кўзлари, бутун вужуди ғазабга тўла эди.

Кунлардан бир куни Мўвтий билан Ҳийра унсиз тил билан ўзаро ҳасратлашиб, маслаҳат қилишди.

Мўвтий: Ҳийра, энди жуда тоқатлар тоқ бўлиб кетди-ку.

Ҳийра: Хўш, нима қилмоқчисан?

Мўвтий: Гаяни даст кўтариб улоқтирсам, дейман.

Ҳийра: Лекин анови қизча ўшанинг қизи бўлса. Сен уни ўлдириб қўйсанг, қизча етим бўлиб қолади-ку.

Мўвтий: Бўлмаса, хотинини отиб урайми, а? Қизни ургани урган-ку.

Ҳийра: Ие, хотин кишини отиб урасанми? Жуда мард экансан-е!

Мўвтий: Тавба! Сен унисига ҳам юрмайсан, бунисига ҳам. Кел, бўлмаса, арқонни узиб, қочиб кетамиз.

Ҳийра: Ҳа, бу бошқа гап. Лекин шундоқ йўғон арқонни қандоқ қилиб узиб бўлади?

Мўвтий: Олдин арқонни чайнайсан. Кейин бир силтайсан-да, узиб юборасан.

Кечаси қизча нонни бериб, қайтиб кетганидан кейин Мўвтий билан Ҳийра иккови арқонни ғажишга

тушди. Арқон жуда йўғон эди, ҳеч уларнинг оғзига сифмасди. Шу пайт бирдан уйнинг эшиги очилди-да, ичкаридан қизча чиқиб келди. Ҳўкизларнинг иккови унинг қўлини ялай бошлади. Қизча уларнинг пешанасини силади-да, айтиб қолди:

— Ечиб юбораман, қочларинг. Бўлмаса, улар сенларни ўлдиради. Сенларнинг тумшуқларингни тешиб, ёғоч ўтказмоқчи бўляпти булар.

Шундай деб, у ҳўкизларни ечиб юборди. Лекин у иккови жойида қимирламай тураверди.

— Ҳа, энди юрмайсанми?— деди Мўвтий ўз тилида Ҳийрага қараб.

— Манови бечоранинг ҳоли танг бўлиб қолади,— жавоб берди Ҳийра.— Ҳаммаси шундан шубҳа қилади.

Бирдан қизча бақириб қолди:

— Дада! Дада! Аммамнинг иккала ҳўкизлари қочиб кетяпти! Чопинг! Қочиб кетяпти ҳўкизлар!

Гая югуриб ичкаридан чиқди ва ҳўкизларни ушламоқчи бўлди. Ҳўкизлар қочди. Гая қувлаган эди, улар баттар югуриб кетди. Гая бақиршига тушди. Бақирганича уни-бунни чақириб ёнига олмоқчи бўлиб кетига қайтди. Шундан фойдаланиб ҳўкизлар бутунлай қочиб кетди. Улар ҳеч қаёққа қарамай қочиб кетаведи. Ҳатто йўлни ҳам йўқотиб қўйди. Нотаниш қишлоқлар учрайверди. Ахири иккови бир даланинг чеккасида тўхтади-да, энди нима қилсагикин, деб ўйлаб қолди.

Ҳийра айтди:

— Афтидан, йўлдан адашиб қолганга ўхшаймиз.

— Сен ҳам роса тирақайлаб қочдинг. Уни ўша ернинг ўзида уриб йиқитиш керак эди,— деди Мўвтий.

— Уни уриб йиқитсанг, одамлар нима дерди?— жавоб берди Ҳийра.— Улар виждонини йўқотса, йўқотаверсин. Биз йўқотмаймиз виждонимизни.

Иккаласининг жуда қорни очиб кетган эди. Олдидаги далада шовдираб турган кўк нўҳатга ўзини урди.

Ўқтин ўқтин, биров келаётгани йўқми, деб бошини кўтариб у ёқ бу ёққа қараб қўярди. Роса еб қоринини тўйгазиб олгач, иккови эркинликнинг кайфини суриб ўйнаётганига тушди. Аввал иккаласи бир-бирига қараб кетра тортди, кейин шох уриштириб, бир-бирини итара бошлади. Мўвтий Ҳийрани бир неча қадам орқага итариб, бир зовурга йиқитиб юборди. Шундан кейин Ҳийранинг ҳам жаҳли чиқиб кетди. Секин ўрнидан турди-да, Мўвтийга ҳамла қилди. Мўвтий кўрдикки, ҳазил-ҳазил билан иккови уришиб қоладиган. Секин қочиб қолди.

4

Қувлашиб кета туриб иккала ҳўкиз бирдан таққа тўхтаб қолди. Ие, бу қандоқ бўлди? Ановини қара, битта буқа лўкиллаб югуриб келяпти. Ҳа, аниқ-таниқ буқа. Ана, яқин келиб қолди. Вой-бў, худди филнинг ўзи-ку. У билан олишиш ўлиш деган гап. Лекин олишмасдан ҳам ундан қутулушнинг иложи йўққа ўхшайди. Худди шу ёққа қараб келяпти. Гавдасини қара.

Иккала оғайини нима қиларини билмай қолди.

— Роса балога йўлиқдик-ку. Энди нима қиламиз? Бирор йўлнини ўйласанг-чи,— деди Мўвтий Ҳийрага қариб.

— Гурурдан кўзини парда босиб қолган. Ялиниб-белворганига қулоқ солмайди,— деди Ҳийра.

Мўвтий: Қочсак қандоқ бўларкин?

Ҳийра: Қочиш қўрқоқнинг иши.

Мўвтий: Бўлмаса, сен шу ерда ўла қол. Лекин каминга қочиб қолади.

Ҳийра: Кетингдан қувласа-чи?

Мўвтий: Бўлмаса, бирор чорасини топ.

Ҳийра: Чораси шуки, иккаламиз бараварига ҳамла қиламиз. Мен олдиндан ураман, сен орқасидан. Кўз очиб юмгунча тирақайлаб қочиб қолади. Менга ҳамла қилди дегунча, сен биқинига қараб шохингни ургин.

Бу билан олишиш-ку жуда хатарли. Лекин бошқа ишеч йўқ.

Иккала оғайни жонини ҳовучлаб олға қараб юрди.

Буқанинг уюшган душманга ҳеч иши тушмаган эди. Яккама-якка олишишга ўрганган эди. У келиб Ҳийрага ўзини ташлаган эдики, орқасидан Мўвтий ҳамла қилиб қолди. Унга ўгирилиши билан Ҳийра бу ёқдан туриб шохини санчди. Буқа буларни битта-биттадан ағанатмоқчи бўларди. Лекин булар ҳам бўш келмасди, бир ёқлама жанг қилишига ҳеч йўл қўймасди. Бир сафар буқа жон-жаҳди билан Ҳийрага ўзини ташлаган эди, Мўвтий ёнидан келиб туриб, биқинига иккала шохини бир санчди. Буқа кўзини ола-кула қилиб унга ўгирилган эди, Ҳийра бу биқинига қараб шох урди. Вечора оғир яраланиб, қочиб берди. Иккала оғайни уни анча жойгача кетидан қувиб борди. Охири буқа ҳолдан кетиб, тап этиб ерга йиқилди. Шундан кейингина булар уни ўз ҳолига қўйиб, ўз йўлига равона бўлди.

Иккала оғайни ғалаба кайфидан маст бўлиб кетаётган эди, Мўвтий имо-ишора билан Ҳийрага айтди:

— Болакайни ўша ернинг ўзида ўлдириб қўя қолсаммикин, деб ўйладим мен.

— Йиқилган душманга шох уриш яхши эмас.

— Э, бўлмаган гап. Кучи етганда ўзи бизни соғ қўярмиди?

— Энди уйга қандоқ қилиб етиб борамиз? Бу ёғини ўйласанг-чи.

— Сал қоринни тўйғазиб олайлик, ундан кейин ўйлаймиз. Қорин оч, мия ишлайдими?

Шундай деб Мўвтий нўхат экилган далага кириб кетди. Ҳийра, тўхта, қайт орқангга, деганича қолаверди. Ҳийра экинга икки-уч тумшугини урган ҳам эдики, бирдан иккита одам таёқ кўтариб югуриб келиб қолди. Ҳийра даланинг чеккасида турган эди, қочиб

қолди. Мўвтий экиннинг ичида эди, туёқлари лойга ботиб, қоча олмай қолиб кетди. Ҳалиги одамлар уни ушлаб олди. Ҳийра шеригининг мусибатга дучор бўлганини кўрди да, кел, ўлсак, бирга ўлайлик, деб қочган жойидан яна кетига қайтди. Қоровуллар уни ҳам ушлаб олди.

Эртасига иккала оғайни ўзини қамоқхонада кўрди.

5

Бутун кун ўтиб кетди, лекин иккала оғайнига чўп ҳам nasib қилмади. Буни улар умрида биринчи марта кўриши эди. Иккови жуда ҳайрон бўлди. «Бу қанақа хўжайин экан ўзи. Бундан Гаянинг ўзи минг марта тузук экан-ку», деб ўйлади улар. Бу ерда бир нечта сипир, бир нечта эчки, бир нечта от, эшаклар бор эди. Лекин ҳеч биттасининг олдида озуқа кўринмасди. Ҳаммаси ерда сулайиб-сулайиб ётарди. Баъзилари шундай куч қувватдан кетиб қолган эдики, ҳатто ўрнидан тура олмасди. Иккала оғайни эртадан-кечгача эшикка термиллиб ётди. Лекин биронта одамнинг озуқа олиб келаётганини кўрмади. Ахири тоқати тоқ бўлиб, иккови деворнинг шўрасини ялашга тушди. Лекин бу билан қорин тўярмиди.

Кун ботиб, қоронғи тушгандан кейин ҳам озуқадан дарак бўлмагач, иккала оғайнининг авзойи бузилди.

— Менинг худди жоним оғзимдан чиқаётгандек бўлиб кетяпти,— деди Ҳийра.

— Дарров унақа ваҳима қилма. Яхшиси, бу ердан қочининг йўлини ўйла,— жавоб берди Мўвтий.

Ҳийра: Кел, деворни қулатамиз.

Мўвтий: Менинг қўлимдан энди ҳеч нарса келмайди.

Ҳийра: Шу ҳолингизга яна чираниб юрибсизми?

Мўвтий: Э, миялар жуда айнаб кетди, оғайни.

Қамоқ ҳовлининг девори лойдан қилинган эди. Ҳийра иккала шохини деворга санчди. Икки марта санчган эди, девордан бир парча кесак узилиб тушди. Буни кўриб, Ҳийранинг руҳи кўтарилиб кетди. У югуриб-югуриб келиб деворга ўзини ураверди. Ҳар сафар девор озгина-озгина ушалиб тушаверди.

Шу пайт бирдан қамоқхонанинг қоровули фонус кўтариб моллардан хабар олгани келиб қолди. Ҳийранинг қилаётган «жинниликни» кўриб, қоровул уни икки-уч таёқ билан туширди-да, йўғон бир арқон билан боғлаб қўйди. Мўвтий ётган жойида Ҳийрага қараб унсиз тил билан деди:

— Мана, калтак еб олдинг. Фойдаси шуми?

— Кучимни синаб кўрдим-ку,— жавоб берди Ҳийра.

Мўвтий: Э-э! Бунақа куч синашдан нима фойда? Баттар тузоққа тушдинг.

Ҳийра: Мен аҳдимдан қайтмайман. Минг тузоққа тушай.

Мўвтий: Жонингдан айрилсан.

Ҳийра: Майли, айрилсам айриларман. Барибир ўламиз-ку. Ўзинг ўйла: девор йиқилганида, қанча жониворлар қутулиб кетарди. Буни қара, қанча биродарларимиз тузоққа тушиб ётибди. Биронтасининг тана-сида тузуккина жон йўқ. Яна икки-уч кун шу аҳволда ётса, ҳаммаси ўлади.

Мўвтий: Ҳа, бу гапинг тўғри. Бўлмаса, кел, мен ҳам бир урниб кўрай.

Шундай деб, Мўвтий ўрнидан турди-да, деворнинг ҳалиги жойига шох урди. Озгина кесак ушалиб тушди. Буни кўриб, Мўвтийнинг кучига куч қўшилди ва у, худди биров билан олишаётгандек, жон-жаҳди билан деворга ҳамла қилишга тушди. Икки соат роса уринганидан кейин деворда бир парча тешик ҳосил бўлди. Жон жаҳди билан яна бир-икки ҳамла қилган эди, деворнинг қоқ ярми қулаб тушди.

Девор қулаши билан нимжон бўлиб, сулайиб ётган молларнинг ҳаммаси дик этиб ўрnidан турди. Учала от қочиб чиқиб кетди. Қўй-эчкилар чиқиб кетди. Уларнинг кетидан сиырлар ҳам қочиб қолди. Лекин эшаклар турган жойида қимир этмай тураверди.

— Ҳа, сенлар ҳам қочмайсанми?— сўради Ҳийра.

— Бордию яна қўлга тушиб қолсак-чи?— деди бир эшак.

— Қўлга тушсанг, ўшанда бир гап бўлар.— деди Ҳийра.— Ҳозир фурсатдан фойдалансанг-чи.

— Йўқ, биз қўрқамиз. Қочмаймиз,— жавоб берди эшак.

Туннинг ярмиси ўтиб кетди. Иккала эшак, қочайми, қочмайми, деб ўйлаб турибди. Бу ёқда Мўвтий Ҳийранинг арқонини гажши билан овора. У хўп уринди, лекин қўлидан ҳеч нарса келмади. Шундан кейин Ҳийра унга қараб деди:

— Энди сен кетавер. Мен шу ерда қоламан. Насиб қилса бир кунмас-бир кун дийдор кўришиб қолармиз.

— Сен мени жуда шунақа худбин деб ўйлайсанми, Ҳийра?— деди кўзига ёш олиб Мўвтий.— Иккаламиз шунча кун бирга бўлдик. Энди бошингга мусибат тушганда сени ташлаб ўзим қочиб қоламанми?

— Ёмон калтак оёсан-да. Шунини сен қилганингни булар дарров фаҳмлайди.

— Шу ишни деб сенинг бўйингга арқон тушди-ку. Энди ўша ишга мен ҳам калтак есам ебман-да. Тўққиз-ўн нафар жонивор қутулиб кетди-ку. Шунинг ўзи камми?

Мўвтий иккала эшакни ҳам итариб-итариб ташқарига чиқариб юборди ва ўзи келиб, оғайнисининг ёнига ётди да, уйқуга кетди.

Тонг отини билан ҳол-аҳволни кўриб муншийлару қоровуллару бошқа ходимлару — ҳаммаси талвасага тушиб қолди. Мўвтий роса калтак еди. Кейин у ҳам йўгон арқон билан боғлаб қўйилди.

Бир ҳафтагача иккала ҳўкиз тангилиб ётди. Бу қамоқхонанинг одамлари қандай золим экан денг. Бир ҳафтагача биронтаси ҳўкизларнинг олдига бир сиқим ўт-пўт ташламади. Ёлғон бўлмасин, кунига бир маҳал олдига сув қўйиб кетар эди. Бечораларнинг кўрган овқати шу эди. Бечоралар шундай ҳолдан тойдики, ўрнидан ҳам тура олмайдиган бўлиб қолди. Суяклари бўртиб-бўртиб чиқиб кетди.

Кунлардан бир куни дарвозанинг олдида дўмбира чалиниб қолди. Тушга боргунча эллик-олтмишта одам тўпланди. Шундан кейин иккала ҳўкизни ташқарига олиб чиқилди-да, одамлар уларнинг у ёқ-бу ёғини кўра бошлади. Одамлар келиб-келиб ҳўкизларнинг афт-башарасини кўради-да, жўнаб қолади. Шунақа ўлай деб турган ҳўкизларни ким сотиб оларди.

Бир маҳал бир одам келди-да, мунший-жий билан гаплашиб қолди. Кўзлари қип-қизил, афт-башарасидан золимлиги кўриниб турибди. Унинг афт-башарасини кўриб, икки ҳўкизни титроқ босиб кетди. Бу одам ўзи ким, буларни нега сотиб оляпти — бу гаплар иккаласига жуда равшан бўлиб қолди. Иккови бир-бирига қараб қўйди-да, бошини эгиб олди.

Ҳийра айтди:

— Гаяникидан бекор қочган эканмиз. Энди соғ қолмаймиз.

— Худо ҳаммага меҳрибон, дейди одамлар. Шундоқ бўлса, бизга нега раҳми келмайди, а? — деди Мўвтий.

Ҳийра: Бизнинг ўлишимиз ҳам, тирик қолишимиз ҳам худога барибир.

Мўвтий: Кел, шуниси ҳам яхши. Уч-тўрт кун энди шу одамнинг қўлида яшаб турамыз.

Ҳийра: Худо бир марта анови қизнинг қиёфасида келиб, қутқариб олди. Энди ҳам қутқарармикин?

Мўвтий: Бу одам бўғизлайди. Мана кўрарсан.

Хийра: Ҳа, ҳеч нарса эмас. Улиб манаги азоблардан қутуламиз-қўямиз.

Ниҳоят, савдо пишди-да, иккала ҳўкиз ўша одам билан бирга кетди. Иккаласи дир-дир титрайди. Бечораларга ўзи оёқни кўтариб босиш ҳам амри маҳол. Лекин азбарои қўрққанидан иккови тап тортмай юриб кетяпти. Юриши сал секинлашди дегунча, анови одам таёк билан тушириб турибди.

Йўлда кета туриб, бир ўтлоқда бир гала сигир-ҳўкиз кўриниб қолди. Ҳаммаси шод-хуррам. Бири диконглаб юрибди, иккинчиси кавш қайтариб ётибди. Қандоқ маза қилиб яшаб юрибди ҳаммаси! Лекин қандоқ худбин экан ҳаммаси! Биронтаси қайрилиб ҳам қарамайди. Биродарларимиздан иккитаси ажал тузогига илиниб қолибди-ку, деб биронтасининг хаёлига ҳам келмайди.

Бирдан иккови қараса, йўл танишга ўхшаб кўринди. Ҳа, ҳа, ўша йўл. Гая худди шу йўлдан олиб кетган эди. Мана, ўша экинзорлар, ўша боғлар. Уша уй-жойлар. Икковининг юриши ўз-ўзидан тезлашиб кетди. Уларнинг бутун чарчагани, бутун ғам-андуҳ, маъюслиги бирдан тарқаб кетди. Ура! Ана ўзининг экинзори ҳам келди. Мана кунда сув ичадиган қудуғи.

— Уйимизга яқинлашиб қолдик,— деди Мўвтий хурсанд бўлиб.

— Худонинг ўзи ёрлақади,— жавоб берди Хийра.

— Мен энди уйга қараб қочаман.

— Сен қочсанг, у қараб турармикин. Бу ёғини ҳам ўйлаб қўй.

— Уни мен бир уриб ағдараман. Ўрнидан тургунича, икковимиз уйга етиб оламиз.

— Йўқ, югуриб оғилхонага борамиз да, ўша ерда туриб оламиз, у ёғига юрмаймиз.

Иккови маст-аласт бўлиб, худди кичкина бузоқларга ўхшаб, диконглаб уйига қараб югуриб қолди. Югур-

ганича ўзининг офилхонасига келиб туриб олди. Анови одам ҳам кетма-кет югуриб келаверди. Жўврий эшанининг олдида ўтирган эди, ҳўкизларини кўриши билан югуриб келди-да, уларни силаб-сийнай бошлади. У икковининг кўзларидан ёш оқиб кетди. Бири Жўврийнинг қўлини ялапти, иккинчиси оёғини.

Анови одам етиб келди-да, иккала ҳўкизни арқонидан ушлаб олди.

— Хўш, нима гап? Бу ҳўкизлар меники-ку,— деди ҳайрон бўлиб Жўврий.

— Қанақасига сеники бўлади? Мен буларни сотиб олиб келяпман,— деди ҳалиги одам.

— Менимча, сен буларни ўғирлаб олиб келяпсан,— деди Жўврий.— Жимгина жўнаб қол. Булар менинг ҳўкизим. Мен сотмасдан, сен қандоқ қилиб сотиб оласан? Менинг ҳўкизимни сотишга кимнинг ҳаққи бор?

— Мен сотиб олдим яхир.

— Сотиб олган бўлсанг, олгандирсан. Нима қилай?

Анови одам ҳўкизларни зўрлик билан олиб кетмоқчи бўлиб, бир-икки қадам олдинга босган эди, Мўвтий бирдан шохини ўқталди. Анови одам ўзини орқага ташлади. Мўвтий унинг кетига тушди. Қувлаганича қишлоқдан ташқарига олиб чиқди-да, йўлига гов бўлиб туриб олди. У одам узоқдан туриб сўкиб-сўзлаяпти, тош-кесак отяпти, Мўвтий бўлса қимир этмай йўлини тўсганича турибди. Бу ёқда қишлоқдаги одамлар тўпланган, бу томошани кўриб кулиб ётибди.

У одам ахири ҳафсаласи пир бўлиб, жўнаб кетди-да, Мўвтий уйига қайтиб келди.

— Сен уни ўлдириб қўясанми, деб қўрқиб ўтирувдим мен,— деди Ҳийра.

— Яқин келса, ўлдирардим ҳам,— жавоб берди Мўвтий.

— Энди келмайди.

— Келди ҳам кўришди да Қани, олиб кетиб кўрсинчи.

Бир ондан кейин оқар ҳар турчи яхши яхши озуқалар билан тўқиб берди. Ўзлари маза қилиб ейишга тушди. Ўққуриб ва уларга қараб хурсанд бўлиб турибди. Шундан ўттизгача бола томоша қилиб турибди. Бугун қишлоқнинг чехраси очилиб кетганга ўхшайди.

Худди шу пайтда бека ҳам келди-да, иккала ҳўкизини пешанасидан ўпиб қўйди.

СЕВГИ

— Хе, жувонмарг бўлгур!
Ифлос! Орқамдан қоласанми, йўқми, ўзи? Оёқ-қўлинг
шол бўлгур! Хе итвачча! Қани, бу ёққа кел-чи!

Кўчада хотин кишининг шанғиллаши билан бирга
тасир-тусур овозлар ҳам эшитилди. Ёзнинг жазирама
куни эди. Бу шовқинни эшитиб, одамлар эшик-дераза-
ларидан мўралай бошлади. Бирпасда одам тўпланиб,
ҳамма бир-биридан,—«Нима гап? Ким экан?»— деб
суриштириб кетди.

Содир бўлган воқеадан эсанкирабми, йигит хотин-
нинг ёнига қандай келганини ўзи билмай қолди. Хотин
уни ерга ағдариб, устига чиқиб олди. Йиғилган одам-
ларни кўриб, йигит бир қўли билан юзини беркитиб
олди. Хотин эса иккала қўли билан унинг сочидан чан-
галлаб тортганича тўхтовсиз шанғиллаб ётибди:

— Тагин асилзодаман деб чиранасан. Шарманда!
Ўзингнинг онанг, опа-сингилларинг йўқми?

Азбаройи ғазабланганидан хотин юзидаги бурқани¹
ҳам очиб юборган эди. У ниҳоятда хунук эди: лаби-
нинг қоқ ўртаси ғурра, бурни япалоқ, башараси ошқо-
воқдек, қоп-қора, ёши ҳам анча-мунчага борган. У

¹ Бурқа — қора матодан қилинган паранжига ўхшаш бир
нарсa (ред.).

Йигитнинг ўнг қўлини бир оёғи билан босиб олиб, шангиллашда давом этарди:

— Э, худо! Мен Обид Алининг уйидан чиқувдим, манови мишиқиб оғзини келганини галдираб кетимдан эрганиди. Нишқ деган бало бунинг кўзини пардадай тўшиб қўйибди. Ёш демай, қари демай орқамдан эрганиб, маҳкам ёпишиб олди менга.

— Бўпти, бўпти. Энди қўйиб юбора қол. Қани, нари тур-чи. Бу кимнинг боласи ўзи? Ҳой, турсанг-чи ўрнингдан!— шундай деб собиқ полиция инспектори Имтиёз Аҳмад ҳассасига таянганча тўдадан олдинга чиқди. Хотин шунда ҳам ўрмидан қимирламагач, инспектор такрор деди:

— Қани, тура қолнинг энди. Билдик, жуда покиза, ҳалол аёл экансиз.— Кейин болага юзланди:— Қаерликсан, ҳой? Исминг нима?

— Э-э! Нега менга бунақа дейсиз? Нима, мен сизга ўғри-кисавурмидим? Мен Обид Алининг холавач-часи адвокат Нозим Ҳусайн бору, ана ўшанинг уйида хизматкорлик қиламан. Мавлавийганжда. Манови ер юткур...

— Ҳой, сиз яна ўзингизникини маъқуллашга тушдингизми?— ўшқирди инспектор.— Болага ўшқиргандан кўра ўзингнинг афт-ангорингга бир қараб қўйсанг-чи. Сенинг бу келишган қоматингу бу ҳусну жамолингга инсон боласи у ёқда турсин, маймун ҳам қайрилиб қарамайди.

Бу гапни эшитиб, тўпланганлар гурр этиб кулиб юборди. Хотин алаמידан йиғлаб юборгудек бўлиб, пардаси билан юзиди беркитди. Унинг бу қилигидан яна кулги кўтарилди. Одамлар калака қилиб, ҳар чеккадан гап ота бошлади. Аёл ортиқ чидаб туролмади, тизиллаб жўнаб қолди.

— Ё тавба!— деди инспектор тишсиз оғзини очиб куларкан.— Анови бир қарич бўй билан йўргалаб кетишини кўринг. Шу юришларига ошиқу беқарор бўлиб

қилибди-да бола бечора! Хўв, бола! Бундан кейин муқаббат изҳор қиладиган бўлсанг, аввал афт-баш расига, у ёқ-бу ёнига қараб олгин. Қани, бу баҳодир ким экан ўзи? Бундоқ танишиб қўяйлик-чи.

Атрофдаги болалар кулиб, бунинг оти Ишрат, деди. Ишрат миён¹ бўлса уятдан ерга кириб кетай деб ўтирарди. Баъзи кексалар, «бу ишинг чакки бўлибди», деб унга танбеҳ беришди.

— Хайриятки, бу бир хизматкор аёл экан,— деб гапини буриб юборди инспектор.— Шу қилигинги бойвучча хотинга қилганингда борми, ана унда кўрадинг кўргилигингни.

Шундай деб у Ишратни анча койиди. У тагин бир бақариб, атрофдагиларни жим қилди, болаларни қувиб юборди. Кейин Ишратга қараб деди:

— Қани, тур ўрнингдан! Ҳой, бола! Бундан кейин қадамнингни сал ўйлаб босгин. Уйдагиларнинг иззат-обрўсини ўйламадингми? Амакинг истеъфодаги профессор бўлса, аканг муҳаррир бўлса, опанг доктор бўлса-ю, сен мановинақа бир бузуқ хотинга ёпишиб, обрўни кетказиб юрсанг. Хўв, ошиқлик болалар ўйини эмас. Хотин зоти эркакининг бели билан ҳамёнини кўриб тиз чўқади. Тушундингми? — шундай деб инспектор Ишратга бир тарсаки туширди.

Четроқда томоша қилиб турган болалар кулиб юборди. Ишрат яраланган шердай уларга ташланмоқчи бўлди-ю, бироқ инспектор уни ушлаб қолди. У шу кунларда имтиҳонларидан қутулиб, бекор сандироқлаб юрган эди. Ёшлик — бебошлик, дегандек, мана шу хатони қилиб қўйди. Лекин болаларнинг кулганига тоқат қилолмади. «Сен зумрашаларга кўрсатиб қўяман ҳали»,— деб ичида яниб қўйди у.

¹ Миён — мусулмон эркакларнинг исмларига қўшилиб, кўпинча ҳурматни билдирадиган сўз.

Инспектор унинг қўлидан маҳкам ушлаб, уйига олиб борди. Эшик тағига етгач, Ишрат ичкарига киришга журъат қилмади. «Амакимга айтманг»,— деб инспекторга ялина бошлади. Лекин амакиси ундан илгарироқ воқеадан хабардор бўлган эди. Профессор Ахтар Хусайн Ишратни кўриб, югуриб келди-да, доруғажийнинг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай болани дўл-послаб кетди. Уравериб, уни ҳам ўласи қилди, ўзи ҳам қолдан тойиб, шилқ этиб тушди. Инспектор профессорни курсига ўтказди. Бирпас нафасини ростлаб олгач, профессор деди:

— Сиз ҳали билмайсиз, доруғажий. Эртага бу тентак бориб шу қилиғини бир ҳинду қизга қилса, худо кўрсатмасин, нақ қиёмат-қойим бўлади-я. Бу жуда ярамас одат. Замон ўзи ҳозир ёмон.

— Ҳа, тўғри айтасиз. Лекин илож қанча?— деди доруғажий.— Бу ҳозирги замон болалари онасининг қорнидан «ишқ-ишқ» деб қўшиқ айтиб тушади.

Бу гапни эшитиб, Ахтар соҳиб башарасини бужмайтирди.

— Минг лаънат бундай замонга!— деди у.— Бу бола бизнинг мўътабар хонадонимиз шаънига доғ туширди. Ўзининг бошида ота-онаси бўлмагандан кейин таъна тошларининг ҳаммаси менинг бошимга келиб тушади.

Тақдир гўё профессордан эски ўчини олмоқда эди. Бугун жияни унинг кўнглини жароҳатлади, эртасига эса ўз қизи шундай қилди.

«Доктор Нигор Султона

ва

Доктор Сурендр Мўҳан
эҳтиром ила сизларни...»

— Хўш, тағин нимаси қолди?— гижиниб деди Муҳсин миён. Йигит-қизлар тўйга таклифномани ҳам ўз нөмидан юборадиган бўлиб қолибди. Жуда ҳадди-

дан ошиб кетди булар.— Кейин у маъюс кўзлари билан олдиди совиб ётган бир пиёла чойга худди гуноҳкорга қарагандай нафратланиб қаради. Кейин уни қўлига олиб, бир ҳўплади-да, қулт этиб ютиб, гўё бир тахир дори ичган одамдай афтини буриштирди.

Нур Муҳаммад соҳиб иккала оёғини диванга чиқариб олиб деди:

— Ҳа, энди шунақа бўлади. Бундан буён Ахтар соҳиб қизлари Нигор Султона билан қаёқдаги бир таги паст доктор Сурендр Мўҳаннинг тўйига таклифномани ўз номларидан юборолмайдилар. Буни хаёлга келтирмасалар ҳам бўлади.

— Нимасини айтасиз! Манови бадбахт замоннинг таълим-тарбияси ҳаммамизни қўрқоқ қилиб қўйди. Менга қолса, ҳозироқ қизимнинг ётоқхонасига бориб, уни ўз қўлим билан хиппа бўғиб ўлдирардим.— Шундай деб, Ахтар соҳиб даст ўрнидан турди-да, эшик те-мон тўрт-беш қадам босиб, яна изига қайтди.

Олтмиш-олтмиш беш ёшлардаги бу тўрттала дўст ичида фақат Хон Баҳодир Шакил Аҳмад жим ўтиргай эди. Ахтар соҳибнинг авзойи бузилганини кўриб, у ҳам тилга кирди.

— Қўйинг, Ахтар соҳиб. Кўп ҳам куяверманг. Куюнгандан нима фойда? Бу тўй бўлмай қолмайди энди. Сиз билан бизнинг қўлимиздан нима келади? Бунақа тўйлардан қанчаси бўлиб ўтди, бу ҳам ўшаларнинг биттаси. Акбар Илоҳободийнинг гапларига қулоқ солинг-а. Жуда тўғри айтганлар:

Янги маданият ва турмушга

Урганиш қийинмас унча.

Дин-мавҳаб-ку, турар жойида,

Лекин имон бўлмайди қилча.

— Бу шеър ўз йўлига. Лекин мен айтаманки, имон-виждонни ҳам сақлаб қолса бўлади. Сизлар тўрт оғанини бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилсанлар,

тўйини тўхтатиб қолмиш мумкин, — деди Эбавод соҳиб чиройли соловнини сийлаштиб. Кейин биндан қорадори соловнини шивиласан олади.

— Тақсир, — деди Муҳсин миён. — Мен сизга айтсам, тўйини тўхтатишни бил йўли шуки, йилнинг 6 қизни маълум муддатга у ёқ-бу ёққа гумдон қилиш керак. Ана ўшанда бу ўйин ўз-ўзидан йўққа чиқади. Модо-виван, ниятингиз ислом маданиятини пок сақламоқ экан, профессор соҳиб, унда бирор кескинроқ чора кўрмогингиз лозим. Сиз бу ерда бошингизни чангаллаб, оқ-воҳ қилиб ўтирганингиз билан ҳеч иш битмайди. Аксинча, ҳиндулар бизнинг қизларимизни шунақа қилиб илчи кетаверади. Кейин бир кун кўрибсизки, исломдан ном-нишон қолмабди. Унда болаларимизнинг болалари «Шрий Маҳеш! Шрий Ганеш!» деб ҳинду худоларига сажда қилади. Масжидлар ҳувиллаб, ҳиндуларнинг ибодатхоналарида эса тантана авжига минади! Эвоҳ! — Муҳсин миён чуқур оҳ тортиб, ўтирганларнинг кўзига гўё ислом маданиятининг инқирозини кўрсатди-қўйди.

Бугун эрталаб Нигорнинг тўйи ҳақидаги таклифномалар почта орқали эга-эгасига етиб борди. Таклифномани олиб, профессор Ахтар Ҳусайн ўзини йўқотиб қўйди. Бу хабар унга қаттиқ зарба бўлди. Доктор Сурендр Мўҳан шу шаҳардаги таниқли доктор Шиям Мўҳаннинг ўғли эди. Уч-тўрт марта буларникига келган, бирга ўтиришган эди. Профессор соҳиб уни жуда маъқул-қобил бола деб юрарди. Лекин мана энди ўша бола қўйнидаги илон бўлиб, бирдан уни чақди. Қизнинг онаси ёшлигида вафот этиб кетган эди. Ушандан бери профессор соҳиб қизини ер-кўкка ишонмасди. Энди бўлса ўша жонидан азиз кўрган қизи унга ашаддий душман бўлиб қолди. Ахтар соҳибнинг назарида Сурендр билан Нигор иккови гўё отасини пичоқлаб, қайноқ қум устига ёлғиз ташлаб кетгану у оғриқдан

қўлганми, бир қўлтум сувга зор бўлиб азоб чекиб ётибди.

Таклифнома келганда ўғли Зафар ишига кетиб қолган эди. Ахтар соҳиб келини Кишварни чақириб, сўради:

— Ҳеч нарсани яширмай, менга тўғриси айт, қизим. Шу тўй бўлишини сенлар олдиндан билармидинг?

Бироқ келини тўғриси айтмади. Буни Ахтар соҳиб сизди, лекин нима ҳам дея оларди? Бир кўнгли айтди: ўша ўзи ўқийётган медицина коллежига бориб, одамларнинг олдига қулоқ-чаккасига шапалоқ тортсаммикин? Ҳа бетинг қурсин, қиз бўлмай! Ўқиб, шаҳар олиб берармидинг? Мен сени шу умидда боқиб катта қилувдимми, десаммикин? — деб ўйлади у. Лекин юраги дов бермади.

Кечқурун профессор соҳибшикига яқин ёр-дўстлари йиғилди. Ахтар соҳиб эрталабдан бери ўзи шундан қўрқиб ўтирувди. Ҳар чеккадан савол ёғилиб кетди: «Бу қанақа тўй? Ҳақиқий севги бўлса, нега Сурендр мусулмонликни қабул қилмабди? Нигер нега динини оёқ ости қилади?» Дўстлар шунақа деб тургандан кейин бошқаларни қўяверинг. Профессорни қўрқитаётган ҳам ўша «бошқалар» эди. Ўзи-ку янги замоннинг одами эди. Ҳайитда ҳам масжидга бориб намоз ўқимасди. Лекин ислом динига эътиқоди бор эди. Одамларнинг гап сўзидан қўрқарди. У боши берк кўчага кириб қолган эди.

Сурендрнинг ота онаси ҳам худди шу аҳволда эди. Улар ҳам — «Одамлар нима деркин?» — деб ўйларди. Доктор Шиям Мўҳам ўғли Сурендрни олдига ўтқазиб олиб, насиҳат қилди:

— Углим! Уйланар экансан, ўзингнинг мазҳабингдан қиз топилмай қолдимми? Ана бир медицина коллежининг ўзида элликтачаси бор.

— Дадажон! Мен биргина Нигорга уйланаман. Эл-

ликтасининг менга кераги йўқ. Кейин менга миллат-тоифанинг ҳам фарқи йўқ.

— Нега бўлмас экан? Хўш, гапир!

— Нега бўлар экан? Қани, ўзингиз айтинг-чи?

— Ҳали сен менга гап қайтарадиган бўлиб қолдингми? Бу бемаънигарчиликни сен шунинг учун қилаётувдингми? А? Бу қилмишларингнинг жабрини ота-онанг тортади. Шунинг ҳеч ўйладингми? Оилада битта ўзингмассан. Мана, сендан кейин укаларинг, бўй етган сингилларинг бор. Ҳалитдан, катта хонадон, деб сингилларингга одамлар катта-катта сеп сўраяпти¹. Бунинг устига уйимизга ғайри дин келин келиб ўтириб олса, худо уради-ку.

— Дада! Сиз, Сурендрни уйдан чиқариб юбордим, деб газеталарда эълон қилинг. Ушанда хотиржам ўтираверасиз. Сизнинг мол-давлатингиздан менга бир пайса ҳам керакмас.

Сурендр бу гапларни жуда босиқлик билан айтган бўлса ҳам, доктор Шиямнинг жон-пони чиқиб кетди. У ўзини йўқотиб, каловланиб қолди. Азбаройи ғазабни қайнаганидан тутилиб-тутилиб деди:

— Сен... сен... ҳалиги... нима дединг? Уялмадингми менга шундай дегани? Сен ойнага ҳам шу гапни айтувдинг. Сен ота-онанинг кўнглини ҳали тушунмайсан. Сен янги замон ёшлари, ҳамманг эр-хотинга ошиқ-маъшуқ кўзи билан қарайсанлар. Тезроқ висолига етишай, деб уйланиш пайига тушиб қоласанлар, Ўзи хоҳлаб турмуш қурганлар қанча кўпайса, уларнинг оиласи ҳам шунча тез бузиляпти.

Сурендр кулиб деди:

— Дада! Ракеталар осмонга жуда катта тезлик билан учиб чиқяпти. Лекин учолмай қолганлари ҳам йўқ эмас. Бироқ бундан фазога учиб тўхтаб қолгани йўқ, аксинча, тобора кўпайиб бормоқда.

¹ Ҳиндуларда қалинни қиз томон беради.

— Ҳар ҳолда, ўғлим, биз сенга ёмонликни раво кўрмаймиз,— деди бир оз юмшаб доктор соҳиб.— Мен отангман. Тилагим шуки, омадингни берсин, бахтли бўл. Лекин битта насиҳатимни қулоғингга қўйиб ол: у қиз сени қанча алдаб-аврамасин, сен зинҳор-базинҳор мусулмонликни қабул қилма. Сендан бирдан-бир илтимосим шу. Отанг бўлсам ҳам қўл қовуштириб сендан ўтинаман.

Доктор Шиям Мўҳан кулгили бир ҳолатда қўл қовуштириб тураркан, овози титраб, кўзларида гилт-гилт ёш ўйнади. Отасининг ҳолига қараб, ўғилнинг ҳам кўнгли бир ғалати бўлиб кетди.

— Дадажон!— деди у отасига қараб.— Бизнинг бу диндан у динга ўтишимизга ҳеч қандай ҳожат йўқ. Биз учун ўлиш ёки туғилишда, никоҳ ё бошқа расм-русмларда мулла ёки пандитнинг кераги йўқ. Масжид-ибодатхона ҳам керакмас. Биз худога ишонамиз, лекин унга илм-фан кўзи билан қараймиз. Мана, масалан, ўзингиз диний лўтибозликлару расм-русмларга ҳеч қачон ишонмагансиз-ку! Фақат баъзи удумларга мажбуран риоя қиласиз. Биз ўшаларга ҳам қаршимиз.

— Унда нимани тан оласанлар?

— Биз ҳиндистонликмиз. Шунини тан оламиз. Адолат, меҳнат, ростгўйлик, раҳм-шафқат, хайрихоҳлик каби инсоний туйғуларни энг ашаддий ҳиндупараст ё мусулмон қанчалик тан олса, биз ҳам шунчалик тан оламиз. Марҳумни сўнгги йўлга кузатиш, зуннор тақийш расм-русмлари, муҳаррам каби байрамлар, худога муножат ўқишу тақдирга тан бериш каби хурофотларнинг бизга нима кераги бор?

— Ҳа, тўғри айтасан, ўғлим. Неча замонлардан бери азиз-авлиёларимиз ишониб келаётган, ер юзига донғи кетган ҳинду динимизни ахир сен ўзларинг тупроққа қориштираманг, ким қориштиради? Тўғри! Жуда тўғри. Сенлар ҳақсанлар.

Шундай деб доктор Шиям Мўҳаммадувчи бир хўрсинди да, деразадани таниқарига қарай бошлади.

Ётоқхонадаги қизларнинг ҳаммаси хурсанд эди. Ахир уларнинг муаллимаси, гўзал доктор Нигор Султонанинг тўйи бўлаётган эди. Доктор Сулендрнинг ҳам обрў-эътибори кам эмас эди. Қизлар, ҳамширалар ва врачлар, аёллар — ҳаммалари биргалашиб, тўй ётоқxonанинг ўзида бўлсин, деб талаб қилишди. Ўртада пул йиғишди. Тўй режалари ҳам катта эди. Қизлар бу тўйни «оилавий тантана»га айлантираман деб, ётоқxonанинг бошлиғи билан ҳам гаплашиб қўйган эди. Улар ёзги таътилдан олдин, студент ва ўқитувчилар — ҳаммамиз бирга хурсандчилик қиламиз, деб ўйлаган эди.

Шу нарсаларнинг ҳаммасини Нигор отасига қилинаётган ноҳақ зулм деб ўйларди. Турмуш қуриш-ку икки ёшнинг иши, бу-ку тўғри. Лекин шундай бўлса ҳам Нигор отасини хафа қилишни истамасди. У отасини жонидан ортиқ кўрар, уни қаттиқ ҳурмат қиларди. Тўй ҳақида гап бошланганига икки йил бўлди. Бу гапни у акаси Зафар билан кеннойиси Кишварга айтган эди, бироқ отасига ёрилиб бир нарса деёлмаганди. Акаси билан кеннойиси Нигорнинг гапини қувватлашди, деб бўлмасди, кўнгилларининг бир чеккаси гаш эди. Лекин барибир улар Нигор томонда эди. Бир куни булар учови профессор соҳибнинг қўйнига қўл солиб кўришганда, у шундай деганди:

— Ҳозир ўқимишли ҳинду ҳам, ўқимишли мусулмон ҳам дин-мазҳаб нима, билмайди. Шунга қарамай, ҳинду ҳиндулигича, мусулмон мусулмонлигича қолади. Рам билан Раҳим ўртасида аслида ҳеч қанақа фарқ йўқ, аммо бу икки сўз йўқолмайди. Ҳамма гап қонда. Насл-насаб, урф-одат ва маданият бир-биридан фарқ қилади. Қон билан насл-насаб масаласи муҳим бўлгани учун ҳам биз қариндошлик муносабатларини ўрнатилдан аввал бир-биримизнинг оиламизни, насл-наса-

бизнинг суриштирамиз. Ҳиндулар ҳам, бошқа дин эътиқодлари ҳам аслида шу биз қилган нарсани қилди. Бу-ку тўғри. Лекин уларнинг тарз-тариқаси бошқача. Мана шу тарз-тариқаларнинг ўртасида жуда катта фарқ бор. Бу тафовутларни XX асрда йўқотамиз, деб овора бўлмай қўя қолларинг. Агар ислом динининг руҳи пок бўлса, унда қиёматгача ҳам йўқ бўлмайди.

Отасининг узундан-узоқ гапларини Нигор тўла англаб етолмади. Чунки отаси умрида рўза тутиб, намоз ўқиган эмас. Қачон қараманг, дин пешволарининг устидан кулгани-кулган. Нигор ҳам отасига ўхшаган мусулмон бўлиши мумкин эди. У тўйга диннинг алоқаси йўқ деб биларди. Жамият ўзгариши билан бирга тартиб, қонун-қоидалар ҳам ўзгаради. Бобосининг замонида, мусулмон қиз юзини очиб докторликка ўқийди, ишлайди, деб ҳаёл қилиш мумкинмиди? Ҳазир эса булар оддий бир нарса. Ўзи хоҳлаб, бир киши билан турмуш қураётган экан, бунга дин-пиннинг нима алоқаси бор? Болалари ҳиндистонлик бўлади. Улар ҳам бошқа бир янги жамиятда вояга етади, турмуш қуради. Ҳинду-мусулмончилиқнинг на буларга сариқ чақалиқ фойдаси бор, на бўлажак фарзандларига. Дадаси шуни тушунгиси келмаяпти. Отасининг норозилиги яхши бўлмади. Лекин начора? Юборган таклифномасини ўқиб, отаси роса тутатқан бўлса керак.

Нигор уйда нима бўлаётганини тезроқ билишга ошиқарди. Пешинда Ишрат миён келиб қолди. Уни кўриб, Нигорнинг боши кўкка етди.

— Опажон! Сиз менга бир нарсани айтинг-чи, — кела солиб гап бошлади Ишрат миён. — Лабораторияда ўтказиладиган тажрибаларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятли чиқаверадими?

— Йўқ, чиқмаслиги ҳам мумкин. НимаЙди?

— Куни кеча мен севгидан бир тажриба қилган эдим, муваффақиятсиз чиқди. Агар Зафар акам одат-

ларини қилиб, қўшиб-чатиб гапириб қолсалар, сиз ишониб ўтирмапг. Олдин мендан сўранг.

Шу топда беҳуда гап-сўзлар Нигорнинг юрагига сирмасди.

— Бўпти, яхши,— деди у.— Олдин айтсанг-чи, уйдагилар таклифномани олишдимми?

— Бўлмасам-чи! Шунинг учун ҳам мен сизни қутлагани келдим. Сизнинг тажрибангиз юз фоиз муваффақиятли чиқди. Опажон, тўйда кийишга на кўйлагим бор, на тузукроқ бир туфлимим бор. Шу пайтда амакимдан ёки Зафар акамдан сўрашга журъат қилолмай турибман. Шунга олдингизга келувдим...

— Э, кўйлак-пўйлагингиз кўйиб тур. Шу бугуноқ бориб, бозордан олиб келаверасан. Укажон, сен аввал менга айт: дадам нима дедилар?

Уйдаги аҳволни эшитиб, Нигор қаттиқ хафа бўлди. Лекин начора? Шу пайт хонага уч-тўртта қиз кирди.

— Доктор соҳиб!— дейишди улар.— Биз мана бундай қарорга келдик: гражданча никоҳ маросимини ётоқхонанинг ўзида ўтказамиз. Маросимдан кейин эса сизлар бир-бирингизга ҳиндуча урф-одат бўйича гулчамбар тақдим қиласизлар. Бу таклифимиз доктор Мўханга ҳам маъқул тушди.

Нигорнинг бу нарсаларга тоби йўқ эди. Дадасининг қулоғига бориб етса, булар атайлаб менинг обрўйимни тўкиш учун шундай қилган, деб ўйлайди у. Лекин Нигор бу гапни қандай айта олади? Айтгани билан бу қизлар қулоқ ҳам солмайди. Қаранг, дугоналари, дўстлари — ҳаммаси қанчалик хурсанд, шод. Нигор ахир буларга ким бўлибди. Лекин шуни деб булар шунчалик хурсанд бўляпти. Оҳ, муҳаббат, муҳаббат! Жонимни фидо қилай сенга!

Чор атрофдаги кўтаринкилик, жўшқинликни кўриб, Нигор ўзини жуда кичкина ҳис қила бошлади. Унинг дунёси, оиласи шунчалик катталигини у илгари билмаган экан.

Опасининг ўз севгани билан турмуш қураётгани Ишрат миённинг орзусига яна ҳам қанот бағишлади. Тушки пайт ётоқхонадаги гўзал қизларни кўриб, юрак-бағрига ўт туташди. Оҳ, қани энди шуларнинг битта-яримтаси билан севишсам, деб кўнгли суст кетди. Ахир қачонгача шунақа қилиб, юрагидаги ўтни босиб юради? Кўпинча Зафар билан Кишвар биргаллашиб фильмлардаги қўшиқлардан айтишади. Ушанда Ишратнинг юраги ёнади. Адвокат соҳибнинг томида Аннў ва Шажжў деган икки опа-сингил бир-бири билан шунақанги қувлашиб ўйнардик, кўриб Ишратнинг жуда ҳаваси келарди. Бир куни ўшаларга тегишиб, битта помидорни отган эди, бориб Аннўнинг юзига тегди. Бунга жавобан у ёқдан ҳам битта гишт физиллади. Уша кундан бошлаб томдаги ўйин-кулги ҳам барҳам еди. Ундан кейин мана ўтган куни кўчада анови ҳангома бўлди. Уша ҳангомадан кейин Ишрат миён эҳтимол бир неча кун шахтидан тушиб юрарди. Лекин бугунги ишқ-муҳаббат тантанаси унинг кўнглига яна қутқу солди. Кечки пайт бозорга бориб, янги уст-бош, янги оёқ кийим олди. Кейин сочини олдириб, қолган ўн рупияни нимага ишлатсамикин, деб ўйлай бошлади.

Куёвнавкарлар жўнашига озгина вақт қолганида куёв, яъни доктор Сурендр Мўҳаннинг зар гулчамбар кераклиги эсига тушиб қолди. Қараса, бир чеккада ясан-тусан қилиб, фақат Ишрат миён бўш турибди. Қўлига иккита ўнталик қоғоз пулни тутқазди-да, уни хизматкорнинг велосипедига ўтқазиб, бозорга юборди.

Ишрат миён бозорга келди. Дўконнинг олдида уч-тўрт қизни кўрди-ю, ҳуши бошидан учди. Турган жойида қотиб қолди. Дўкондор — «Сенга нима керак?» — деб сўрагандагина гулчамбар олиш эсига келди. Битта-яримтасига шарбат ё муздек ичимлик олиб бериш насиб қилиб қолар деган умидда гулчамбардан ҳам икки рупияни уриб қолди. Кечаги ўн рупияси, бугунги икки

рупия — жами ўн икки рупия. Инспектор соҳиб айтганидек, қизларнинг кўнглини олиш учун энди ёнида пул ҳам бор, белда қувват ҳам бор... Вой-бў! Буларнинг овозининг ширин, майинлигини қара-я! Инглизча гапирганида худди қуш сайраётганга ўхшайди-я! Вой-бў! Ана ноз, ана нозиклик, ана кулиш! Исмларини айтмайсизми — Мадхубала, Нанда, Саидажон, Аша Парек! Оҳ!..

Қизлар оладиганини олиб, йўлга тушган эди, Ишрат миён уларга қараб илжайиб деди:

— Қўлингиздагини беринг, мен кўтариб олай. Барибир битта ёрдамчи керак-ку.

— Йўқ, раҳмат,— деди улар инглиз тилида. Дўбни бўяб, шалвор-кўйлак кийиб, бўйига дулатга ташлаб, кўзига кунтўсар кўзойнак тақиб олган қизлар шундай деди-да, калта қирқилган сочини ҳилпиратиб ўз йўлида кетаверди. Ишрат миён ҳам эс-ҳушидан айрилиб, уларнинг кетидан юрди. Қизлар яна битта дўконга кирган эди, Ишрат миён ҳам улар билан бирга кирди. Икки-уч марта гап отувди, қизлар силтаб ташлади. Ҳа, зарари йўқ, манман деган кино юддуелари ҳам қизлардан гап эшитган-ку, деб у киши ўзича кулимсираб қўйди. Дўкондан чиққач, бирдан дадиллашиб кетиб, қизларни шарбат ичишга таклиф қилиб қолди.

— Нима? Шарбат? Мен ичираман сизга шарбатни!

Шундай деб қизлардан бири сумкасини ўртоғига берди-да, Ишратнинг қулоғидан ушлаб, юзига бир тарсаки тортиб юборди. Кейин яна битта туширди. Сўнгра ҳаммаси оёғидаги шиппак-кавушини ечиб олиб тасира-тусур тушириб кетди. Бирпасда одам тўпланди. Ҳар битта қўли қичиган келиб, биттадан туширди. Ишрат ўша ерда бошини эгиб ўтириб қолди. Бир ўғрилارнинг бошлиғи Ишратнинг чўнтаги, велосипеди ва қўлидаги

¹ Узун, энсиз енгил-майин рўмол.

халтасини кўриб қолди. У дарров битта болани юбориб, сартарошни чақиртириб келди-да, Ишрат миёнининг бошини қоқ ярмигача топ-тоза қилиб қирдирди.

— Мана энди Мажнунга ўхшади,— деди оломон хахолаб кулиб.

— Йўқ, ҳали Мажнунга ўхшаш қаёқда,— жавоб берди ўғриларнинг бошлиғи.— Мажнун қанча тошбўрон қилинган. Бу лоақал ўшанча мушт есин!

Бу ҳам дарҳол амалга ошди. Ишрат миёнининг бошига устма-уст мушт туша бошлади. Бу ёқда одамлар бу ўйин билан банд, у ёқда ҳушёр ўғрининг ҳушёр шогирдлари Ишрат миёнининг ҳамма нарчасини гумдон қилди. Бир маҳал биттаси қорамой кўтариб келди. Ишрат миёнининг бутун юзига қорамой сурилди. Қалтак еявериб унинг суроби тўғри бўлиб қолди. Афт-башараси қоп-қора. Энди бошини эгмаса ҳам бўлади. Шу ақволда ким таниб ўтирибди. У ердан бир амаллаб чиқиб кетганидан кейин ҳам анча йўлгача одамларнинг мазаҳ-кулгиси эшитилиб турди. У ёқда опасининг тўйи бўляпти, бу ёқда Ишрат миён бундай «мазза» қилиб юрибди!

Диний жиҳатдан ота-онасининг бу тўйдан норозилигини ўйлаб, тўй кечаси доктор Сурендр билан Нигорнинг ичи шундай қоронғи эдики, чироқ ёқса ёримасди. Лекин ёр-дўстларининг шодлиги, хушчақчақлигини кўриб, булар ҳам яшнаб кетди.

Тўйга ҳамма таниқли докторлар ташриф буюрган эди. Нигорнинг акаси, кеннойиси, беш-ўн мусулмон дугоналари (баъзилари эрлари билан) келган эди. Сурендр томондан унинг синглиси куёви билан, ўртанча укаси ва талай ошна-оғайнилари ташриф буюрган эди. Газеталардан мухбирлар ҳам келди. Тумонат одам йигилди. Йигит-қизлар чолғу асбоблари олиб келиб, ўйин-кулгини бошлаб юборишди. Ҳазил-мутойиба, аския авжига чиқди. Хуллас, меҳмонлар жуда яйради. Су-

рендр билан Нигор ҳам ўзида йўқ хурсанд эди. Келин-куёв бир-бирининг бўйинига гулчамбар тақадиغان пайтда бозорга кетиб, йўқ бўлиб кетган Ишрат миёни ҳам тижиниб эслаб қўйишди. Зар гулчамбар ўрнига келин-куёв бир-бирига оддий гулчамбар тақдим қилиб қўя қолди.

Тўй-томоша тугагандан кейин келин-куёв ётоқхонадан чиқиб, ўз уйларига келишди. Ичкарига кириб, чироқни ёқишди-да, қарашса, гуллар билан безатилган хонанинг қоқ ўртасида афт-башараси қоп-қора бир махлуқ турибди. Бу Ишрат миён эди. У шоша-пиша гапириб кетди:

— Поччакон! Таажжуб қилманглар. Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Менинг яна битта тажрибам муваффақиятсиз чиқди, холос. Севги изҳор қилгани ҳам фаҳм-фаросат керак экан. Энди аввал яхшилаб ўқиб, кейин тажриба ўтказаман. Ҳозир эса ейишга у-бу нарса беринглар. Итдай очман. Бозорда одамлардан калтак еб, қоринни тўймади. Велосипеддан ҳам ажрадим, яна кўп нарсалардан ҳам ажрадим. Энди зарарига чидайсиз. Ахир қайнингиз бўламан-а!

Ишратнинг гапини эшитиб, Нигор билан Сурендр кулиб юборишди.

Эртаси куни газеталарда каттакон бир тўйхат босилиб чиқди. Уни ўқиб, доктор Шиям Мўҳан билан профессор Ахтар Ҳусайн қаттиқ қайғуга ботди. Икковини ҳам — «Энди одамлар нима деркин?» — деб ҳам босди. Тўйхатни иккала томоннинг қариндош-уруғларидан баъзи бирларигина ўқиди. Кўплар эса буни оддий бир хабар тарзида ўқиб, маъқул, деб қўя қолди. Қолганлар ўқигани ҳам йўқ, маъқул-номаъқул деб ўйлагани ҳам йўқ. Дунё шу зайлда илгари қараб кетаверади.

КУНВАР СОҲИБНИНГ ИТИ

Пулингиз бўлса, ит боқинг. От, айиқ, шер, истаган нарсангизни боқинг, уйингизни қайвонот боғига айлантириб қўйинг, биров сизга бир нарса демайди.

Мен шу, одам бўлса, Ниранжанга ўхшаган бўлса, дейман. Дарвоқе, сиз ҳали Ниранжаннинг кимлигини билмайсиз. Қотмагина, баланд бўйли бир йигит. Университетни битирганига уч йил бўлган. Лекин ҳали ишсиз юрибди. Ўзи ҳам кўп сабр-тоқатли одам. Вақти келиб тер тўкиб меҳнат қилишига ишонади. Бир кун Кунвар соҳибникига иш қидириб борган экан-да, қуруқ қайтиб келаётган экан, йўлда учратиб қолдим. Ўшанда жиддий оҳангда менга шундай деб қолди:

— Пармешварий бобу! Худо мени шу Кунвар соҳибнинг ити қилиб яратганда, жуда соз бўларди-да. Ҳар куни уч маҳал хилма-хил таомлар, гўшт, сут, печенье, шунга ўхшаган қулинг ўргилсин нарсаларни еб ётардим. Бунинг устига менга яна алоҳида бир уй бўларди, бир хизматкор, бир доктор менга қараб турарди. Ҳаммадан қизиғи шундаки, бўлар-бўлмасга бориб, Кунвар соҳиб билан соҳибанинг юз-кўзини ялайверардим.

Ниранжаннинг бу охирги гапини эшитиб, бир коийиб бермоқчи ҳам бўлдим, лекин гапи ёшига мослигини ўйлаб, индамай қўя қолдим.

Кунвар соҳиб кўн нарсаларга ишқибоз бойлардан. Лекин ҳаммадан ҳам итларга қаттиқ ишқибозлар. У кишиникида турли ранг, турли тусдаги катталиги сичқондан тортиб нақ эшакча келадиган итларни кўриши мумкин. Шунинг ҳам айтиб қўйиши керакки, худди одамлар сингари, итларнинг ҳам чет элдан келгани аъло ҳисобланади. Шунинг учун мен сизга, Кунвар соҳибнинг барча итлари етти денгиз ошиб Ҳиндистон тупроғини муқаддас қилиш учун келган, десам таажжубланманг. У кишиникида қирқтача ит бор. Ҳар бирининг нархи салкам минг рупия.

Кунвар соҳиб жуда шинараванда, ишқоятда кўнгли очиб. Менинг қалби дўстим бўладилар. У киши бир кун бизникига келиб, уч-тўрт кун меҳмон бўлиб кетинг, деб, мени таклиф қилиб қолдилар. Бунақа катта одамларнинг таклифинику рад қилиб бўлмайди. Бу кишиникига эса мен ўзим боришга муштоқман. Чунончи, бу имконни қўлдан бермай, дарҳол бордим. Мендан ташқари яна ўн-ўн бешта меҳмон ташриф буюрган эди. Уларнинг ҳеч бири бирор жиҳатидан бир-бирига ўхшамайди. Баъзилари бой, пулдор одамлар, баъзилари ўшаларнинг соясида юрганлар. Ҳаммамиз кун бўйи гап сотдик, ҳар хил ўйинлар ўйнадик — қилган ишимиз шу бўлди.

Кечки пайт ҳаммамиз тўпланиб, чой ичиб ўтирган эдик, бирдан итлар ҳақида гап очилиб қолди. Кунвар соҳиб шоир бўлмасалар ҳам, шоиртабиат одамлар. Осмондан кўзларини узмай, дедилар:

— Оҳ, ит! Оҳ, ит! Дунёда эгасига шу даражада содиқ бўлган бошқа бирор махлуқ топилмайди. Бу ўзи-ку бир жонивор, лекин инсондан анча юқори туради. Алдаш-фириб деган нарсани билмайди, тузлуғига тупурмайди. Бу безабон, содиқ махлуқ дунёда яккаю ягона. Шундай деб, Кунвар соҳиб ёнларида турган итлари Алсешиянинг бошини силаб қўйдилар. Кейин яна гапларида давом этдилар: — Ҳа, мен чин гапни айтганман.

Дунда энг содиқ дўст мана шу ит. Одам эса махлуқлар ичида энг худбини ва энг нонкўри. Мен бунга зарари шубҳа қилмайман.

Вунвар соҳибнинг гаплари тугар-тугамас ёнларида ўтирган киши гапни илиб кетди:

— Ҳа, бу турган гап. Одам ҳақиқатан ҳам ўтакетган нонкўр бўлади. Вунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас. Унга минг яхшилик қилинг, у одатини тарк этмайди. Мана, бир йилгина бурунги бир гапни айтай сизга. Бир куни сал кўпроқ ичиб қўйибман. Ўзингизга маълум, бу ланъати гоҳ-гоҳда шунақа сал меъёридан ошиб кетади. Кайф устида жаҳлим чиқиб, хизматкоримни бир урибман. Қилич-калтак билан эмас, мана шу қўлим билан урганман. Лекин бу лаънатининг жони пахтадан экан, шу арзимаган зарбни ҳам кўтаролмабди, бир оз лат еб қолибди. Шундан кейин, жаноблар, бу аблаҳни ўзим дори-дармон қилиб, даволатдим. Шунга қарамай бу ярамас, манови конгрессчиларнинг қутқусига учиб, менинг устимдан полицияга шикоят қилмоқчи бўлди. Мен унга, агарда полиция маҳкамасига борганингни эшитсам, нақ терингни шиламан, деб қаттиқ дўқ қилиб қўйдим. Қани, шундан кейин ҳам бориб кўрсин-чи полиция участкасига. Агар менинг ўрнимда бошқа биров бўлганда, бу хизматкор уни анча ташвишга солиб қўярди. Ўзингиз бундоқ ўйлаб кўринг-а: хизматкоримнинг етти пушти менинг тузимни ичиб келган. Боринг, ана, мен хизматкоримни бир тарсаки урибманок, дейлик. У ҳам бўлса кайф устида. Энди шунга хизматкорим бориб, полицияга устимдан арз қилиши керакмиди? Хайр, қўлимиздан нима ҳам келарди. Нонкўрлик ўзи инсоннинг қон-қонига сингиб кетган бир иллат экан.

Ҳикояни учинчи бир жаноб давом эттирди:

— Биродарлар, шу кунда нима қилишимни билмай жуда бошим қотган. Бу одамлар ҳар куни кўзинг-

нинг олдида нонсофлик қилади. Мана бир ой бўлди, менинг районимга комиссар жаноблари таширф буюрган эдилар. Айни ерлар ҳайдалиб, деҳқонлар бегорга¹ тушган кезлар эди. Ўзингиз ўйлаб қаранг. Комиссар жанобларини меҳмон қилиш, иззатларини ўрнига қўйиб кутиб олиш ҳазилакам гапми? Қўл остимдаги бутун хизматкор-ходимлар меҳмонни кутиш билан бўлиб, ўша куни бегорчиларга овқат бериш хаёлимдан кўтарилиб кетибди. Ҳа бир кун овқат берилмаса берилмабди-да. Ўша бегорчилар очликдан ўлиб қолармиди? Ўлиб қолмасди. Ҳақ бериш бир гал эсимиздан чиқса чиқибди-да. Бу ҳам комиссар жанобларини кутамиз деб бўлиб қолди. Атайлаб эмас, албатта. Шу денг, жаноблар, комиссар соҳиб энди жўнаб кетаётувдилар, бегорчиларнинг ичидан бир болакай чиқиб, у кишига менинг устимдан оббо деб шикоят қила бошлади. Гапнинг менга тегишли эканини билиб, комиссар жаноблари ўзларини эшитиб-эшитмасликка солдилар-да, йўлларига қараб кетавердилар.

— Хўш, кейин нима бўлди? — сўрадим мен оҳиста.

— Нима бўларди? Аблаҳни шунақанги калтаклатдимки, ўн беш кунгача ўзини кўтаролмай ётди. Кейин ҳайдаб юбордим. Ҳозир гадойчилик қилиб юрган бўлса керак. Кўрнамаклик деб мана шуни айтади.

Йиғилганларнинг ҳаммаси бу гапларни маъқуллаб ўтирарди. Мен чидаб туролмадим, бир оз қизишиб, дедим:

— Ҳа, гапларингиз тўғри. Нонкўрлик инсоннинг қонида бор. Лекин ҳамма бало шундаки, тангри ҳар бир одамни бир хил гўшт, бир хил суякдан яратган, унга ҳис-туйғу ато қилган, оқ-қорани танисин деб ақл берган. Лекин аввал сиз ўзингизни бир ўша хизматкор ёки бегорчининг ўрнига қўйиб кўринг, уларнинг дард-

¹ Бегор — деҳқонларнинг заминдор ерида мажбуран бепул ишлаб бериши.

аламини ўшанда биласиз. Сиз ўзингиз билан баравар, бараваргина эмас, кўп жиҳатдан сиздан устун турувчи бир инсонни бир бурда нонга зор қилиб қўймоқчи бўласиз. Бу билан сиз зўр хатога йўл қўясиз.

Шу пайт Кунвар соҳиб менинг қўлимдан ушладилару менинг ҳушим ўзимга келди. Бўлмаса, билмадим, тагин нималар деб алжирдим. Менинг гапларимни эшитиб, ўтирганларнинг ҳаммаси тахтадай қотиб қолди. Ҳаммаси индамасдан бир-бирига қараб қўяди. Сукунатни Кунвар соҳиб буздилар.

— Пармешварий бобу бизнинг гапимизни яхши тушунмадилар. Шунинг учун жаҳл устида сал ошириб юбордилар. Хафа бўлмайсизлар.

Қайтиб бу мавзуда ҳеч ким оғиз очмади. Вазият бир зумда оғир ва зерикарли бўлиб қолди. Ўтирганлар бирин-кетин туриб, у ёқ-бу ёқни айлангани чиқиб кетди. Мен ўтирган еримда хаёл сурганимча қолдим.

Нималарни ўйладим, қачонгача ўйладим — ёдимда йўқ. Лекин фақат Кунвар соҳибнинг ниҳоятда мулоийм қилиб айтган гапларигина ёдимда:

— Пармешварий бобу, — дедилар у киши. — Билман, ёр-дўстларимнинг дунёқарашлари сизникига мос келмайди. Менинг ўзимникига мос келмайди-ку, сизникига қаёқдан мос келсин! Лекин сиз шу хушчақчақ вазиятни бузиб, яхши иш қилдим деб ўйлайсизми? Шу гапларингиз билан ўшаларнинг дунёқарашини ўзгартирдим деб ўйлайсизми?

Бир ҳисобдан Кунвар соҳибнинг гапида жон бор. Тезлик қилганимга пушаймон едим. Чунончи, Кунвар соҳибга қараб дедим:

— Ҳа, мендан хатоли ўтди. Буни бўйнимга оламан. Қилган ишимдан қаттиқ хижолатдаман. Лекин ўзингиз кўрдингиз-ку, уларнинг гапи менга қаттиқ тегмай иложи йўқ эди. Мен фаришта эмасманки, жаҳлим чиқмаса!

Кунвар соҳиб кудемсираб дедилар:

- Ҳа, Перменварий бобу, гапларингиз тўғри. Инсон минг қилса ҳам инсон. Ҳамма бирдай. Уша пайтда сизнинг жаҳлнингиз чиқинчи мутлақо табиий эди.

Шундай деб, Кунвар соҳиб қўлимдан тортиб турғавар эканлар, таклиф қилдилар:

— Қани, юринг, энди бирпас айланиб келайлик.

Кунвар соҳиб коммунизм принципларини ёқлаб гапириб кетяптилар. Милтиқ кўтарган икки аскар кетмакет кетяпти. Қуёш ботиб, кеч кириб қолган. Кунвар соҳибнинг итлари Алсешиян бир неча одим илгарида йўл бошлаб кетяпти.

Дала-боғлардан ўтиб, қишлоқнинг гавжум жойига етиб келдик. Кунвар соҳибга кўзи тушиши биланоқ қишлоқликлар дарров эгилиб-букилиб, қўл қовуштириб, «пуштипаноҳимиз саломат бўлсинлар»,— деб олқишлашарди. Кунвар соҳиб уларга эътибор ҳам бермасдан, мен билан бемалол гаплашиб борарди. Гўё атрөфда ҳеч ким йўқдай эди у кишига.

Анча айланиб юриб, қишлоққа қайтиб келдик. Алсешиян қачон ғойиб бўлиб қолганини ҳам билмай қолибмиз. Қишлоқда қивик бир воқеанинг устидан чиқдик.

Майку кирчи Кунвар соҳибнинг ерида туғилиб-ўсган эди, шу ерда яшарди. У кексайган, сочлари оппоқ бир киши эди. Шу қадар ориқ эдики, суяклари битта-битта саналиб турарди. Танасида битта лунгидан бошқа ҳеч нарса йўқ. Унинг оиласи каттагина эди: хотини, тўрт боласи ва бир эшаги бор эди. Эшакнинг иззат-қурмати жойида, Майку унга худди болаларига қарагандай қарарди. Шу эшак орқасидан оиланинг тирикчилиги ўтиб турарди. Кунда эрталаб Майку ювиладиган кирларни эшакка ортиб, дарё бўйига жўнарди, кеч-қурун эса ювилган кирларни ортиб, яна уйига қайтиб келарди. Эшак кун бўйи қирғоқда шаталоқ отиб ўйнаб юрарди.

Уша куни кечқурун дарё бўйдан қайтиб келгач, Майку устидаги юкни тушириб, эшакни боғлаб қўйибди. Лекин у арқонни узиб, сайрга чиқиб кетибди. Шу маҳал Кунвар соҳибнинг итлари уни кўриб қолибди. Эшакнинг кечки пайт сайр қилиб юрганидан ранжиганми ё у билан шунчаки бир ўйнашмоқчи бўлганми, нима сабабдандир унинг кетига тушибди. Эшак қочибди. Лекин анча жойга қочиб борганидан кейин таққа тўхтабди. Эҳтимол, ўша дамда ҳуши ўзига келиб қолиб ўйлагандир: дунёда тинч яшашга ҳамманинг бир қилда ҳақи бор; қочинг — қўрқоқнинг иши, қўрқоқларга эса ер юзида жой йўқ, — деб кўнглидан ўтказгандир. Хуллас, эшак таққа тўхтабди-да, — «Ҳа, биродар! Нега менинг кетимга тушиб қолдинг? Мен сенга нима қилдим ўзи? Мақсадинг нима? Хўжайининг Кунварми? Бўлса, бўлар! Менинг худойимга бунақа хўжайинлар уч пул. Сендан қўрқадиган жойим йўқ», — дегандек безрайиб тураверибди. Эшак минг қилса ҳам эшак-да! Унинг бу муомаласи итга заррача ҳам ёқмабди. Ахир у Кунвар соҳибнинг ити. Германиядан келтирилган зотли ит! Аҳимса¹ таълимотиғи тариқча ҳам назарига илмайди. Бунинг устига ўзига берилган ҳуқуқдан мамнун ва мағрур.

Кўнгилли конгрессчиларнинг келиб ерга таппа-таппа ўтириб олиши қўлида калтак ушлаб, куч ишлатишга тайёр турган полициячиларга қандай таъсир қилса, эшакнинг сулҳга мойил бу хатти-ҳаракати ҳам итга худди ўшандай таъсир қилибди. Чунончи у ўзини эшакка ташлабди. Лекин эшак одам эмас! Бир зумда унинг сулҳпарварлиги ўзгарибди-қолибди. У ҳам куч ишлатишга қарор қилибди. Итнинг ўткир-ўткир тишлари танасига қадалмай туриб, у яшин тезлигида ўгирилибди-ю, орқа оёқлари билан итни ўхшатиб бир те-

¹ Аҳимса — Маҳатма Гандийнинг зулмга қарши куч ишлатмаслик таълимоти.

пибди. Ит бир «ванг» этибди-ю, ерпарчин бўлибди. Уша ваҳотиёқ кўзлари юмилиб, оғзидан қон кела бошлабди. Бирпасда чор атрофдан қишлоқ аҳли югуриб келибди. Эшак Кунвар соҳибнинг итини ўлдириб қўйди, деб одамлар қий-чув кўтарибди.

Биз келганимизда ит ўлай деётган экан. Кунвар соҳибнинг овозини эшитиб, кўзини очди. Аянчли, ва қўрқув тўла кўзлари билан эгасига бир қаради-да, сўнг абадий юмилди.

Эшак эса ғолиб чиққанидан кўкрагини кериб, ўша ерда ғоз турарди. Кунвар соҳиб бўлган воқеани одамлардан суриштириб билиб олдилар. Кейин ёнларида турган хизматкорнинг милтигини олдилар-да, эшакнинг пешанасига қараб варанглатиб икки марта ўқ уздилар. Эшак гурсиллаб ерга йиқилди. Кунвар соҳиб хизматкорларига итни кўтартириб, уйга равона бўлдилар. Мен ўша ерда қолдим.

Эшакнинг ўлганини эшитиб, бир маҳал Майку, хотини, болалари — ҳаммаси югуриб келди ва ўлиб ётган эшакни қуршаб олди. Ҳаммасининг кўзида ёш, жудди энг яқин кишисидан жудо бўлгандай ҳўнграб-ҳўнграб йиғлапти.

Уша кунни Майкуникида қозон осилмади.

Бу ёқда, Кунвар соҳибникида аҳвол бошқача эди. Мен қайтиб келиб, қарасам, меҳмонлар ташқарида шарбат ичиб ўтирибди. Кунвар соҳиб котибига шундай сўзларни ёздирмоқда: «Бир ярим минг рупия юборяпман. Уша расмдаги итни олиб, менга жўнатсангиз.»

ПАРДА

Чаударий Илоҳийбахшнинг буваси бир вақтлар яхшигина маош олиб, бир маҳкамада назоратчи бўлиб ишларди. Ҳозирги кичкина, лекин шинамгина уйни ўша қурдирган эди. Лекин Илоҳийбахшнинг отасининг унчалик омади келмади. Умр бўйи тер тўкиб меҳнат қилса ҳам, маоши ўттизқирқ рупиядан нарига ўтмади. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп тортди. Лекин ҳар қалай икки ўғлини саводли қилиб олди. Уларни уйлантириб, неварали ҳам бўлди. У бир умр, ўғилларим каттароқ мансаб эгаси бўлса, деб орзу қилди. Лекин дунёдан армон билан ўтиб кетди. Хайриятки, хонадонида руҳини шод этиб, чироғини ёқувчилар қолди. Унинг катта ўғли Фазл Қурбон темир йўлда ишлар эди. Тангри унга тўрт ўғил, уч қиз берган эди. Кичик ўғли Илоҳийбахш эса почта ходими эди. Унга ҳам тангри тўрт ўғил, уч қиз насиб этди. Хонадон аҳли ўз уйини «катта даргоҳ» деб атарди. Лекин аслида жой жуда танг эди.

Ота даврида ичкари — аёллар бўлими алоҳида, ташқари ёки меҳмонхона, яъни эркаклар бўлими алоҳида эди. Илоҳийбахшнинг даврига келиб, жой торлигидан «ичкари», «ташқари» деган гаплар қолмади. Кўчадан ўтган-кетганнинг кўзи аёлларга тушмасин, деб эшикка парда осиб қўйиладиган бўлди, холос. Лекин шунга қарамай маҳаллада хонадоннинг иззат-ҳурмати жойида эди. Чунки эшикка тутилган парда қопчиқлардан

эмас, яхшигина матодан қилинган эди. Гарчи ака-ука бола-чақалари билан бирга бир уйда истиқомат қилса ҳам, рўзгори алоҳида-алоҳида эди. Ундай бўлса, эшикдаги парда кимнинг ҳисобидан бўлган, деб сўрарсиз. Бу саволга ота-бободан қолган эски каравот жавоб бериши мумкин. Ҳар битта янги парда ўша каравот тўшагидан сўкиб олинарди.

Илоҳийбахшнинг ўғиллари ҳам шу уйда уйланди. Бинобарин, уй яна ҳам торлик қилиб, энди бошқа ердан бошпана қидиришга тўғри келди.

Илоҳийбахшнинг катта «шаҳзодаси», яъни катта ўғли почтахонадан маоши ўттиз рупиялик иш топди. Кичик «шаҳзодаси» эса бир касалхонага ишга жойлашди. Учинчиси анча қобил чиқди шекилли, ўрта мактабни тамомлаши билан қишлоқ мактабига мударрис бўлиб олди. Тўртинчиси, яъни энг кенжатоғи Парибахш ўрта мактабнинг тайёрлов синфида мутлақо қолиб кетадиган кўринди.

Ҳозирги пайтда ўқитишнинг ўзи бўлмайди. Ўқитиш учун мактабга пул тўлаш керак. Ҳар ой ҳали дафтарга пул, ҳали китобга пул... Хулласи калом, ҳаммаси — пул!

Лекин Парибахш чаласавод бўлса ҳам, бир бало қилиб уйланиб олди. Оиланинг катталашиб бориши ҳамда маҳалла-кўйдаги иззат-обрўсини ўйлаб, бир ёр заводига ишга ҳам кириб олди. Оғир меҳнат қилишни ўзига муносиб кўрмади. Чунончи, қиладиган иши корхонанинг омборида ўтириб, унча-мунча ёзув-чизувларни бажариш бўлди.

Парибахш оталик бахтидан бенасиб бўлмади, аммо фарзандларининг ҳаммаси қиз эди. Улар тўрт-беш ёшлик пайтида кўчага бемалол чиқиб юраверди, лекин балога тата етар-етмас, хонадоннинг шаънига доғ тегади, қизларнинг ташқарига чиқиши муносиб эмас, деб топилди. Ҳатто сувни ҳам ҳар куни эрталаб Парибахшнинг ўзи келтирадиган бўлди.

Парибахшнинг маоши ўн беш йил деганда ўн бешдан йигирма рупияга кўтарилди. Худо уни пулдан-ку қисди, лекин бола-чақадан... Чунончи уч қизнинг орқасидан яна икки ўғил ҳам берди.

Иккинчи қизи туғилганда, қарашиб тураман, деб Парибахшнинг онаси ҳам шу ерга келди. Бошқа анаукалар онани ўз бағрига олишни хаёлга ҳам келтирмади. Хуллас, она шу-шу кенжатой ўғлиникида қолиб кетди.

Бола-чақа, уй-рўзгор деган жанжалсиз бўлмас экан. Гоҳ боласи, гоҳ онаси турли касалга чалиниб турарди. Ундан кейин ҳозирги пайтда қарсиз кун кечириб бўлмайди. Оладиган маоши йигирма рупия. Бу айтарлик катта пул эмас. Парибахш янаб турган уйи чала-яримгина қурилган бир уй бўлиб, ойига икки рупия ижара ҳақи тўларди. Чор атрофда ғариб-бечораларнинг кулбалари жойлашган. Ташландиқ кўчанинг қоқ ўртасидан қишин-ёзини бир идоранинг қувуридан чиққан сув ариқча бўлиб оқиб ётади. Ариқчанинг икки четидан ўсиб чиққан майда, ифлос ўтлар устида чивин-пашшалар қуюқ булут сингари учади. Қаршида Рамазон исмли кирчининг уйи. Ўша уйдан олиб чиқиб ташланган қора балчиқ мағзава билан ивитилган кирнинг ҳиди димсқни ачитгани-ачитган. Кўчанинг икки томонида ҳунармандлар билан устахона ишчиларининг уйлари жойлашган. Маҳаллада якка-ягона саводхон Човдрий Парибахш. Ҳамма уни кўрганда «мирзо Човдрий-жий» деб чуқур иззат билан салом беради.

Парибахш хонадонигаги аёлларнинг остопа ҳатлаб кўчага чиқганини маҳаллада ҳеч ким кўрган эмас. Лекин уй-жойнинг бўлгандан кейин, гаданингда унча-мулча қарзинг ҳам бўлиши турган гап.

Корхонада ишлайдиган ҳар бир киши ойнинг сттинчи куни маош олишини яхши билади. Аванс деганда корхона хўжайинининг жон-пони чиқиб кетади. Лекин баъзан, жуда аҳвол танг бўлганда қарз ҳам

бериб туради. Парибахш сотиб олинган ҳар бир нарса учун уйидаги бирор буюмни омонатга қўярди. Баъзан қарз ўз вақтида тўлашмай, омонатга қўйилган буюм ҳам уйга қайтиб келмасди.

Қўни-қўшнилар Парибахшни ҳурмат қиларди. Чунки шундай катта маҳаллада фақат ўшанинг эшигига парда тутилган. Парда уйнинг ичкарасидаги аҳволни кўздан яшириб туручи бир ниқоб эди. Борди-ю, парданинг бирор жойини болалар йиртиб юборса ёки у чокидан сўкилиб кетса, тикиш-чатиш ишлари доимс ичкаридан туриб бажарилар эди.

Эшикнинг тавақалари чириб, ошиқ-мошиқлари аллақачон ишдан чиқиб кетган эди. Лекин уй эгасининг бу билан заррача иши йўқ эди. Парибахш эшикдан гап очдими, уй эгаси тутақиб дерди:

— Вой-бў! Тўлайдиган ижара ҳақинг бор-йўғи икки рупия. Э, турсанг, тур, бўлмаса чиқиб кета қол.

Охири эшикнинг бир тавақаси синиб, қулаб тушди. Парибахш амал-тақал қилиб эшикни-ку жойига ўрнатиб, ёғоч тираб қўйди, лекин ўғри тушмасмикин, деган жаёл билан кечалари мижжа қоқмай чиқадиган бўлди. Маҳаллада бу хонадон анча эътиборга сазовор бўлса ҳам, бироқ уй ичида ўғрининг қўлига илинадиган арзигулик ҳеч нарса йўқ эди. Лекин барибир ўғри — ўғри-да! Майли, ўғрини бир четга қўйиб турайлик. Ўғридан ҳам даҳшатли нарса бор. Бу маҳалла-кўй олдида хонадоннинг иззат-шаънига доғ тушиши. Шунча ҳурмат-эътиборнинг асосий сабабчиси эшикдаги парда. Лекин уни энди на тикиб бўлади, на ямаб бўлади. Чунончи, уни олиб ташлаб, ўрнига меросдан қолган бир парча матони осиб қўйилди. Маҳалла аҳли янги пардани кўриб, Парибахшга маслаҳат берди:

— Парибахш, шундоқ яхшигина нарсани нима қиласиз парда қилиб? Бозордан арзонроғини олиб кела қолмайсизми?

Парибахш ишдан қайта туриб, йўл-йўлакай дўконлардан пардалик матонинг баҳосини суриштириб келди. Ҳеч ким икки газ пардалик матони саккиз аннадан камига сотмади.

Газлама шундай қимматлашган бир пайтда, худди кузда дарахтларнинг барги тўкилгандек, уйдаги хотин-қизларнинг кийим-кечаги ҳам тутдай тўкилиб қолган эди. Парибахшнинг маоши кунига фақат бир маротаба қозон осишга зўрга етади. Кийим-кечак ҳақида қандай сўз бўлиши мумкин? Бунинг устига ўзи ҳам ишга тузукроқ кийинмаса бўлмайди. Устидагиси эскиб, кийишга ярамай қолгандан кейин у ҳам янги кўйлак, янги шалвар сотиб олишга мажбур ахир.

Уйда гаров қўйишга яроқли нарса қолмаган тақдирда панжоблик Балбиралихоннинг олдига бориб бош уришдан бошқа илож қолмасди. Чунки гаровсиз бир рупия-ярим рупия қарзни ўша бериши мумкин. Ўн ой аввал кичик ўғли Баракатнинг туғилиши муносабати билан Парибахш ўша одамдан тўрт рупия қарз олган эди. Маҳалладаги ҳунармандлар, кирчи ва ишчилар ҳам ўша одамдан қарз олиб турарди. Хоннинг ўлгудек маккор, бераҳмлиги ҳаммага аён бўлса ҳам, лекин чорночор қарз сўраб ўшанинг олдига боришга тўғри келарди. Хон Парибахшни таг-тугли одам ҳисоблаб, ойига бир рупия фойда оладиган бўлиб тўрт рупия қарз беришга рози бўлди. Парибахш пардасиз қолиб шарманда бўлишдан кўра шуни афзалроқ билди.

Лекин ёмғиргарчилик мавсуми бошланиши билан бозорда нарх-наво ошиб кетди. Шартга биноан қарзни тўлаш мумкин бўлмай қолди. Хон кейинги ойнинг еттинчи кuni шом пайтида Парибахшнинг уйига кириб келди. Парибахш меҳмонга хушомадлар қилди ва худони ўртага қўйиб яна бир ой муҳлат беришни сўради. Келаси ойда бир эмас, биру чорак рупия фойдаси билан қарзни тўлашга ваъда берди. Хон рози бўлди. Бахтга қарши шу ўртада Парибахшнинг хо-

тинининг мазиси қочиб қолди. Нима еса, қайд қилиб ташлайди. Бозорга буғдой унидан нон ёлиб бериш керак эди. Бозорда икки килограмм буғдойнинг нархи бир рупийи. Бизни парсаларни бозордан пулга ҳам тополмайсан киши.

Утган ҳафта болалар бутунлай оч қолди. Не қийинчиликлар билан топган тўрт рупиядан биру чорак рупийини қарзга тўлашга Парибахшнинг юраги ачишди. Шундан кейин у бозорга ўтди, икки соат ўйлай-ўйлай, охири кичкинагина халтада буғдой олиб уйига қайтди. Хон ғазабга келишини эслаб юраги орқага тортиб кетяпти. Лекин пачора? Уйда болалар оч ўтирибди. Бунинг устига онасига сут келмаганидан чақалоқ чўп бўлиб қолган. Онасининг аҳволи ундан ҳам танг — бечора на юролади, на туролади.

Янги ойнинг саккизинчи куни эрталаб Парибахш онди ишга жўнайман деб турганида бирдан қўлига таёқ ушлаб, дағдаға қилиб Хон кириб келди.

Парибахш туни билан у келса нима жавоб қилишини ўйлаб қўйган эди.

— Корхона хўжайини қаёққадир кетган экан. ~~Унинг имаси йўқ~~ учун маошни ололмадим. Маош ~~олганим билан ўзим~~ олтиб бераман,— деб баҳона қилди у.

Варибир Хон жаҳлдан тушмади.

— Вундан кўра ўғрига пул берган яхши. Мензинг ҳам бола-чақам бор. Агар тўрт кун ичида қарзни тўламасанг, худди калтаклайман,— деди у қўлидаги таёқни силкитиб.

Тўрт кунда Парибахш пулни қаёқдан топади! Маош олганига ҳали бир ҳафта ҳам бўлгани йўқ. Хўжайиннинг аванс бермаслиги турган гап. Олтинчи кун бахтга қарши дам олиш куни эди. Лекин Парибахш Хоннинг жавобасидан қўрқиб, тонг отиши билан кўчага чиқиб кетди. Тиниш-билишларига бориб пул сўраб кўрди. Ҳамма бир хилда жавоб қайтарарди:

— Ҳозир кимда ҳам пул бор. Пул дейсиз-а. Сариқ чақа ҳам йўқ!

Пошин ҳам бўлди. «Хон келган бўлса ҳам шу вақтгача ўтирармиди», — деб Парибахш уйга равона бўлди. Уйга етар-етмас Хоннинг овози қулоғига чалинди. Парда орқасидан туриб уйдаги аёллар, «Кўчага чиқиб кетганлар», деб қасам ичяпти. Шунга қарамай Хон ўдагайлаб ётибди:

— Бу ўғри уйнинг ичида бекиниб ётибди! Мен тўрт соатдан кейин яна келаман. Қарзини тўласа, тўлагани, бўлмаса терисини шилиб гўштини бозорга олиб бориб сотаман. Нима, мен пулни ҳаромдан топибманми?..

Тўрт соат ўтдим, яна ташқаридан Хоннинг овози эшитилди:

— Парибахш!

Парибахшнинг бутун вужуди титраб, оёқ-қўлида мадор қолмади. Хон рухсат сўраб ўтирмай шартта пардани кўтариб ичкарига бостириб кирди-да, Парибахшнинг етти пуштини ағдариб сўкиб кетди. Унинг қулоқни қоматга келтирувчи овозидан Парибахш ғазабга келиш ўрнига турган жойида қотиб қолди. Хоннинг ғазаби тобора авжга минарди. Унинг шанғиллашини эшитиб, қўни-қўшнилари ҳам эшик олдида йиғила бошлади. Хон таёғини ҳавода силкитиб тўхтовсиз дағдаға қиларди:

— Қарзни тўлай олмас экансан, пул олиб нима қилардинг? Маошни нима қилдинг? Хотинингни тақинчоғими, идиш-товоқми, нима берсанг берасан, лекин бу гал қуруқ кетмайман...

Парибахш уйида зеб-зийнат, идиш-товоқ у ёқда турсин, кийим-кечак ҳам йўқлигини айтиб, Хонга хўп ялиниб-ёлворди, уни дуо қилди. «Теримни шилиб олиб, бозорда пуллай қолинг. Розиман!» — деди.

Лекин Хон баттар тутақиб кетди:

— Мен сенинг дуоингни бошимга ураманми! Терингни шилишдан менга нима фойда? Ундан пойаб-

зал ҳам қилиб бўлмайди. Сенинг тернигдан мана бу парда аъло.

Хон пардани жаҳл билан бир тортган эди, парда шарт узилди. Йўқ, парда эмас, Парибахшнинг жон риштаси узилди. У гандираклар ерга йиқилди. Ахир эшик олдига йиғилган одамлар ичкаридаги мудҳиш манзарани кўрди. Парибахш бунга қандай чидайдди!

Уйдаги хотинлар, қизлар — ҳаммаси бир ерга гуж бўлиб дағ-дағ титраб турарди. Тўсатдан парда узилгач, худди биров эгнидаги кийимини тортиб олаётгандек, улар бир-бирининг пинжига кириб кетди.

Пардани уйдаги аёлларнинг либоси деса бўларди. Чунки эгнидаги йиртиқ-ямоқ кўйлаклари уларнинг баданини бутунлай яшириб туролмасди. Йиғилганлар нафрат билан юзини тескари ўгириб олди. Аёлларнинг ночор аҳволини кўриб, Хон ҳам бир оз ғазабдан тушди, ерга қараб «туф», деди-да, пардани ичкарига улоқтирди.

Қўрқиб дод солаётган аёлларга раҳми келиб, одамлар дарров тарқалди. Парибахш ерда беҳуш ётарди. У ҳушига келиб кўзини очганда нигоҳи ерда ётган пардага тушди. Бироқ уни яна ўз жойига осиб қўйишга мажоли йўқ эди. Эҳтимол бунинг энди ҳожати ҳам йўқдир. Зероки энди бу хонадон учун парданинг ҳеч қандай зарурати ҳам, қадр-қиммати ҳам қолмади.

МАНА БУ ИНСОН!

Хотини вафот этгандан кейин тўртинчи кун расм-русмга кўра пандит Парасрам шмшандан¹ марҳуманинг қолган-қутган суякларини йиғиб, муқаддас сувга ташлагач, маҳалладаги дҳармшаалага² кириб ўтирганида кўнгли вайрон бўлиб, ўзини ниҳоятда ёлғиз ҳис қилди. Аслида бу ёлғизлик ҳисси унинг қалбида бундан анча илгари уйғонган эди. Хотини касалга чалинганча, уни докторлару ҳакиму табиблар даволади. Онаси худога илтижо қилиб, пир-фақирларни ишга солди. Лекин ҳеч бири беморни ёвуз ўлим чангалидан сақлаб қололмаслиги аён бўлганча, пандит Парасрамнинг бутун вужудини қандайдир бир бўшлиқ чулғаб олди.

Ҳали кун ёришмаган эди. Одамлар индамай келиб, шолчага ўтирди. Ибодатхона зинасини юваётган қоҳин ҳам мотам белгиси сифатида индамай келиб ўтирди. Токчада турган лампа гўё сўнгги нафасини не машаққат билан ушлаб, атрофни ёритишга ҳаракат қилаётгандай эди. Аллақачон мойи тамом бўлган бу лампанинг ожиз нурларидан атроф яна ҳам қоронғироқ кўринарди.

Пандит Парасрам чуқур хўрсинди. «Қани энди ажал зулмати мени ҳам ютиб юбора қолса», деб ўйлар-

¹ Шмшан — мурда куйдириладиган жой.

² Дҳармшаала — мусофирхонага ўхшаш бир жой.

ди у. Елкасидаги иссиқ адёл сирғалиб пастга тушиб борарди. Кўйлаги ёқавайрон эди. У ўқдай тешиб ўтиб кетадиган совуқни ҳам сезмасди. Гўё ҳушсиз бўлиб қолган эди.

— Пандитжий, энди одамларга жавоб беринг,— деди сартарош.

Парасрам адёлни наридан-бери елкасига ташлаб, ўрнидан турди. Ярим ҳушсиз ҳолда дҳармшааланинг эшигига келиб, атрофдагиларга қараб қўл чўзди. Шу пайт Лаала Рамлубҳай ҳаммага эшиттириб чуқур хўрсинди-да, гўё бутун умр тажрибасидан букилган қаддини ростлаб, ўрнидан турди ва пандит Парасрамга яқин келиб, деди:

— Энди, ўғлим, ғам-аламларни унут. Эртанги куннинг ғамини қил. Бу дунё ўзи шунақа.

«Эртанги куннинг ғами» нималигини тушуниб, Парасрамнинг бутун вужуди нафрат билан тўлиб кетди ва шартта юзини ўгириб олди. Лаала Рамлубҳай яна бир чуқур хўрсинди-да, нари кетди. Ундан кейин бошқа одамлар мотам изҳор қилиб, бирин-кетин Парасрамнинг олдидан ўта бошлади:

— Улим олдида ҳамма ҳам ожиз, биродар. Бардам бўл. Янги турмуш қур.

— Бу дунёдан бир кунмас-бир кун ҳаммамиз ҳам кетамиз. Қачонгача мотам қилиб юрасан энди?

— Қари онанги ўйла, оғайни. Бир йўлини қил. У бечорага ҳам ёрдам бўлсин.

— Пандитжий! Ҳали сизнинг ёшингизга нима бўлибди. Биз сизнинг ёшингизда овқат ейишу кийим кийишнинг ҳам тузуккина уддасидан чиқолмасдик.

Қўшниларининг кўнгил кўтариб айтган бу сўзларини эшитиб, пандит Парасрамнинг бир ғамига юз ғам қўшилди. Ҳамма тарқалиб бўлгач, сартарош иккови шолчани йиғиштира бошлади. Шунда сартарош хижолатомуз кулги билан деди:

— Пандитжий! У киши ҳақиқий девий¹ эди. Раҳм-шафқату ахлоқ бобида танҳо эди.— Сартарош бу гаплар азадорнинг юзига гўё бир кўланка ташлаб ўтганини кўрди. У яна деди:

— Ундоқ девий-ку, пандитжий, энди қидирганингизда ҳам ҳеч қаердан топилмайди. Лекин агар сиз хўп десангиз, чиройли, ўқимишли, рўзгор тутишни биладиган...— Унинг гапи оғзида қолди. Парасрам аламзада кулиб, «ҳа, албатта, албатта», деди ва адёлини ўраб, сочиғини елкасига ташлади-да, худди лаққа чўр устидан юраётгандай уйига йўл олди.

Туш пайтида Парасрам томда офтобда ясланиб ётган эди. Эрталабки гаплар бирмабир қулоғи остида жаранглай бошлади: «Эртанинг ташвишини қил. Янги турмуш қур. Шундай бир йўлини қилки, қари онанга ҳам ёрдам бўлсин. Ҳали сизнинг ёшингиз нима бўпти». Бу одамлар қанақа бағритош, зolim экан ўзи,— деб ўйлади Парасрам.— Марҳуманинг суяклари йиғиштирилмай туриб, уйлан, дейишга қандоқ қилиб юзи чидайди, а? Қандоқ ғаразли дунё экан бу! Юрак, кўнгил деган нарса йўқ ҳисоб!» Шу маҳал Парасрам, қарилигини ва битмас-туганмас зиналарни қарғаб онаси чиқиб келаётганини эшитди. Онаси унинг ёнига келиб ўтирди. Бирпас нафасини ростлаб олгач, кампир ўтган гапларни гапириб кетди. Парасрам хотинини қандай боқизгани, касалхонага ётқизганини, пулни сувдай оқизгани ва ҳоказоларни бирма-бир айтиб ўтиб, охирида бир оз кўз ёши ҳам қилиб олди. Кейин ўғлига қараб деди:

— Уғлим! Бу дунёда яратилган нарса борки, ҳаммаси бир кун йўқ бўлади. Бу дунёда қайси бир нарса абадий эканки, одам абадий бўлади? Агар одам деган бунақа икки қўлини қовуштириб ўтираверса, у ёғи нима бўлади?

¹ Девий — фаринга.

Шундан кейин у чуқур хўрсинди-да, Балмата кўчасида турадиган Диндайалнинг холаси ҳақида гап бошлади. Унинг жуда яхши аёл эканини, эри ўлгандан бери биров марта ҳам очиқ рангли кийим киймаганини айтди. Узини бутун уй-рўзғор ишларига ва қаландар-авлиёларнинг суҳбатига бағишлаганини айтиб, уни раҳм-шафқат ва ахлоқ-одобнинг тимсоли, деди. У Парасрамга яна шундай деди:

— Унинг жияни Диндайал ниҳоятда одобли киши. Электр компаниясида бошлиқ бўлиб ишлайди. Икки юз рупия маош олади. Холасини ўз онасидай ҳурмат қилади. Бечора беванинг фарзанди йўқ. Жиянининг кўз очиб кўрган биттагина қизи бор, Бҳагвантий. У ҳам ўша тақводор холанинг қўлида туради. Холасига ўхшаб у ҳам уй-рўзғор ишларини, ўзининг бурч-вазифаларини адо этишга жуда уста...

Шу маҳал пандит Парасрам осмонда бир узилган варракка кўзи тушиб қолди. Ожиз варрак дам у ёққа, дам бу ёққа шўнғиб тобора пастлаб борарди. Парасрам варракдан кўзини узмай кузатиб турарди. Уғлим гапимни жуда диққат билан эшитяпти, деб ўйлаб онаси хурсанд бўлиб Бҳагвантийни таърифлашда давом этди. Тўсатдан варрак бир шох урди-ю, бир ҳовлига бориб тушди. Пандит Парасрам чуқур хўрсинди. Онаси гапида давом этарди:

— Диндайалнинг холаси айтдики, агар Парасрам кўнса, Бҳагвантий...

Пандит Парасрамнинг кўзларидан ўт чақнаб кетди.

— Ойи!— деди у жон ҳолатда онасига қараб.

Шу пайт унинг кўз ўнгида қайнасанининг ғамгин, докадай оппоқ чехраси намоён бўлди. У бирин-кетин етти боласини ажал оғушида ухлатганидан кейин, охири не ҳасратда шу биттагина қизини худодан тилаб олган эди. Қизининг эри билан бахтиёр яшаётганини кўриб, у ўзининг йўқчилиги ҳам, болалардан айрил-

ганини ҳам, эридан жудо бўлганини ҳам — бутун дард-ҳасратини унутиб юборарди. У шу қизию куёвини деб яшаб келаётган эди. Энди шу қизидан ҳам айрилиб ўтирибди. Парасрам қайнанасининг қайғу-аламини тасаввур қилиб, титраб кетди. Бир боғланган ипни ҳеч қачон узмайман, деб ўзига-ўзи сўз берди у. У бориб, қайнанасини юпатади, унга тасалли беради. «Қизингиз ўлган бўлса, нима қипти? Мана, ўғлингиз бор-ку. Ахир куёв билан ўғилнинг орасида нима фарқ бор?» — деб айтади унга. Бориб, қайнанасининг оёғига бош уради-да, «ўғлингиз ҳар қандай юмушингизга тайёр», дейди.

Шуларни ўйлаб у ўрнидан турди ва индамай ўша ёққа қараб жўнади.

Кираверишда хотинлар қуршовида ўтирган қайна-наси қизига аза тутиб йиғламоқда эди. У-ку, ҳали бир умр йиғлайди. Лекин жамият ўн бир кунгача эл-юртга кўрсатиб йиғлашини талаб қилади. Қайнанасининг аччиқ-аччиқ йиғисини эшитиб, Парасрамнинг ўпкаси тўлиб кетди. У индамай остона олдига бориб турди. Йиғи бир неча дақиқа тинди. Унга ичкарига ўтишга йўл берилди. Шунда бир кампир уни таниб қолиб, хўрсиниб деди:

— Бечоранинг энди бу уйдан қадами узилади.

— Э, нима деяпсан? — қарши чиқди бошқа бир кампир. — Вимла бор-ку.

Кейин у Парасрамнинг қайнанасига юзланди:

— Биттувнинг онаси, ўзингники турган жойда бу уйнинг оловини нега энди бегона одам келиб ёқар-кан?

Биттувнинг онаси чуқур хўрсинди.

Бу гаплар сал-пал Парасрамнинг ҳам қулоғига ча-линди. Унинг иккала кампирга ҳам раҳми келиб кет-ди. Унинг кўнглидан нима ўтаётганини, қайнанаси-нинг ичида нима бўлаётганини бу нодон, ҳиссиз кам-пирлар қаердан билсин!

Хотинлар тарқалгандан кейин қайнанаси унинг олдига келди. Бирдан кўзларига ёш тўлди, лекин дарров ўзини қўлга олиб, куёвидан сўради:

— Эрталабдан бери ҳеч нарса емаган бўлсанг керак?

Шундай деб у жиянининг келинини чақириб, дарров у-бу нарса пишириб бергин, деб илтимос қилди. «Қорним оч эмас, ҳеч нарса емайман», деб Парасрам туриб олувди, қайнанаси хўрсиниб, деди:

— Болам, шу билан сен энди қачон меникида овқат ердинг?

Бу гапни эшитиб Парасрам жим бўлиб қўя қолди. Овқат келгач, иштаҳаси бўлмаса ҳам ўтириб ея бошлади. Қайнанаси ёнига келиб ўтирди. Бирдан кўзига ёш келиб кетди ва у ҳам тўла титроқ овоз билан гап бошлади:

— Ўзи пешанамга ёзилгани битта шу қизим эди. Сизларни кўрганамда бутун ташвишларимни унутардим. Менинг боламни тортиб олиб, парвардигор энди бошқасини...

— Нималар деяпсиз, ойи?— Парасрам мулойимлик билан деди.— Бизнинг риштамиз бунчалик бўш, бунчалик мўрт эмас. Ўлим уни ипни узгандай ўнгайгина узиб юборолмайди.

— Шу кунгача дунёда шундоқ бўлиб келган, болам.

— Дунё, дунё! Сиз ҳам мени бошқаларнинг кўзи билан кўряпсиз.

— Ўғлим!— деди қайнанаси.— Бегона қизлар келиб, ҳатто ака-укаларнинг ўртасига нифоқ солади. Менинг риштам узилди энди.

— Бегона қиз?

— Ҳа, бегона қиз. Ахир бир кун бир бегона қиз келади-да. Ҳали сенинг ёшинг нима бўпти, ўғлим.— Кейин бир хўрсиниб, овозини пасайтирди-да, гапида давом этди:

— «Уйдаги олов уйда қолсин» деган гап бор, болам. Хотинингнинг амакисиди бир қиз бор — Вимла. Кўрган бўлсанг керак. Катта қиз бўлиб, бўйи етиб қолган. Ҳозирнинг бошқа қизим бўлганда, сени қўлдан чиқарардим? Лекин энди...

— Сиз ўзи нималар деяпсиз, ойи?

— Риштамиз узилмасин, борди-келди йўқ бўлмасин, дейман-да. Агар бошқа бегона...

— Ойи! Нима деяпсиз ўзингиз?— деди Парасрам жаҳли чиқиб.— Ойим шу гапни айтдилар, индамадим. Холам айтдилар, қўни-қўшнилар шу гапни айтди, индамадим. Бир-иккита кўзи кўрлар унаштирмоқчи бўлиб келганда ҳам чурқ этиб оғиз очмадим. Лекин марҳуманинг онаси бўла туриб сизнинг шундай дейшингиз сира хаёлимга келмаган эди. Қизингиз вафот этганига бор-йўғи энди тўрт кун бўлганда шу гапни айтиб ўтирибсиз-а!

Ғазаб ва ҳаяжондан Парасрамнинг овози ғиппа бўғилиб қолди. Шу пайт бирдан орқа томондан бировнинг секингина, «ассалому алайкум, почча», деган овози эшитилди.

Парасрам бошини кўтариб қаради. Ниҳоятда гўзал, лекин ғамгин, кўзлари катта-катта, уятнинг зўридан қисиниб-қимтиниб турган Вимла унинг қаршисига келиб ўтирди. Жаҳл устида у қайнасанасига яна бир нималар демоқчи бўлиб турувди, Вимлани кўрди-ю, тўхтаб қолди ва бу ўша Вимлами, деб унга тикила бошлади. У Вимлани саккиз йил бурун, никоҳ қуни кўрган эди. Ушанда бу қизнинг сочи қалта қилиб қирқилган эди-да, қўлида йиртиқ бир китоб кўтариб мактабга кетаётган эди.

— Танимадингми бунини?— хўрсиниб сўради қайнаnasi.— Бу Вимла, сенинг қайинсинглинг бўлади.

— Танидим,— деди секингина Парасрам.— Катта қиз бўлиб кетибди.

Бу гапдан Вимланинг икки юзи қип-қизариб кетди.

Кечқурун уйига йўл олганда Парасрамнинг ғам-алами бир оз тарқаб, биз оз чеҳраси очилиб қолган эди. Гўзал Вимланинг сиймоси ўқтин-ўқтин кўз ўнги-дан ўтмоқда эди.

— Тфу! — миясига келган хаёлдан бирдан унинг ўзи жирканиб кетди.

Парасрам ўзидан қанчалик жаҳли чиқмасин, Вимланинг сиймосини кўз олдидан улоқтириб ташлашга қанчалик уринмасин, у барибир унинг қалбига чуқурроқ жо бўлиб борарди. У ўзи истамаган тарзда Вимланинг фазилатларини қидира бошларди. Қайнанасиникида эса Вимладан сўради:

— Хўш, Вимла, қани гапир-чи, у ерда у-бу нарсани ўқиб ўргандингми ё бекорга вақт ўтказиб келдингми?

— Саккизинчи синфгача ўқидим, — деб жавоб берди Вимла. Кейин яна шошиб-пишиб гапириб кетди: — Мен, у ердан-чи, почча, жуда кўп нарсани ўрганиб келдим. Дастурхонларга чиройли гул тикишда ҳеч ким менга тенг келолмайди. Тўқишнинг ҳам жуда илмини олиб олдим. Хилма-хил жемпер-свитерларни тўқийвераман. Хилининг саноғига ҳам этиб бўлмайди. Йиртиқ газламаларнинг ипидан шолча тўқишни биламан. Яна кашта...

«Э, бу худди менга боп экан-ку», — деб ўйлади Парасрам ва бирдан марҳума хотинининг бир қатор айб-нуқсонлари унинг кўз ўнгида ўтди. «У шунақа келишган эмас эди. У ўқимаган, саводсиз эди. Ҳеч нарсани билмасди. Унинг қўлидан шунақа ишлар келармиди?» Шундай деб ўйлаб туриб Парасрам яна ўзини-ўзи сўқди: «Т-фу! Т-фу!» Биттув билан Вимлани таққослаб бўладими? Биттувнинг севгисидай самимий, бениҳоя севгини топиб бўладими? Лекин Вимла...»

Шу пайт Вимланинг опаси кириб келди. У кўзига ёш олиб, «Поччажон! Биттувни қайларга ташлаб келдингиз?» — деди-ю, ҳўнграб йиғлаб юборди. Унинг бу

йиғиси Парасрамга сира ҳам ёқмади. У Вимла билан суҳбатлашиб ўтириб, бир ўзга дунёга кетиб қолган эди. Уйга қайтаётиб, йўлда ўзининг шу нотўғри қилмишини ўйлаб қаттиқ жаҳли чиқди. «Бошқа қизга шунчалик берилиб кетиши лозиммиди? Яна севимли хотини вафот этганига энди тўрт кун бўлганда-я! Т-фу!

Парасрам шу алфозда ўзи билан ўзи олишиб кетаётган эди, оғайниси Руп учраб қолди. Руп доим хушчақчақ, юзидан кулги аримайдиган бўйдоқ йигит эди.

— Куни кеча эшитдим, хотининг вафот этибди,— деди у хиёл жиддий тусга кириб. Бир оз уни-бунни гапиргандан кейин қўшиб қўйди:— Менга қара, оғайни, яна дарров уйланиб ўтирма. Бир оз нафасингни ростла, ўзингга кел.

Пандит Парасрамга бу гап ёқмади. Вимланинг сиймоси ялт этиб унинг кўз олдидан ўтди. У бир хўрсиниб оғайнисига жавоб берди:

— Йўқ, оғайни, энди бошқа уйланмайман.

— Тўғри қиласан, оғайни,— деди Руп.— Энди бу галвага зинҳор илашма. Бунинг устига ҳаётнинг мазасини озми-кўпми тоғиб бўлгансан.

Бу гап Парасрамга иккинчи зарба бўлиб тушди. Лекин у юрагидаги ҳистуйғуларини ошкор қилмай, секингина деди:

— Ҳа, энди уйланмайман. Қайнанам қайнсинглимни деяпти: Ўзининг қизи йўқ. Шунинг учун қайнсинглингни олиб берай, борди-келдимиз узилмасин, деяпти.— Кейин Парасрам бирдан жўш билан қўшиб қўйди:— Лекин мен уйланишни хаёлимга ҳам келтирмайман. Биттув ўлгандан кейин...

— Ҳа, ҳа, дўстим, ҳеч ҳам уйлапма. Энди бу туюққа зинҳор илинма. Осмонда учиб юрган қушдай озод, эркин юривер!— шундай деб Руп жўнаб кетди. Пандит Парасрам бир неча дақиқа ўша ерда хомуш турди. Рупнинг гаплари ўткир қаҳқаҳадай унинг қулоғида жаранглай бошлади.

Кечқурун овқат устида онаси Балмата кўчасидаги пандит Диндайалнинг холаси ҳақида яна гап очди. У индамай эшитиб ўтираверди. Рупнинг гапларидан унинг юраги қаттиқ шикаст еган эди. Онасининг гаплари эса ўша ярага қўйилган малҳамдек туюла бошлади.

Эрталаб ўрнидан турганида пандит Парасрамнинг боши зилдай оғир эди. Кечаси алламаҳалгача ухлолмади. Ичида туни билан икки қарама-қарши фикр олишиб чиқди. Уйқудан уйғониши билан жуда ҳам қайнасаникига боргиси келди. Вимланинг соддагина, гўзал сиймоси кечаси билан унинг кўз ўнгидан нари кетмади. У ўрнидан туриб, ювиниб-таранди ва шошиб-пишиб нонушта қилди-да, кийиниб, йўлга отланди. Шу топда бирдан марҳума хотинининг эшик тепасида осиглиқ турган расмига кўзи тушиб қолди. Уни кўрди-ю, турган жойида қотиб қолди. Назарида, ўғрилик қилаётганида биров орқасидан туриб оёғидан ушлаб олгандай бўлди. Қилаётган ишидан ўзи қўрқиб кетди. Пиджагини ечиб, қозиққа илди-да, стулга ўтирди ва ўз қилмиши учун хотинининг сурати қаршисида қўл қовуштириб, ундан кечирим сўради.

Шу воқеадан кейин Парасрам бир неча кунгача хонасидан ташқарига чиқмади. Қалбидаги фикрлар тўқнашувни ҳамон давом этмоқда эди. У шу тўқнашувни тугатаман деб аҳд қилди.

Етти кунгача яхши-яхши жойлардан совчилар келди, бироқ Парасрам хонасидан чиқмади ҳам. Тағин Балмата кўчасида турадиган пандит Диндайалнинг холаси ва унинг жияни ҳақида гап бошлаб қолмасин, деб онасининг ҳам олдига чиқмади.

Етти кун Парасрамнинг қайнаnasi иккала жиянини — Вимла билан унинг опасини олиб азага келди. Шунда ҳам пандит Парасрам уларнинг олдига бормади. Маросим тугагач, ўзининг юқоридаги хонасига чиқиб кетди. Ёришга кирди-ку, лекин юраги қовлиқиб, ташқарига чиқдиси келаверди. Вимла шу ердалигини

ҳеч эсдан чиқаролмасди. Туриб-туриб деразанинг олди-га бориб ўтиргиси келарди. Вимлани шундай, бир кўришга юраги талпинарди. У ўзини ушлашга ҳўп ҳаракат қилди. Хотинининг расми ҳали ҳам ўша жойда осиглиқ турарди. Хотинининг суратини кўриб, ўзини ўзи хўп сўқди. Лекин шунга қарамай уларнинг кетаётганини эшитиши биланоқ дарров бориб деразанинг олдига туриб олди. Вимла бу томонга қарагандай бўлди-ю, Парасрамнинг юраги гурс-гурс уриб кетди.

Улар узоқлашиб кетгач, Парасрам деразани ёпди-да, бориб стулга ўтирди. Шундан бошлаб ичида яна қарама-қарши фикрлар туғён кўтарди. Лекин бу сафар хаёллар олишувини узоққа чўзилмади. У ором курсида ясланганича кўзларини юмди-да, хаёлан бир-биридан гўзал боғларда сайр қила бошлади. Боғларда Вимла майин жилмайиб турарди. Майин шабада унинг хушбўй зулфи билан ўйнашарди ва унинг дилрабо қўшиғига жўр бўлиб жилғалар шилдираб оқарди. Парасрам «Вимла, Вимла», деб ўзича гўлдуарди. Бутун фикр-зикри ўшанда эди.

Шу маҳал биров «Биттув!» деб чақириб қолди. Бу овоз худди рўпарадаги марҳума хотинининг расми осиглиқ девор томондан келгандек туюлди. Юраги гуп-гуп уриб кетди. У бир неча дақиқа қотиб ўша суратга тикилиб турди. Кейин шахдам ўрнидан турди. Эшикни секингина зичлаб ёпиб, занжирлаб қўйди. Кейин столни судраб эшикнинг олдига олиб келди. Устига стул қўйиб, стулга чиқди-да, суратни олди.

Хона қоп-қоронғи эди. Лампанинг хира ёруғида ўнг томондаги бўй баравар ойнада ўз акси худди арвоҳга ўхшаб кўринди. У дарҳол юзини ойнадан ўгирди-да, ҳужрага кирди, тўртта қутини олиб, расмни энг тагидаги қутига солиб қўйди. Қайтиб келгач, столни жойига олиб бориб қўйиб, устидаги стулни олди. Кейин эшикни очиб, лампочкани ёқиб қўйди. Шунда-

гина у бояги келган овоздан халос бўлганига ишонч ҳосил қилди.

Кечқурун овқат устида унинг ўзи тўй ҳақида гап очди. Онасининг чеҳраси ёришиб кетди. У гапни яна ўша Балмата кўчасида турадиган пандит Диндайалнинг холасидан бошлади:

— Уғлим! Уша бугун ҳам келувди. Қизи Бҳагвантий шунақа тартибли, ишбилармон, доноки, қўяверасан. Менга ишонмасанг, бориб, ўзинг кўриб кел.

Парасрам онасининг гапларини эшитиб ўғирилди-ю, лекин кўз олдида Вимланинг сиймоси турибди. Вимла гўё унга қараб айтяпти: «Почча! Мен бу ерга сизни деб келиб ўтирибман, шундоқ узоқ жойдан! Гаядан келдим-а...» Онаси гапида давом этарди:

— Сен хўп десанг, мен эртагаёқ чақириб олиб келаман.

Парасрам ўзича «ҳм» деди. Уғлимга инсоф кириб қолибди, деб ўйлаб, она севинчидан терисига сиғмай кетди. Уғли эса, Гаядан келган ўша гўзал Вимла мени чақиряпти, деб ўйлади. У Вимла билан албатта учрашади. Шу хаёл билан у хўрсиниб ўрнидан турди.

Эртаси куни онаси уй ишларидан қутулиб, Балмата кўчасидаги ўртоғиникига жўнади, Парасрам эса ниҳоятда хушбичим, лекин сипо костюм-шимини кийиб, қайнаанасиникига қараб йўлга чиқди.

Декабрь ойи, осмон мусаффо эди. Эрталаб хасис киши сингари бойлигини этагига бекитиб олган қуёш энди уни қўш қўллаб атрофга сочмоқда эди. Байрам кунлари бўлиб, шаҳар кўчалари одатдан ташқари гавжум эди. Ғам-аламини ичига ютиб, ташвишини унутиб, ғариблигини яшириб одамлар кўчада тўп-тўп бўлиб айланиб юарди. Парасрамнинг кўз ўнгида янги бир кўтаринкилик, янги бир ҳаёт мавж урмоқда эди. Унинг юраги мусаффо осмонда баланд-баландларда парвоз қиладиган бургутларга ўхшаб қанотларини ёзиб, учишга талпинарди. Унинг мияси эса бахт тўла

янги бир салтанатни тузиш билан банд эди. У салтанатнинг шоҳи Парасрамнинг ўзи эди, маликаси эса бениҳоя гўзал Вимла. Шундай хаёллар билан қайна-насиникига келиб қолди.

Қайнанаси ҳовлида галтакка ип ўраб ўтирарди. У индамай бориб, қайнанасининг ёнига ўтирди. У паршонхотирлик билан — «Яхши юрибсанми?» — деб сўраган эди, Парасрам, «Раҳмат, яхши юрибман», деб жавоб берди. Қайнанаси яна индамай ипини ўрайверди.

Орадан беш минут ўтди, ўн минут, ўн беш минут ўтди. Парасрамнинг тоқати тоқ бўлиб, таъби тирриқ бўлиб кетди.

— Тан-жонингиз соғми ўзингизни? — деб сўради у ниҳоят.

Жавоб ўрнига қайнанаси бир хўрсиниб қўйди.

Пандит Парасрамнинг бутун кайфияти расво бўлди. «Энди бу ерда ўтириб нима қиламан? — кўнглидан ўтказди у. — Қайнанамга қараб ўтиравераманми?» Лекин бир фикрга келолмади. Ўтириб-ўтириб қайнана-сига яна бир савол берди:

— Буларнинг ҳаммаси қаёққа кетди?

— Азадан кейин уйига жўнаб кетди.

— Гаягами? — ясама ҳайронлик билан деди Парасрам.

— Йўқ, ҳали Гаяга қандоқ қилиб кетишади? Вимланинг тўйини ўтказиб, ундан кейин кетишади.

— Қаерга унашилди? — гўё бепарволик билан сўради у.

— Шу шаҳарнинг ўзига унашилган. Улар бугун келиб, кун-соатиини ҳам тайинлаб кетди. Сен ўзинг хўп демадинг. Бу ёқда булар ҳам Гаяга кетаман, деб шошилиб турибди.

— Мен қандай қилиб хўп дердим? — шикаста овоз билан деди Парасрам, — Савитрийнинг вафот этганидан кейин дарров...

— Улар мендан сўратган эди, мен, куёвим жуда аламзада, бунчалик тез рози бўлмайди,— деб жавоб бериб юбордим

Парасрам ичида йиғлагудек бўлди, лекин қайнана-сига, «яхши қипсиз. Жуда яхши қипсиз», деди. Кейин хайрлашиб, ўрнидан турди.

Уйига келиб, зинадан юриб юқорига чиқа бошлаган эди, ҳовлида нўхат тозалаб ўтирган онаси уни кўриб, хафа бўлиб айтиб қолди:

— Ўғлим! Жуда кеч қолиб кетдинг. Балмата кўчасидаги анови пандит Диндайал билан унинг холаси...

— Жинни бўлиб қолганмисиз, ойи?— бақириб берди Парасрам.— Марҳума ўзингизнинг қизингиз бўлганда нима қилардингиз? Куёвингиз шунақа дарров уйланиб олса, сизга ёқармиди?

Шундай деб, у тарақ-туруқ юриб хонасига кирди-да, кийим-пийими билан каравотга ётиб олди. Онасининг қўлидан нўхат солинган идиш ерга тушиб кетди. Кампир ўғлининг гапидан оғзи очилиб, тошдек қотиб қолди.

ЎҒИЛНИНГ УЛИМИ

Ўғлининг жасадини касалхонадан олиб келишганда қош қорайган эди. Уй ичидаги каравотни бир ёққа суриб ташлади ва устидаги тўшакни ерга ёзиб деди:

— Уғлимни шу ерга ётқизинглар.

Кўтаришиб келганлардан бири ҳайрон бўлиб сўради:

— Каравотни нега суриб ташладингиз? Ахир болангизни ўшанга ётқизсак бўлмасмиди?

— Она-Ердан ортиқ яна қандай жой керак ўғлимага?— деб жавоб берди ота.

Одамлар унга ажабланиб қаради, аммо индамасдан жасадни бир муқаддас ва қимматбаҳо буюмдай ерга авайлаб қўйиб қўйди. Сўнг ҳамма бир неча дақиқа ҳайкалдай қотиб турди. Ота бўлса ўғлининг усти-бошини тўғрилаш билан банд бўлди. У ниҳоятда тинч ва осойишта эди. У тўшакнинг буришиб қолган четларини тўғрилади ва ўғлининг устига чойшаб ёпиб қўйди. Шу пайт мурдани кўтариб келганлар ичидан бир йигит отага қараб деди:

— Мен сиз билан бирга қоламан, амаки.

— Йўқ, йўқ. Ҳеч ҳожати йўқ,— эътироз билдирди ота.— Сизлар ҳамманглар бемалол кетаверинглар. Мен қўрқмайман.

— Гап қўрқишда эмас,— деди ҳалиги одам,— лекин мен хоҳлардимки...

— Йўқ, йўқ. Раҳмат! Сизлардан илтимос: мени

холи қўйсанглар, мен охириги марта ўглим билан ёлғиз қолсам.

Атрофдагилар отага яна бир назар ташлади. Унинг юзида ҳеч қандай паришонлик нишонаси кўринмасди. У гоят жиддий эди. Бу яхшилик аломати эмасди. Лекин шунга қарамай улар баҳслашиб ўтирмасдан жимгина бирин-кетин чиқиб кета бошлади. Биринчи бўлиб қўшниси индамасдан чиқиб кетди. Юраги ночор одам эди, юрган йўлига кўз ёши оқиб борарди. Ундан кейин кекса Абдулла хонадан чиқиб кета туриб деди:

— Кедарнатҳ ҳазратлари! Тонг отиши билан келаман, ҳозирча хайр. Худо ёр бўлсин.

Кедарнатҳ миннатдорчилик билдириб, кулимсираб у билан хайрлашди-да, яна жимгина ўглининг жасадига термилди.

Рамнатҳ учинчи бор ўрнидан қўзғалар экан, Кедарнатҳга қарата дардга тўла овоз билан деди:

— Умр бўйи хизмат қилган ҳукуматинг бир зумда энг суюкли фарзандингни ўлдирди-қўйди-а.

Кедарнатҳ жавоб бермади. Лекин унинг юз-кўзи яна ҳам жиддий тус олди. Рамнатҳ жўнади. У билан бирга бояги йигит ҳам равона бўлди. Унинг бу ерда қолиши хатардан холи эмасди. Кедарнатҳ узоқлашаётган оёқ товушларини эшитиб турди-да, сўнгра эшикни беркитиб, ўглининг ёнига қайтди.

Ўзи ёлғиз қолгач, отанинг бирдан кўнгли бузилиб кетди. Юрак-бағри эзилиб, танаси ларзага кела бошлади. У шу пайтгача қандай қилиб чидаб турди? Ҳамманинг олдида нега йиғлаб юбормади? Бунга унинг ўзи ҳам ҳайрон эди. Лекин одамлар чиқиб кетувдики, унинг бардоши тугади, кўзлари жиққа ёшга тўлди. У мурданинг ёнига тап этиб ўзини ташлади ва ҳўнграб йиғлаб юборди. Йиғи туфайли хаёллар унинг баттар мадорини қуритди. У ҳатто худога ҳам ишончини йўқотди. У бир юксак давлат маҳкамасининг хизматчиси эди. Угли бўлса офицер бўлиш арафасида эди. Ҳеч

қачон сиёсатга аралашган эмас. Сиёсатдан ҳазар қиларди. У ўртоқлари билан учрашиб, уйга қайтиб келадиган вақтида қутурган оқ танлилар бирдан уни отиб ташлабди. Аблаҳлар! Дўст-душманнинг фарқига бормайди. Бутун Ҳиндистонни қириб ташламоқчи бўлади...

Шу пайт бирдан ташқаридан биров чақиргандек бўлди.

Хаёл дарёсига ҳўмиб кетган Кедарнатҳ чўчиб тушди. У ҳайрон бўлди: бемаҳалда ким бўлди бу?

Ташқаридан «Эшикни очинг!» деган ёқимли овоз эшитилди. Электр чироқлари ёруғида тунги ҳарбий қоровул кўчанинг у бошидан-бу бошига бориб айланиб юрарди. Оёқ товушидан ҳурккан итлар акиллаб осойишталикни бузмоқда эди. Кедарнатҳ қўрқа-писа эшикни очди ва ҳайрон қолди: қаршисида бир қиз турарди.

Бир дақиқа қизга ажабланиб тикилиб турди-да, сўнгра беихтиёр деди:

— Бўла қол, ичкарига кир.

Қиз ичкарига кирди. У таниш эди. У қўшни уйлardan бирида онаси билан бирга яшарди. Отаси диний тоифалар ўртасида бўлган қирғин пайтида ҳалок бўлган эди. Ушандан бери булар она-бола иккови тикувчилик қилиб, қоғоз ҳалта ясаб кун кечириб келарди. Бу иккови тўғрисида Кедарнатҳ кўпинча ёқимсиз гаплар эшитарди.

— Амаки, чироқни ёқмайсизми? — сўради қиз.

— Ёқаман, қизим, — жавоб берди у ва чироқни ёқди. Хона ёришиб кетди. Қиз жуда жиддий эди. Кўзлари ғам-аламга тўла, қўлида ўса бир катўрдон¹. У индамасдан катўрдоннинг қопқоғини очди. Ичида озгина гул билан тозаланган сандал дарахтидан йўнилган кичкина таёқчалар бор эди. Кедарнатҳ ҳайрон бўлди. Қиз сўради:

¹ Катўрдон — қопқоқли темир коса.

— Мен сиғинсам майлими?

— Кимга сиғинасан?

Қиз мурдага ишора қилиб деди:

— Бу кишига.

— Кедарнатҳнинг кўзларига ёш келиб кетди.

— Ҳа, майли, сиғина қол, қизим,— деди у қизга қараб.

Қиз мурданинг ёнига ўтирди. Оҳиста унинг юзини очиб, сандал таёқча билан пешанасига хол қўйди ва кўкрагига гул сочди. Кейин, она ўз боласига, қиз ўз севгилисига қандай меҳрибонлик қилса, худди ўшандай меҳрибонлик билан, шамол кирмасин дегандек, чойшабнинг четларини босиб-босиб қўйди-да, ўрнидан турди. Унинг кўзлари жиққа ёш эди. У сорийсининг учи билан ёшини артиб мумкин қадар ўзини босишга тиришарди. Бу унсиз қайғуни кўриб турган Кедарнатҳ қизга қараб деди:

— Қизим, сендан бир нарсани сўрасам, майлими?

— Майли.

— Сен бунга билармидинг?

— Ҳа, билар эдим. Биз худди шулар туфайли шу кунгача тирик юрган эдик.

— У сеникига бориб турармиди?

— Ҳа.

Қиз бир оз безовта бўлиб қолди. Кедарнатҳнинг юраги тез-тез ура бошлади. Унинг ғазаби қайнаб кетди. «Бу ифлос аёл шу вақтда нега келди? Менинг яқкаю ягона ўғлимни ўлганидан кейин ҳам гуноҳга ботирмоқчимми?»— деб кўнглидан ўтказди у.

Лекин қиз гапириб қолди:

— Сиз ҳойнаҳой хафа бўляпсиз мендан. Лекин булар биз учун ким эдилар, бундан хабарингиз йўқ. Дадам ўлганларидан кейин бианинг бошимизга қора кунлар тушди. Биз ўлиб қўя қолишга аҳд қилдик. Лекин ўшанда бир кун бу киши уйимизга кириб келдилар. Онам билан кўп суҳбатлашиб ўтирдилар-да, айтдилар:

«Ўлиш осон. Лекин яшаш қийин. Инсон ўлишни орзу қилиши керак эмас, қийинчиликларни енгиб, мушкулларни осон қилиши керак»,— дедилар.

— Хўш, мен нима қилай?— деб сўрадилар ойим.

— Яшанг,— дедилар бу киши.

— Қандай қилиб?

— Сиз юракни маҳкам қилинг. Ушанда қўлингиз кучга кирганини сезмай қоласиз.

— Бу кишининг шу гаплари менинг кўнглимга жоб бўлиб қолди. Худди шу туфайли ойим иккаламиз йўқчилик, азоб-уқубатларга қарамай шу кунгача яшаб келямиз. Бундан буён ҳам яшайверамамиз.

Кедарнатҳнинг кўнгли ўғлининг дард-алами билан тўлиб-тошиб турганига қарамай миясида турли-туман саволлар уймаланиб кетди. Турли гапларни ўйлаб, у ғижиниб кетди. Унинг қаршисида ўғлининг жасади, жонсиз жасади ётибди, яқин кунда офицер бўлай деб турган ёлғиз, навқирон ўғлининг жасади. Бунинг устига яна мана бу бадном қиз, бунга топингани келиб турибди. Эътиқод қилган одам топинади. Эътиқоднинг сабаби эса севги. Бундан чиқди, бу қиз ўғлини севаркан-да? Ўғли-ку жон бериб бўлди. Лекин ўлганидан кейин ҳам унинг покиза шаънига доғ тушишини ҳеч истамайди. У қизга бир аччиқ гап айтмоқчи бўлди, лекин айтмади. Сўнг қизга қараб жаҳл билан айтган гапи фақат шу бўлди:

— Қиз! Сен энди кетишинг мумкин.

— Ҳа, кетаман. Сиз қўрқманг,— жавоб берди қиз.— Ўғлингиз буюк одам эди. Тириклигида шону шуҳрат билан яшади, ўлганда ҳам шараф билан ўлди. Шундай шараф билан ўлдими, дунё қойил қолади унга.

— Э, қиз! Сен нима деб вақиллаяпсан?— сўради ғазабланиб Кедарнатҳ.— Мен сенинг гапингга ҳеч туншунмадим. Унинг ҳеч қанақа партияга алоқаси йўқ эди. Бекордан-бекорга ҳалок бўлди. Фириб еб қолди.

Қиз кулиб юборди.

— Амаки! Уғлингизни сиздан кўра мен яхшироқ биламан. У киши умрида ҳеч қачон фириб еган эмас. У киши кўриб-билиб туриб ўзини оловга ташлади.

— Нима? Сен ўзинг нима демоқчисан? — жон ҳолатда тутақиб сўради Кедарнатҳ.

Қиз жавоб бермоқчи ҳам эдики, эшик тақиллаб қолди.

— Биров келганга ўхшайди. Эшикни очинг, амаки.

— Ким?

Кимдир яна эшикни қоқди. Кедарнатҳ саросимага тушган ҳолда бориб эшикни очди. Хонага икки йигит кирди. Улар жуда осойишта эди. Икковининг қўлида иккита миллий байроқ бор эди. Улардан бири қизга қараб деди:

— Бинда, сен ҳам шу ердამисан?

— Ҳа. Кечаси юриш ман этилгани туфайли вақтли кела қолдим. Ҳеч қанақа хавф-хатар йўқми?

— Йўқ.

Иккинчи йигит олдинга ўтиб, байроқларни мурданинг устига ёпиб қўйди. Кейин иккала йигит бир бўлиб унинг у ёқ-бу ёғини тўғрилай бошлади. Кедарнатҳ бўлса, ажабланиб ҳаммасини кузатиб турарди. Содир бўлаётган воқеаларни ақлига сиғдиролмасди. Ниҳоят улардан сўради:

— Сизлар ўзи кимсизлар?

Бунга жавобан биринчи йигит сўради:

— Сиз ҳойнаҳой ўртоқ Моханнинг отасидирсиз, а?

— Ҳа, у менинг ўғлим эди.

— Сиз жуда бахтли экансиз.

— Аммо ўзинглар ким бўласизлар?

— Бизми?..

— Ҳа, сизлар.

— Бинда сизга ҳеч нарсани гапирмадимми?

Бинда кулиб деди:

— Мен бадномман. Булар менга ишонмайдилар.

Иккинчи йигит табассум билан Кедарнатҳга деди:
— Биз фақат Ватанга хизмат қилувчилармиз. Ҳиндистонни озод қилиш бизнинг мақсадимиз.

— Лекин ўғлимнинг нима алоқаси бор сизларга? Сизлар ҳойнаҳой янглиш келгансизлар. Менинг ўғлим сиёсатдан ҳазар қиларди, бечора фирибга учраб ўлиб кетди. Яқин кунда офицер бўладиган эди.

Биринчи йигит ўша-ўша хотиржамлик билан Кедарнатҳга қараб деди:

— Моҳан бизнинг йўлбошчимиз эдилар.

— Йўлбошчи?

— Ҳа.

— Аммо...

— Ҳеч унақа-бунақа гап йўқ. У киши фириб еб ўлиб кетгани йўқ асло. У киши бир мақсад йўлида кўриб-билиб туриб ўзини қурбон қилди.

— Лекин энди сизлар нима қилмоқчисизлар? Шунни айтинглар.

Биринчи йигит гапирди:

— Биз айтадиган ҳеч нарса қилмоқчимасмиз, тақсир. Моҳан бизнинг йўлбошчимиз эдилар. У киши миллий нишоннинг обрўсини жонидан афзал кўрди. Уша куни ўша кўчадан ҳеч ким гандийча қалпоқ кийиб ўтолмайдиган бўлиб қолди. Оқ танли аскарлар кимнинг бошида гандийча қалпоқ кўрса, ўша одамни дарров тўхтатарди-да, қалпоғингни ерга ташлаб устига туфла, деб буюрарди. Ўз жонини азиз билганлар ўшандоқ қиларди, жонини азиз билмаганлар жонини берарди, лекин қалпоқни оёқ ости қилмасди. Лекин оддий халқнинг ичида бундай довюраклар жуда кам эди. Оқ танли инглиз аскар ўша куни қанча-қанча гандийча қалпоқни ботинкаси билан топтаб ташлади. Бу қалпоқ ўзи кўринишидан думалоққина бир буюм. Лекин бу буюм миллат обрўсининг аломати. Миллатимизнинг обрўсини оқ танлилар оёқ ости қилибди, деб эшитиб, бизнинг қонимиз қай

наб кетди. Вазият жуда нозик эди. Лекин Моҳан ҳеч қанақа хавф-хатарга парво қилмай, ўша кўчадан дадил кетаверди. Ҳалок бўлиб ҳам қалпоғини олдиргани йўқ. Жасадни кўтариб қарасак, қалпоқ кўйлагининг ичида экан.

Кедарнатҳ ўзини қўярга жой тополмай қолди. Моҳан бир ўртоғиникидан қайтиб келаётганида бехосдан ўқ еб ўлган, деб ўйлаган эди у. Лекин булар бутунлай бошқа гапни айтяпти.

Кедарнатҳ сўради:

— Мурдани ётган жойидан сизлар кўтариб олиб кетганмидинглар?

— Ҳа. Оқ танли аскарлар қанча-қанча мурдаларни йўқ қилиб юборди. Кеча кечаси Бинда икковимиз ариқдан чиқариб олдик. Кейин ҳарбий машиналар олиб кетадиган йўлга олиб бориб ётқизиш қўйдик. Машина ўша ердан олиб касалхонага етказган. Уни уйга олиб кетмоқчи эдик, аммо ойдин кеча бўлгани учун иложи бўлмади.

Кедарнатҳнинг кўзини қоплаб турган парда кўтарилиб бормоқда эди. У гангиб қолган эди. У довдираб нима қилишга, нима дейишга ҳайрон эди. Ўғлим ўзимга ўхшаган, унда исёнкорнинг ҳиди ҳам йўқ, у ўзининг ўқиши билан овора, деб ўйларди у. Лекин мана бу исёнкорлар, ҳукуматнинг душманлари бўлса, Моҳан бизнинг йўлбошчимиз эди, дейди. У ўз ватанининг обрўси учун кулиб-кулиб жонини қурбон қилганмиш...

Шу пайт йигитлар — «Қани, Бинда, юр, энди кетдик», — деб қолди. Кедарнатҳ уларни шошиб тўхтатдида, сўради:

— Болаларим! Ростини айтинглар, Моҳан ўз ихтиёри билан ўзини қурбон қилдимми? Аскарлар хато қилиб ўлдирмадимми?

— Йўқ.

— У қачондан бери сизлар билан бирга эди?

— У бизнинг ўртоғимиз эди, абадий ўртоғимиз!

Кедарнатҳ чуқур уҳ төртди. Кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— У мени алдабди. Умрбод алдабди,— деди у.— Мени ҳукуматга тарафдор деб ўйлар экан. Отам мени озодлик курашига йўлатмайди, деб хаёл қиларкан. Болаларим! Буюк одамингиз мени сотқин деб ўйлаган экан.

Шундай деб туриб у ҳўнграб йиғлаб юборди. У ўзини ушлаб туrolмай, ўғлининг жасади ёнига гурс этиб йиқилди. Бинда югуриб келди-да, уни суяшга ҳаракат қилар экан, тасалли бериб деди:

— Йўқ, йўқ, ундоқ эмас, амаки! Моҳан сизни ҳеч гуноҳкор деб ўйламасдилар. Сизни жуда яхши кўрардилар.

— Ҳа, бу ҳақ,— уни қувватлади биринчи йигит.— Моҳан сизни доим мақтардилар. Ўша жангга киришдан аввал менинг дадамни ўз дадангдек билгин, деб менга тайинлаган эдилар.

Кедарнатҳ кўзини артар экан, деди:

— Ҳа-ҳа! Демак, у мени фақат сотқингина эмас, қўрқоқ ҳам деб ҳисоблар экан. Шундоқми, болаларим? Йўқ, у янглишибди. Агар у ватан учун жон берса, нега мен беролмас эканман? Ахир у менинг ўғлим эди, ўғлим!..

Кедарнатҳ шундай деди-да, қаддини ростлаб, хотиржам ўрнидан турди. Сўнг уларга қараб деди:

— Энди кетаверинглар, болаларим, менинг кайфиятим жойида.

ШАЙТОН ЭМАС, ИНСОН

Рамлўчан бир касалхонада хизматкор эди. Ёши нари борса қирқ бешларда эди. Лекин ярми оқарган сочи, мош-гуруч соқоли, осилиб кетган лунжлари, ич-ичига кириб кетган хира кўзлари, қоқишоқ гавдаси — шулар ҳаммаси бир бўлиб уни қари чол қилиб кўрсатарди. Лекин танаси анча бақувват эди. Бўйи ҳам ўртачадан баландроқ эди. Бир қарашда ҳар ким, агар ейиш-ичиши жойида бўлганда, анча келишган, барваста одам бўлар экан, деган хаёлга борарди. Лекин ҳозирги кўриниш-туриши тоғда сувсизлик ва ёмон шароитдан барвақт қуриб бораётган дарахтга ўхшарди. Гўё унинг илдизлари озиқ қидириб, ер тагида ҳар томонга қулоч ёйиб кетгану тошларга дуч келиб тўхтаб қолгандек, гўё вужудида бемисл куч-қувват ҳис этган кўм-кўк дарахт осмонга бас келмоқчи бўлгану, лекин енгилиб секин-аста қурий бошлагандек.

У йигирма ёшида касалхонага ишга кирган эди. Ушандан бери йигирма беш йил ўтди. Шу вақт ичида маоши неча бор ошди. Ҳозир ойига қирқ беш рупия олади. Бу қирқ беш рупия қанча-қанча меҳнат-машаққат, азоб-уқубатларнинг меваси. Оиласидаги беш жоннинг бирдан-бир паноҳи, таянчи ва ризқ-рўзи шу қирқ беш рупия. Агар шу қирқ беш рупия бирдан йўқ бўлиб қолса, у қандай кун кечиради — буни тасаввур ҳам қилолмайди. Ўзи, хотини, икки бўйи етган қизи, бир ўғли — шунча жон, бир сиқим дон бер-

гин, деб кимга қўл чўзади? Уша кенг оламда улар учун ўлимдан бошқа чора қолмайди. Шу боисдан у доим мана шу қирқ беш рупияни қўлдан чиқариб юбормаслик пайига тушгани-тушган. Бу қирқ беш рупия ҳам ўз қадрини билади. Унинг қадри Рамлўчаннинг олган ҳар бир нафасида, қонининг ҳар бир томчисида, ҳаётининг ҳар бир дақиқасида кўриниб туради. Бу пул бир оғир юк. Шу юк унинг бутун вужудини тўхтовсиз босиб эзгани-эзган.

Рамлўчан ўз ишини жуда сидқидиллик билан ба-жарарди. Ҳамкасблари унинг устидан куларди, уни калака қилиб, «художўй», «авлиё» деб атарди. У индамай кулиб қўя қоларди.

У хирургия бўлимида навбатчилик қиларди. Касалларнинг жойини йиғиштириш, уларга сув бериш, врач ва ҳамшираларнинг буйруғига биноан уларга дори ичириш — унинг вазифаси шу эди. Шу ишларни жуда берилиб қиларди. Катта бир палатада эллиқдан ортиқ бемор ётарди. Бошқа хизматкорлар беморларнинг оҳ-воҳидан безиб аччиқланарди, беморларга парво қилмасди. Рамлўчан бўлса сабр-тоқат билан уларга тасалли берарди. Қачон қараманг, қасаллар бошида айланиб юргани юрган эди. Икки-уч кун ичида операция қилинадиган касалларга алоҳида меҳр-шафқат билан қарарди, қўлидан келганича далда берарди:

— Операция қандай ўтганини ўзингиз билмай қоласиз. На бир жойингиз оғрийди, на азоб чекасиз. Шундоқ дорини ҳидлайсизу танангизни нимталаб ташласа ҳам, ҳеч нарсани сезмайсиз. Операциядан олдин ҳамма ҳам шунақа қўрқади. Лекин операциядан кейин сўрасанг, «Ҳеч нарсани билганим йўқ», — дейди. Зўр-зўр операциялар ҳам ўйин бўлиб қолган. Илмнинг каромати бу, бобу!»

Шунақа пайтларда беморларга у Луқмони Ҳакимдек кўриниб кетарди.

Ҳар кундагидан кўра бугун Рамлўчан уйига кеч

қайтди. Хотини Лачминия хавотирланиб икки кўзи эшикда эди. Иккала қизи ўчоқ бошида овқат қилмоқда эди. Отасининг кечикишидан хавотирлангани уларнинг ҳам юз-кўзидан кўришиб турарди. Фақат ўн яшар ўғли янги сотиб олган варраги билан овора эди. Ўқиш ҳақини тўламагани учун бугун ўқитувчи уни кун бўйи скамейкага тикка турғизиб қўйган эди. Отасини кўриши билан ўша эсига тушиб қолди-да, отасига зарда қилиб деди:

— Эртага ўқиш ҳақини бермасангиз, мактабга бормаيمان. Пулни тўламасангиз, ўқитувчи мени уради.

Куни бўйи ишлаб Рамлўчан қаттиқ чарчаган эди. Ўйга келибоқ ўғлининг жазоланганини эшитиб, хўрлиги келиб кетди. Ота камбағал бўлса, ўғилда нима айб? Ўзи-ку камбағалликнинг жабру жафосига учраб ётибди. Бунинг устига яна болаларини ҳам жабрлаши керакми? Ўзи шу ёшдаёқ боланинг танаси қуриган қаммишдай бўлиб ётибди. Шунинг ўзи камбағалликка каттакон жазо эмасми?

— Мунча ҳаялладингиз? — сўради хотини.

— Ҳа эртага касалхонани текширгани одам келаркан. Шунга ҳамма ёқни супуриб-сидириб қўйдим. Адёл, чойшаб, ёстиқларнинг жилди — ҳаммасини алмаштириб чиқдик. Хуллас, бошдан-оёқ тозалаб чиқдик. Ишлайвериш жонимда жон қолмади, — жавоб берди Рамлўчан.

«Битта бугунми? Ҳар куни аҳвол шу-ку», дегандек хотини «ҳм» деб қўйди.

Рамлўчаннинг назарида хотини текширишнинг аҳамиятини тушунмади. Чунончи, у бир бошдан тушунтириб кетди:

— Мамлакатдаги ҳамма касалхоналарнинг устидан турган катта хўжайин бор-ку, ўша келади. Эшитишимга қараганда у аёл киши экан. Лекин жуда қаттиқ қўл эмиш. Бўлмаса, катта доктору шу касалхона-

ни тебратиб турган бой-боёнлар шунчалик қўрқарми-ди? Эшитишимга қараганда, катта хўжайин ҳам унга хушомад қиларкан. Шунақа аёл экан.

Бир оздан сўнг хотинига кесатиқ қилиб деди:

— Сен ҳам ўшандан қолишмайсан. Сенинг олдингда мен ҳам қўл қовуштириб тураман.

— Э кўп алжираманг,— деди Лачминия хиёл жаҳли чиқиб. Кейин «Қариб қуюлмаган, болаларнинг олдида ҳам шунақа гапирадими», дегандек эрига таъна билан қараб қўйди.

Рамлўчан ўтириб, овқатланаётган эди, хотини қизларни эрга бериш ҳақида гап бошлаб қолди. Эр-хотин ўртасида шу ҳақда ўқтин-ўқтин гап бўларди. Рамлўчан таг-тугли бир куёв топишнинг пайида эди. Бугун яна шу масалада гап чиққач, деди:

— Гапинг тўғри. Лекин қўлимиз қанчалик қисқалигини биласан-ку. Бу қимматчилик дастидан бир нарса орттириб бўлсайканки, бир нарсаини ўйласанг.

Бироқ кейин тасалли бериб деди:

— Ташвишланма. Мана бу текшириш ўтсин, маошимни оширишга ҳаракат қиламан. Менимча, икки-уч рупия ошади. Икки ойлигини олдиндан оламан-да, албатта бир нарса қиламан.

Эртасига Рамлўчан тонг қоронғисида касалхонага етиб келди. Бугун ҳам иш жуда кўп эди. Текширувчилар келишига ҳали икки соат бор бўлишига қарамай ҳамма ҳозир нозир эди. Хизматкорлар, югурдаклар, ҳамширалар, фельдшерлар, врачлар — ҳаммаси жиддий тусда кириб-чиқиб турарди. Ҳаммасининг чеҳрасида қўрқув ва ташвиш аломатлари: гўё бирпасдан кейин зўр бир ҳодиса юз берадигандек. Бугунги текширув муваффақиятли ўтса борми, бу дунё ишлари олға силжиб кетади, бўлмаса, ҳамма нарса барбод бўлади — касалхонадаги ҳозирги аҳволни кўриб шундай деб ўйлаш мумкин эди.

Касалхонада ҳамма ходимлар ҳозир эди-ю, лекин

бугун беморларга ҳеч ким қарамай қўйган эди. Уларнинг ўрин-боши, ёстиқ жилдлари яп-янги. Каравотлар олдидаги уч оёқ курсиларнинг устига топ-тоза стаканларга сув тўлғизиб қўйилган. Палаталарнинг поллари ёғ тушса ялагудек. Ҳамманинг диққати бугун ана шу сиртқи ялтироқликка қаратилган. Бошқаси билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Беморларга дори берадиган вақт ўтиб кетган. Оғриққа чидаёлмай дод-вой қилаётган беморларга ҳеч ким эътибор қилмайди. Касалхона текширувдан яхши ўтса бўлди — ҳаммасининг дарди шу.

Бирданига бутун касалхона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Ниҳоят текширувчи жаноби олиялари ташриф буюрди. Мамлакат соғлиқни сақлаш министри! Бошқа бўлимларни кўздан кечириб чиққач, у жарроҳлик бўлими томон юрди. Бу ерда Рамлўчан навбатчи эди. У қўрққанидан дир-дир титрарди. Бирдан унинг кўзи бир беморга тушди.

Ие, нима гап? Бу жон беряптими нима бало? Нега буни ҳиқичоқ тутиб қолди? Рамлўчан тахтадек қотиб қолди. Оббо! Энди нима қилсайкин? Шундоқ нозик пайт бўлса. Министр жаноби олиялари эса катта доктор ва бошқа кишилар билан бирга шу ёққа қараб келяпти. Нима қилсайкин? Катта докторга хабар берсамикин? Лекин у министр жаноби олиялари билан бирга юрибди. Буни эшитиб қаттиқ хафа бўлади. Уни хафа қилиш — ишдан ҳайдалиш, бир бурда нонга зор бўлиш деган гап. Рамлўчаннинг боши айланиб кетди. Лекин тезда у ўзини қўлга олди. У ўзига-ўзи айтди: «Сен шайтон эмассан-ку! Одамсан-ку! Ўз манфаатингни кўзлаб, одамгарчиликдан чиқишга ҳақинг йўқ».

У тўғри бош врачнинг олдига бориб унга секингина айтди:

— Жаноб! 48-жойдаги бемор жон бераётганга ўхшайди.

Ғазабдан бош врачнинг афти башараси қизариб кет-

ди. Худди унда қасди бордек бу 48-ўриндаги бемор атайлаб шу пайтда ўлаётгандек.

Министр жаноби олиялари бошқа тарафга қараб турган эди. Шунинг учун Рамлўчаннинг гапи унинг қулоғига кирмади. Врач секин, аммо жаҳл билан буюрди:

— Уни бошқа томонга ағдариб, юзига чойшаб тортиб қўй. Ҳамшира қаерда?

— Жаноб, балки у тирикдир, бир-икки укол-пукол қилинса...

Унинг гапи тугамаган ҳам эдики, бош врачнинг кўзлари ғазабдан чақнаб кетди. Агар министр жаноби олиялари бўлмаганда, шу гуноҳи учун уни ҳойнаҳой шу топдаёқ ерпарчин қилиб ташларди.

Текширув тамом бўлди. Ҳамма ёқ топ-тоза, тартиб-интизом яхши, беморларга астойдил ғамхўрлик қилин-япти, деб текширув дафтарига бутун бир варақ тўлди-риб ёзилди. Худди оғир имтиҳондан муваффақиятли ўтгандек, касалхонанинг ҳамма хизматчилари енгил нафас олди. Лекин Рамлўчаннинг кўз олдида ер билан осмон чархпалак бўлиб айланмоқда эди. Унинг қўлида ўзининг ишдан бўшатилагани ҳақидаги буйруқ бор эди. Ундан катта хатолик ўтган эди.

Рамлўчан ўша машъум қоғозни қўлида ушлаганича касалхонадан чиқди-да, эшик олдидаги мрамар тош устига йиқилиб тушди. Касалхонанинг «жонкуяр» раҳбарлари берган қоғоз уни етти қават ер тагига тиқиб юборган эди. Кўзига ҳеч нарса кўринмасди. Миясида фақат биргина савол чарх урарди: энди нима бўлади? Хотини, бўй етган икки қизи ва нораста ўғлининг ҳоли нима кечади?

Уйга келгач, Рамлўчан титроқ овоз билан, «мен ишдан ҳайдалдим»,— деди. Кейин бунинг сабабини гапириб берди. Уртага бир зум жимлик чўкди. Кейин эса бирдан момақалди роқ бўлиб кетди.

Хотини билан болалари уни қуршаб олди. Улар

чурқ этмасдан, фақат юз-кўзи билан унга тасалли бера бошлади: «Ҳеч ташвиш қилманг. Ишдан ҳайдалсангиз ҳайдалибсиз. Биз ҳеч хафа эмасмиз. Сиз ҳазилакам иш қилганингиз йўқ. Жуда ҳам улуг иш қилибсиз. Шундай иш қилибсизки, бу ишингиз учун худонинг ўзи ҳам келиб оёғингизга бош уради. Биз сизнинг фарзандингиз бўлганимиз учун фахрланамиз».

Рамлўчан анча вақтгача жим туриб қолди. Хотинидан кўз узмасди, меҳр билан фарзандларининг бошини силарди.

У гўё унсиз овоз билан уларга қараб айтмоқда эди: «Камбағал бўлсак нима қилибди? «Инсон» деган номга хиёнат қилаётганимиз йўқ-ку!»

У АЙТГАН ЭДИКИ...

Катта шаҳарлардаги арава-извошчиларнинг сўзлари қамчиндай елкасига ботган, қулоқларини илма-тешик қилган кишиларга биз Амритсар аравакашларининг сўзларидан малҳам қўйишни маслаҳат берамиз. Улар Амритсарнинг тор, илон изи йўлларида ҳар бир арава, ҳар бир йўловчига бир тўхтаб, тоқати тоқ бўлиб — «Пўшт, халсажий!»¹ «Ҳўв, четроқ туринг!», «Бирпас сабр қил, биродар!», «Йўл беринг, лаалажий!», «Қоч, ҳув, бек!» деб қичқиради. Шундай деб кажава салла ўраган одамлару хачирлар орасидан, парранда ва мол ортилган аравалар орасидан бир амаллаб ўтиб кетади. То «тақсир», «жаноб» ва ҳоказо демагунича, ҳеч ким қайрилиб қарамайди. Дейлик, йўл устида битта-яримта кампир учраб қолди. У ҳадеганда ўзини четга олавермайди. Шунда аравакаш унга қараб айтади: «Қочсанг-чи, ҳўв, умрингдан барака топкур! Ҳўв, бола-чақанг, эвара-чеварангнинг ҳузурини кўргур! Худо лойиқ кўрса, ҳали минг йил яшайсан. Нега ўзингни гилдирак тагига ташлайсан? Қочсанг-чи!»

Бир йигитча билан бир қиз аравалар орасидан ўтиб, майдондаги бир дўкон олдига келди. Йигитчанинг узун сочи ва қизнинг кенг пойжомасидан иккови синҳлиги кўриниб турарди. Улардан бири онасининг

¹ Халса — синҳлар жамоаси ва шу жамоа аъзоси, жий — ҳурмат белгиси.

бошига қатиқ олгани ва иккинчиси овқатга барий¹ олгани келган эди. Дўкончи бир серча юмшоқ попрни² бирма-бир санаб чиқаётган бир харидор билан овора эди. Қиз билан йигитча дўкондорнинг бўшабини ку-та бошлади.

— Уйинг қаерда? — сўради йигитча қиздан.

— Маграда. Сизларники-чи?

— Монжада. Бу ерда қаерда турибсан?

— Ахтарсинҳникада. Улар менинг тоғам бў-ладилар.

— Мен ҳам холамникига келганман. Улар Гуру бозорда туришади.

Шу пайт дўкондор бўшаб, болаларга юзланди. Улар оладиганини олиб, бирга кетишди. Бир оз юргач, йигитча кулиб сўради:

— Сен унаштирилганмисан?

Қиз кўзларини бир олайтирди-да, «Бор-э!» деб чопиб кетди. Йигитча оғзини очиб қолаверди.

Шундан кейин улар ҳар икки-уч кунда гоҳ сабзавотфурушнинг олдида, гоҳ сутчининг дўконида бир-бирини учратиб турадиган бўлди. Йигитча ундан, «Унаштирилганмисан, йўқми?» — деб яна бир неча бор сўради, бироқ қиз ҳар гал «Бор-э!» деб жавоб бераверди. Бир куни йигитча шунчаки тегажаклик қилгандек ўша саволни берган эди, қиз қўққисдан, — «Ҳа, унаштирилганман», — деб қолди.

— Қачон?

— Куни кеча. Кўрмаяпсанми бошимдаги мана бу рўмолни?

Қиз шундай деди-да, қочиб кетди. Йигитча уйига равона бўлди. Ҳалиги жавобнинг натижаси бўлса керак, йўлда кета туриб аравача ғилдиратиб келаётган бир болани ифлос ариққа туртиб юборди ва шўрликни кун

¹ Барий — ёққа қовуриб олинган доривор.

² Попр — дочира.

бўйи топган пулидан бенасиб қилди, бир кучукни тош билан урди, бировнинг ғилдирак аравачасидаги сутини ағдариб юборди... Шу тариқа бир амаллаб уйига етиб келди.

* * *

«Э, худо! Шу ҳам уруш бўлди-ю! Кечаю кундуз окопда ўтиравериб суяклар зирқираб кетди. Лудҳия-нанинг совуғи қолва экан. Бу ерда эртаю кеч изғирин, қор. Оёқлар тиззагача лойга ботиб ётибди. Душманнинг бўлса қораси кўринмайди. Бир-икки соат бомбалар портлаб, шунақанги гумбур-гумбур бўладики, қулоқлар чиппа битади, окоплар силкинади, ерлар тўнкарилиб кетади. Нагаркотда зилзила бўлибди, деб эшитувдим, бу ерда бир кунда йигирма беш марта зилзила бўлади. Салланг ё тирсак-пирсагинг сал кўриндими, тамом — шартта ўқ юлиб кетади. Бу аблаҳлар тупроққа кўмилиб олганми ё бута-сутанинг орқасига беркиниб олганми, нима бало.»

«Лаҳнасинҳ! Тағин уч кун қолди. Тўрт кунни бир амаллаб окопда ўтказдинг. Индинга қоғоз келади-да, яна етти кун кайф. Ўз қўлинг билан битта такани тўнкариб бисмил қиласан-да, қоринни чамбарак қилиб ётасан. Ҳа, ўша фаранг хонимнинг майсазор боғида. Мева билан сутга ғарқ қилиб қўяди сени. Минг айтган билан сариқ чақа ҳам олмайди. «Сен шоҳсан, юртимни халос қилгани келгансан», — дейди.

«Тўрт кундан бери мижджа қоққанам йўқ. От миниб турилмаса, солдат жанг қилиб турмаса, ишдан чиқиб қолади. Елкамга найзали милтиқни осиб, буйруқ беришсин-чи, еттита немисни ер тишлатиб келмасам, Деҳлида Дарбор соҳибга¹ таъзим қилиш менга насиб қилмасин. Бу малъун, қўрқоқлар ўзи-ку, милтиқни кўрса, юраги торс ёрилади, оёғингга чиппа ёпишиб олади. Лекин қоронғида ўттиз ботмонлаб бомбани гумбуралатиб

¹ Дарбор соҳиб — Деҳлидаги синҳлар ибодатхонаси.

стади хумпарлар. Анови кунги жангда тўрт мил масофада битта ҳам немис қолмади. Орқадан генерал жаноблари чекинишга буйруқ бериб қолдилар-да, бўлма-са...»

— Бўлмаса тўғри Берлингача борардинг. Тўғрими?— кулиб деди субадор¹ Ҳазорасинҳ. Уруш жамадор² ёки нааякнинг³ айтганича бўлмайди-да. Катта офицер узоқни ўйлайди. Олдинда уч юз мил масофа турибди. Бир ёққа қараб кетаверганинг билан иш битадими?

— Рост айтасиз, субадоржий,— деди Лаҳнасинҳ.— Лекин илож қанча? Совуқ суяк-суякдан ўтиб кетди. Йилт этган офтоб йўқ, окопга икки томондан шариллаб сув тушиб турибди. Бир жанг бўлса, сал исирмидик.

— Удмий, тур, мангалкага ўтин ташла. Бажира, сен челақ олиб кел-да, тўрт киши бўлиб окопдаги сувни ташқарига сепларинг. Маҳасинҳ, кеч кирди, блиндаж эшигидаги қоровулнинг ўрнига бориб тур.— Шундай деб, субадор окопни бир бошдан айланиб чиқа бошлади.

Бажирасинҳ полкдаги энг қизиқчи одам эди. Лойқа сувни челақлаб окопдан ташқарига сепар экан, деди:

— Келинглар, Гирмон подшоси ҳурматига бир гусл қилиб олинглар.

Ҳамма гур этиб кулиб юборди ва ғамгинлик тумани тарқалгандек бўлди.

Лаҳнасинҳ яна бир челақни тўлдириб, унинг қўлига тутқазаркан, деди:

— Полизингдаги ҳандалақларни суғориб ол. Бунақа сув бутун Панжобда йўқ.

— Ҳа, бу мамлакат чинакам жаннат экан. Уруш-

¹ Субадор — лейтенант.

² Жамадор — сержант.

³ Нааяк — капитан.

дан омон-эсон чиқсам, ҳукуматдан ўн гҳума ер оламан-да, гул кўчат ўтқазаман.

— Келинойимни ҳам ёнингга чақириб оласанми ё ҳалиги сут берадиган фаранг хоним кифоями?

— Оғзингни юм. Жуда бетларинг қаттиқ бўлиб кетган-да.

— Ҳар юртнинг ўз расми-русми бўлади. Мен унга, синҳлар тамаки чекмайди, деб минг айтаман, ҳеч тушунолмайди. Менга сигарет тутгани-тутган. Оғзимга тикмоқчи бўлади, мен ўзимни олиб қочаман. Унинг бўлса кўнглига бошқа гап келади. Бу мени ёмон кўради, энди юртимни деб жанг қилмайди, деб ўйлайди.

— Айтмоқчи, Бўдасинҳ қалай?

— Дуруст.

— Худди ўзим билмагандай гапирасан-а. Туни билан иккаловинг уни адёлларингизга ўраб қўясанлар. Ўзларинг мангалкага ёпишиб тонг оттирасанлар. Унинг ўрнига ҳам ўзларинг бориб қоровуллик қилиб келасанлар. Ўзларинг лойга беланиб ётасанлару уни қуп-қуруққина тахтага ётқизиб қўясанлар.

Қиш эмас бу, бир бало. Шамоллаб ўлганларни кўмгани бир қулоч қора ер ҳам тегмайди.

— Одамни қўрқитмасангиз-чи. Менинг Булел ҳовузининг ёқасига бориб ўлиш ниятим бор ахир. У ерда бошим Киратсинҳнинг бағрида бўлади. Ўз қўлим билан ҳовлига ўтқазган дарахтлар устимга соя ташлаб туради.

Вазирасинҳ қошини чимириб деди:

— Мунча «ажал, ажал», деб қолдиларинг? Немис билан туркларга келсин ўша ажал! Сал нафасларингни иссиқроқ қилинглар.

Шундай деб Вазирасинҳ бир шўх қўшиқ айтиб юборди.

Соқоли кўксига тушган бир синҳнинг бунақа қўшиқ айта олиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келгани йўқ эди. Бутун окоп қийқириб юборди. Солдатлар худди тўрт

кундан бери фақат ўйин-кулги қилиб ётгандек хурсанд кўринарди.

Тун ярмидан оққан. Зим-зиё борлиқда сув қуйгандек сукунат ҳукмрон. Бўдасинҳ печенъедан бўшаган учта қути устида ухлаб ётибди. Устида ўзи билан Лаҳнасинҳнинг иккитадан тўртта адёли ҳамда шинель. Лаҳнасинҳ қоровулликда турибди. Бир кўзи оқопдан ташқарида, бир кўзи Бўдасинҳнинг озгин жуссаида. Бўдасинҳ уҳ тортиди.

— Нима бўлди, Бўда бҳай?

— Сув.

Лаҳнасинҳ сувни унинг оғзига тутаркан — «Қалай, тузукмисан?» — деб сўради. Бўдасинҳ сув ичиб бўлиб, жавоб берди:

— Безгак сал босилди. Лекин ҳали ҳам аъзойи баданим титраб-қақшаяпти. Тишларим тақиллаб кетяпти.

— Унда менинг фуфайкамни кийиб ол.

— Ўзинг-чи?

— Менинг олдимда мангалка бор. Исиняпман. Терлатиб юборди.

— Йўқ, керак эмас. Тўрт кундан бери мени деб сен...

— Эй, эсим қурсин, менинг яна битта фуфайкам бор. Бугун эрталаб олдим. Чет элдан хонимлар тикиб жўнатибди. Қўллари дард кўрмасин.— Шундай деб Лаҳнасинҳ шинелини ечди-да, фуфайкасини ҳам еча бошлади.

— Ростданми?— сўради Бўдасинҳ.

— Ёлгон бўлармиди?— деди Лаҳнасинҳ ва зўрлаб Бўдасинҳга фуфайкани кийдирди. Ўзи эса эски гимнастёрка устидан шинелини кийиб постга келиб турди... Хонимлар юборган «фуфайка» йўқ нарса эди.

Орадан ярим соатча ўтганда оқоп тепасида «Субадор Ҳазорасинҳ!» деган овоз янгради.

— Ким у? Капитан жаноблари! Лаббай, тақсир?—

деганча Субадор честь бериб, чақирувчининг рўпарасида ғоз турди.

— Менга қара, ҳадемай ҳужум бошланади. Бир мил нарида шарқий зонада бир немис траншеяси бор. Унда элликтага яқин солдат бор. Мана шу дарахтларнинг тагидан бораверсанг, икки дала ўтиб, бир йўлга дуч келасан. Ўша ерга ўн беш нафар солдатни қўйиб келганман. Сен бу ерда ўнта одам қолдир-да, қолганларни олиб, ўшаларга бориб қўшил. Окопни оласанлар-да, бирон буйруқ бўлмагунча ўша ердан жилмай турасанлар. Мен шу ерда бўламан.

— Хўп бўлади!

Ҳамма сўзсиз тайёр бўлди. Бўдасинҳ ҳам адеёлларни устидан олиб йўлга ҳозирланди. Лаҳнасинҳ энг олдинда эди. Бўданинг отаси субадор қўли билан Бўдасинҳга ишора қилди. Лаҳнасинҳ тушуниб, турган жойида қолди. Бу ерда қоладиган ўнта одам кимлар — шунинг устида анча тортишув бўлди. Ҳеч ким қолишни истамасди. Субадор охири «Марш!» деб команда берди. Капитан Лаҳнанинг мангалкаси олдида юзини тескари ўгирганича тик турарди. У ўнтагидан сигарета олиб тутата бошлади. Ўн минутчадан кейин у Лаҳнага қараб қўлини чўзди-да, — «Ма чек», — деди.

Лаҳнасинҳ, — «Хўп, жаноб», — деди-да, қўлини узатди. Шунда унинг кўзи олов шуъласида капитаннинг юзи билан сочига тушди. Кўзи тушди-ю, у дарров гапнинг тагига етди. «Э, тавба! Бу капитан қандай қилиб ўзгариб кетди? Бунинг патила-патила сочлари бир кунда қаёққа ғойиб бўлди-ю, унинг ўрнида маҳбусларникидек тарашланган соч қаердан пайдо бўлди?» Лаҳнасинҳ бунинг тагига етишга ҳаракат қилди.

— Жаноб, бизлар энди Ҳиндистонга қачон қайта-миз?

— Уруш тугагандан кейин. Нима, бу ер сенга ёқмаяптими?

— Йўқ, жаноб. У ёқдаги ов гаштлари бу ерда қаёқда? Эсимда бор, ўтган йили, ҳарбий машқ баҳонаси билан биз сиз билан Жагадҳарий районига овга борган эдик. Сиз бир эшакка миниб олган эдингиз. Ошпазингиз Абдулла йўлда бир мандирга кириб ибодат қилиб чиққан эди. Ушанда рўпарадан бир кийик чиқиб қолган эди. Бунақа катта кийикни мен умримда кўрмагандим. Бир ўқ отган эдингиз, елкасидан кириб, қуйруғидан чиқувди. Шунақа кези келганда ов қилишнинг гашти бўлакча-да. Айтмоқчи, жаноб, Симладан ўша кийикнинг боши келдими? Сиз уни полк ошхонасига осиб қўймоқчи бўлувдингиз?

— Ҳа, шунақайди. Бироқ мен уни чет элга юбордим.

— Шохлари жуда баҳайбат эди. Ҳар бири икки футдан кам келмасди чамамда.

— Ҳа, Лаҳнасинҳ, икки футдан ҳам зиёд эди. Сигаретни чекмабсан?

— Чекаман, тақсир. Гугурт олиб келай. — Шундай деб Лаҳнасинҳ ертўлага кириб кетди. Энди у мутлақо хотиржам эди. Нима қилишни яхши биларди.

У қоронғида ётган бир кишини қаттиқ туртиб юборди.

— Кимсан? Вазирасинҳмисан?

— Ҳа, мен. Лаҳнасинҳмисан?

— Худди қиёмат-қойим бўлгандай, бирпас ухлагани ҳам қўймайди-я булар.

— Эсингни йиғ. Қиёмат-қойим бўлди. Қиёмат капитанимизнинг формасини кийиб келибди.

— Нима?

— Капитанимиз ё ўлган, ё қўлга тушган. Унинг формасини кийиб бу ерга келган одам — немис. Субадор унинг юзини кўрмабди. Лекин мен кўрдим. Гаплашдим ҳам. Лаънати соф урдуча гапираркан. Лекин китобий урду. Менга сигарет тутди.

— Хўш, энди нима бўлади?

— Душман фириб бермоқчи бўлибди, яъни субадор солдатлар билан тиззагача лойга ботиб у ёқда юраверади-да, бу ёқда душман келиб окопни таппа босади. У ёқда уларни ҳам очиқ далада қириб ташлайди. Тур. Энди битта иш қил. Вздвоннинг изидан чоп. Ҳали унча узоққа кетмагандир. Субадорга айт, дарҳол изига қайтсин. Окопдаги гаплар ёлғон экан, дегин. Бор, орқадан чиқа қол. Шарпангни ҳеч ким сезмасин. Имиллама.

— Хўп бўлади! Буйруқ бажо этилади!

— Унақа-мунақа буйруқ эмас бу. Бу мен, Лаҳнасинҳнинг буйруғи. Мен ҳозирги пайтда бу ердаги энг катта офицерман. Мен бу ёқда бу капитаннинг таъзини бераман.

— Бу ерда бор-йўғи саккиз нафар одам-ку.

— Саккиз нафар эмас, юз минг. Ҳар бир синҳ бир юз йигирма нафарга тенг. Бор энди.

Лаҳнасинҳ ертўладан чиқиб, окоп деворига чиппа ёпишиб олди-да, капитанни кузата бошлади. Капитан чўнтагидан учта катта-катта мина чиқарди. Уларни окоп деворининг ҳар жой-ҳар жойига тиқиб қўйди-да, кейин уларга пилик сим улаб чиқди. Кейин гугурт чақиб, пиликнинг энди учини ёқмоқчи бўлган эди, Лаҳнасинҳ яшин тезлигида келиб, милтиқ қўндоғи билан унинг тирсагидан қаттиқ туртиб юборди. Қўлидаги гугурт учиб кетди. Лаҳнасинҳ яна бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига қўндоқ билан бир туширган эди, у «Оҳ!» деб чалқанчасига ағдарилди. Лаҳнасинҳ учала минани олиб, окопдан ташқарига улоқтирди. Жосусни эса судраб мангалканинг ёнига олиб келиб ётқизиб қўйди. Чўнтақларини титкилаб кўрди. Уч-тўртта конверт билан бир кундалик дафтар топиб олди-да, ўзининг қўйнига яширди.

Бир вақт жосус ўзига келди.

— Хўш, жаноб капитан, аҳволлари қалай?— кулиб сўради Лаҳнасинҳ.— Бугун мен талай нарсалардан воқиф бўлдим: синҳлар сигарет чекар экан. Жа-

гадҳарий округида кийик бўлар экан, уларнинг шохи икки қулочдан ортиқ бўлар экан. Мусулмон ошпазлар бутга сиғинаркан, капитанлар эшак минар экан. Шуларнинг ҳаммасини шу маҳалгача билмас эканман. Лекин айтинг-чи, урду тилида бунақа яхши гапиришни қаерда ўргандингиз? Бизнинг капитанимиз бўлсалар тўрт-беш сўзни зўрға гапирдилар.

Лаҳнасинҳ жосус шимининг чўнтаklarини қарамаган эди. У худди совуқ еб кетгандек қўлларини чўнтагига тикди.

— Айёрликка ку айёрсан,— гапида давом этарди Лаҳнасинҳ.— Лекин Манжҳалик Лаҳна шунча йилдан бери капитан билан бирга. Унга фириб бериш учун кўзинг тўртта бўлиши керак. Уч ой бурун бир турк мавлавий қишлоғимизга келган эди. Туғмас аёлларга тумор, эзибички қилиб берарди, болаларни даволарди. Дарахтнинг тагига қаравот қўйиб олиб, хурр-хурр чилим тортиб ўтирарди-да, ваъзхонлик қиларди: «Немисларни чинакам пандит деса бўлади»,— дерди.— Улар ведалларни роса ўқиб, ўшалардан самолёт учирини ўрганиб олган; қорағол гўштани емайди; агар Ҳиндистонга келса, қорағол сўйишга тамом барҳам беради,— дерди. Почтадаги пулларингни қайтариб оларинг, ҳукумат ағдарилади, деб бозордаги баққолларга қутқу соларди. Почтачи Пўлҳуромнинг жуда юрагини ёрган эди. Ахири ўшанинг ҳам мен ўзим таъзирини берганман. Қишлоқдан ташқарига олиб чиққанман-да, «иккинчи бу ёққа қадамингни босма»,— деб ҳайдаб юборганман.

Шу пайт бирдан жосуснинг чўнтагидан «қарс» этиб тўпсонча овози эшитилди ва Лаҳнасинҳнинг сонини юлиб ўтиб кетди. У ҳам чаққонлик билан милтиғидан ўқ узиб, жосусни ер тишлатди. Ўқ овозини эшитиб, одамлар югуриб келди.

— Нима бўлди?— қичқариб сўради Бўдасинҳ.

— Бир қутурган ит келиб қолган эди, отиб ўлдир

дим,— деб Лаҳнасинх Бўдани тинчлантириб қайта ўрнига ётқизди ва келганларга воқеани бир бошдан гапириб берди. Ҳамма милтиғини қўлига олиб шайланди. Лаҳна салласини йиртдида, ярасини икки томондан латта қўйиб қисиб боғлади. Жароҳат этнинг ўзида бўлгани учун қисиб боғлаганди, қон оқиши таққа тўхтади.

Шу пайт бирдан етмиштача немис бақириб-чақириб окопга ёпирилиб кела бошлади. Синхлар милтиғидан тасира-тусур ўқ ёғдира бошлади. Лаҳнасинх тик турганича тўхтовсиз ўқ отарди, қолганлар ётиб олган эди. Булар атиги саккиз нафар. Душман эса етмишдан ортиқ. Ўз оғайнилариининг жасадлари устидан ҳатлаб-ҳатлаб ўтиб немислар олға интиларди. Яна бир неча дақиқадан сўнг... Шунда тўсатдан «Гуружий ғалабаси учун! Гуружий ҳокимияти учун!» деган шиор янгради ва душманга орқадан Хазорасинхнинг отряди ҳужум бошлади. Милтиқларнинг тасир-тусури яна ҳам авжига минди. Ҳам олдиндан, ҳам орқадан синхлар душманга ташланиб, найзаларни ишга солиб юборди.

«Енгилмас синх армияси келди! Гуружий ғалабаси учун! Гуружий ҳокимияти учун! Ботир эрлар бор бўлсин!» деган шиорлар борлиқни тутди ва шу билан жанг тугади.

Олтмиш уч немис ё жон берди, ё жон бермоқда эди. Синхлар ўн беш одамини йўқотди. Субадорнинг бир елкасини ўқ тешиб ўтиб кетди. Лаҳнасинх ҳам қовурғасидан ўқ еди. У ярасига окопдаги тупроқдан олиб босди ва устидан салласининг қолганини белбоғ боғлагандай қилиб маҳкам боғлаб олди. Унинг бундан бошқа яна бир оғир яраси борлигидан ҳали ҳеч кимнинг хабари йўқ.

Санскрит шоирлари ойга «кшатрий» («Сарбоз») деб ном берган. Айни жанг пайтида чиқиб келган ойнинг сочиб турган ёғдуси унинг ўша номига жуда мос эди.

Вазирасинҳ оғайниларига ўз саргузаштини гапириб бермоқда :

— Мен субадорнинг орқасидан лўкиллаб чопиб кетяпман. Бу Франциянинг лойлари ботинкамга чиппа ёпишиб, ботинкани оёғимдан суғуриб оламан дейди...

Бу ёқда субадор Лаҳнасинҳдан бўлган воқеани суриштириб, ундан жосуснинг ҳужжатларини олмоқда ва Лаҳнасинҳнинг зийраклигини мақтаб, сен бўлмаганинда, биз ҳаммамиз қирилиб кетардик, деб миннатдорлик билдирмоқда.

Бу жанг овозини уч мил наридаги окопда ётганлар ҳам эшитган экан ва ўшалар юқорига телефон қилиб қўйган экан. Чунончи ўша заҳоти жўнаган санитар машина тахминан бир ярим соат деганда етиб келди. Дала госпитали шу яқин ўртада эди. Тонггача бемалол етиб борса бўларди. Жароҳатларини қуруқ дока билан боғлаб, ярадорларни битта машинага ётқизилди ва иккинчи машинага мурдаларни ортилди. Субадор Лаҳнасинҳнинг сонигаги жароҳатни дока билан боғлатмоқчи бўлган эди, бироқ Лаҳнасинҳ, ярам унча оғир эмас, эрталаб бир гап бўлар, деб унамади. Бўдасинҳ иссиғи кўтарилиб, алаҳсирамоқда эди. Уни ҳам машинага чиқариб, ётқизиб қўйишди. Субадорнинг Лаҳнасинҳни ташлаб кетгиси йўқ эди. Буни кўриб Лаҳнасинҳ деди:

— Бўдасинҳ билан кеннойим ҳурмати, сиз шу машинада кетаверинг.

— Сен-чи?

— Етиб боргач, менга яна машина юборарсизлар. Немисларнинг мурдасига ҳам машина келса керак. Менинг аҳволим яхши. Кўриб турибсиз-ку, оёқда турибман. Бунинг устига Вазирасинҳ ҳам ёнимда.

— Бу-ку, тўғри-ку, лекин...

— Бўда машинада ётибди. Сиз ҳам тезроқ чиқиб олинг. Ҳа, бир гап айтмоқчи эдим. Агар кеннойимга

хат ёзсангиз, мендан дуои салом айтинг. Уйга борсангиз, уларга, «Лаҳнасинҳ сен айтган нарсани адо этди», — деб қўйинг.

Машиналар қўзғалди. Субадор машинага чиқишга шошар экан, Лаҳнасинҳнинг қўлини сиқиб деди:

— Сен Бўда билан мени ўлимдан қутқариб қолдинг. Ёзиб ўтираманми? Бирга қайтамиз уйга. Кенно-йингга ўзинг айт гапингни. У нима деган эди?

— Бўлинг, машинага чиқиб олинг. Айтганларимни албатта ёзиб юборинг. Ҳалиги гап ҳам эсингиздан чиқмасин.

Машина жўнаб кетиши билан Лаҳнасинҳ ётиб олди.

— Вазира, менга сув бер. Белбоғимни ҳам ечиб ташла. Жикқа ҳўл бўлиб кетди.

Ўлимдан бир оз илгари одамнинг фикри жуда равшан тортади. Эсини таниганидан бери ҳамма кўрган-кечирганлари бирма-бир кўз олдидан ўта бошлайди. Вақт тумани тарқаб хотиралари тип-тиник намоён бўлади. Лаҳнасинҳнинг ўн икки яшарлик чоғи. У Амритсарга тоғасиникига келган. Сутчининг дўконига борадими, резаворфурушнинг дўконигами — қаерга борса, унга саккиз яшар бир қизча дуч келаверади. У ҳар сафар қизчадан: «Сен унаштирилганмисан?» деб сўрайди. Қизча эса «бор-е», дейди-да, қочиб кетади. Бир куни шу саволни берса, қизча «Ҳа. Куни кеча унаштирилдим. Мана бу гулдор ипак рўмолни кўрмаяпсанми?» деб жавоб қайтаради. Буни эшитиб, Лаҳнасинҳ хафа бўлади. Жаҳли чиқади. Негат?

— Вазирасинҳ, сув бер.

Орадан йигирма беш йил ўтди. Энди Лаҳнасинҳ 77-ўқчи полкда жамадор. Ҳалиги саккиз яшар қиз аллақачон унинг эсидан чиқиб кетган. Кейин қайта кўрди-ми, йўқми, ўзи ҳам билмайди. У етти кунга рухсат олиб, ер хусусида судлашгани қишлоғига келди. Кетма-кет

полк командиридан бир хат олди. Хатда, «полк фронтга кетяпти, тезда етиб кел»,— деб ёзилган эди. У билан кетма-кет субадор билан унинг ўғли Бўдасинҳдан ҳам хат келди. «Биз фронтга кетяпмиз. Қайтишда бизникига кириб ўт. Бирга кетамиз»,— деб ёзибди улар. Субадорнинг қишлоғи шундоқ йўлнинг устида эди. Кейин субадор Лаҳнасинҳни жуда яхши кўрарди. Лаҳнасинҳ субадорникига келди.

Кетиш олдидан субадор аёллар хонасидан чиқиб келди-да, айтиб қолди:

— Лаҳна, кеннойинг сени танир экан, кирсин, деяпти. Бор, кириб, кўришиб чиққин.

Лаҳнасинҳ ҳайрон бўлди. Кеннойи уни қаёқдан танир экан? Қачондан бери танир экан? Полк кварталида субадорнинг оиласидан ҳеч ким яшамасди-ку. Лаҳнасинҳ эшик олдига борди-да, салом берди. Субадорнинг хотини алиқ олди. Лаҳнасинҳ нима дейишини билмай сукут сақлади.

— Мени танидингизми?

— Йўқ.

— Эсингизда йўқми: «Сен унаштирилганмисан?» «Бор-е», «Ҳа, унаштирилдим. Куни кеча. Кўрмайсанми мана бу гулдор ипак рўмолни?» Амритсарда...

Ҳислари жўш уриб, Лаҳнасинҳ ўзига келди. У бошқа ёнбошига ағдарилди. Қовурғасидаги жароҳатдан қон сиза бошлади.

— Вазира, сув бер.

У хаёл суришда давом этди. Субадорнинг хотини сўзларди:

— Мен сизни кириб келишингиздаёқ танидим. Мен сизга бир иш буюрмоқчиман. Менинг ҳолим хароб бўлиб қолди. Ҳукумат баҳодир унвони берди, Лаилпурдан ер берди. Мана бугун шу яхшиликларни оқлаш пайти келди. Ҳукумат нега биз аёллардан бир полк тузмайди? Мен ҳам субадор билан бирга фронтга кетиб

қўя қолардим. Бир ўғлимиз бор. Бир йил бўлди, армия сафида. Ундан кейин яна тўртта ўғил кўрдик, биттаси ҳам турмади.— Субадорнинг хотини йиғлай бошлади.— Мана ота-бола иккови кетяпти. Пешанам қурсин! Эсингиздами, бир куни қатиқчининг дўкони олдида бир араваканининг оти ҳуркиб кетган эди. Ушанда сиз мени ўлимдан қутқариб қолган эдингиз. Отнинг оёқлари тагига ўзингизни ташладингиз-да, мени кўтариб олиб, тепага — дўконнинг тахтасининг устига чиқариб қўйган эдингиз. Энди ҳам мана шу икковини қутқаринг. Сиздан тилагим шу. Сиздан ёлвориб илтимос қиламан.

Субадор ойим йиғлаганча ичкарига кириб кетди. Лаҳна ҳам кўз ёшларини артиб ташқарига чиқди.

— Вазирасинҳ, сув бер.

Вазирасинҳ Лаҳнанинг бошини бағрига олиб ўтирибди. Сўраган заҳоти унга сув беради. Ярим соатча жим ётгач, бемор яна тилга кирди:

— Ким? Кийратсинҳмисан?

— Ҳа,— бир нарсани англаб жавоб берди Вазирасинҳ.

— Биродар, мени сал кўтар. Бошимни тиззанга ол. Вазирасинҳ у айтгандек қилди.

— Дуруст. Сув бер. Бу йил мана бу анбаҳнинг меваси шиғил бўлади. Тоға-жиян икковинг шу ерда ўтириб анбаҳхўрлик қилинглар. Бу анбаҳнинг ёши жиянинг билан баравар. Уша туғилган куни мен шу анбаҳни ўтқазган эдим.

Вазирасинҳнинг кўзларидан ёш томчилари думалаб кетди.

Бир неча кундан кейин газетада шундай хабар босилиб чиқди: «Франция ва Бельгия, 68-ахборот. 77-синҳлар ўқчи полки жамадори Лаҳнасинҳ жанг майдонида оғир яраланиб ҳалок бўлди.»

ТҮРТ ГАЗ ДУНЁ

У касалхонадан чиққанида тиззалари қалт-қалт титрар, бутун вужуди эса ҳўл пахтадай оғир эди. Унинг ҳеч юргиси келмас, шундай ерга ўтириб ола қолсам, дерди.

Аслида у ҳали касалхонада яна бир ой-бир ярим ой ётиши керак эди. У тўрт-тўрт ярим ой касалхонанинг алоҳида хонасида, кейин яна бир ярим ой умумий хонасида даволанди. Шу орада унинг бир буйрагини операция қилиб, олиб ташланди. Ичагининг ҳам бир қисмини кесиб ташлангандан кейин, ҳазм анча яхшиланди. Лекин ҳалиги буйрагининг мазаси йўқ эди. Шунга қарамай, уни касалхонадан чиқариб юборишди. Чунки аҳволи буникидан бешбаттар касаллар ҳақ деб навбат кутиб ётганди. Доктор унинг қўлига дорилар номи ёзилган бир қулоч қоғоз тутқазаркан, деди:

— Манови дориларни ичиб, яхши яхши овқатларни еб турсанг, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасан. Энди бу ерда ҳадеб ётаверишдан фойда йўқ!

— Лекин, тақсир, ҳеч жоролмайман-ку.

— Уйингга бориб, хотининг беш-тўрт кун яхшилаб парвариш қилса, соппа-соғ бўлиб кетасан.

Оёғи қалтираганча бир-бир босиб, кўчада кетиб бораркан, у ўйларди: «Уйингга эмиш. Уй қаёқда?»

Бир неча ой бурун унинг уй-жойи бор эди, хотини ҳам бор эди. Улар фарзанд кўрадиган эди. Туғилажак фарзандини ўйлаб, иккови нақадар хурсанд

эди. Буларнинг курсандлигини кўрган одам, дунёда биринчи фарзандни шулар кўряптими нима бало, дерди.

Хотини чақалоққа атаб чиройли-чиройли кўйлакчалар тиккан ва касалхонага олиб келиб, унга кўрсатган эди. Ушанда кўйлакчаларни ушлаб кўрганда, фарзандини қўлига олиб, эркалатаётгандай туюлган эди.

Лекин бир неча ой ичида бутун орзу-умидлари йўққа чиқиб кетди. Буйраги биринчи марта операция қилганда, хотини «шунақа пайтда кунга ярамаса, қачон ярайди» деб, шартта бориб, зар-зеварини сотиб келди. Одамлар зар-зевар — хотинлар кўрки, дейди. Бу бир хазина. Эр касал бўлиб қолса, бола-чақани ўқитиш, қиз узатиш керак бўлса, шу нарса кунга ярайди. Хотин киши зар-зеварни умр бўйи беш-олти марта тақади, холос, бўлмаса шу ҳам йўқ.

Эри иккинчи марта операция бўлшидан олдин хотинининг боласи тушиб, нобуд бўлди. Бу турган гап эди, чунки кечаю кундуз хотинининг меҳнат-машаққатдан боши чиқмасди. Унинг нозиккина, гулдеккина танаси бунақа оғир меҳнатга айтарли муносиб эмас эди. Бола кўрдик, ота-онасининг ҳоли танг. Чунончи, ақлли бола экан, ярим йўлда ўзини бошқа ёққа ўриб кетди — туғилмасликни маъқул кўрди. Баъзи болалар ўзи шунақа ақлли бўлади. Ушанда хотини бир неча кунгача келиб, касалхонадан хабар ололмади. Кейин келиб, бўлган воқеани гапириб берган эди, эри қон-қон йиғлади.

Иккинчи марта операция бўлгандан кейин, ишлаб турган жойи ҳам қўлдан кетди. Қачонлардан бери касал ётган кишининг соғайишини ким пойлаб ўтирарди. Касал — инсоннинг шахсий иши. Шунинг учун ишдан айрилмай деган киши узоқ касал бўлиб ётмаслиги керак. Одам ҳам машинадай бир гап. Машина ҳам узоқ ишдан чиқиб қолса, уни олиб ташлаб, ўрнига янгиси

қўйилади. Чунки иш ҳам, вақт ҳам кутиб туролмайди. Ишдан айрилганини эшитиб, миясига яшин ургандай бўлди. Назарида, иккинчи буйраги ҳам суғуриб олингандай туюлди. Лекин шунда ҳам кўзларига ёш келмади. Фақат ичида бир бўшлиқ пайдо бўлгандай, оёғининг тагидаги ер сирғалиб чиқиб кетаётгандай ва томирларидан қон эмас, даҳшат оқаётгандай бўлди, холос.

Бир неча кунгача келгуси ҳаётни ўйлаб, ваҳима босиб, кечалари ухлолмай юрди. Қасал қанча чўзилса, чиқими ҳам шунча кўпаяди. Уйдаги пулга ярайдиган нарсалар бирма-бир сотилиб кетди. Лекин хотинининг руҳи тушмади. Тўрт ярим ой эрини касалхонада алоҳида палатада ётқизиб яхшилаб даволатди. Уйдаги нарсалар сотилиб бўлгандан кейин ўзи ишга кирди. У бир куни ишхонасидаги хўжайинини ҳам касалхонага олиб келган эди. У одам қотмагина, паст бўйли, уятчан, кам гапириб, ширин жилмаядиган, ўрта ёшлардаги бир одам эди. Кўринишидан катта бир фирманин хўжайинидан кўра биронта китоб дўконининг хўжайинига ўхшарди. Хотинининг саводи йўқ эди, шунинг учун қиладиган иши ҳам жўнгина эди — конвертларга марка ёпиштирарди. Оладиган маоши икки юз рупия.

— Жуда енгил экан-ку, — деди эри.

— Иш енгилликка-ку, енгил, — деб жавоб берди хўжайин, — лекин кунига беш юз-олти юз конвертга марка ёпиштирган кишига шу енгил иш ҳам оғирлик қилади.

Хотини кулиб қўшиб қўйди:

— Ҳа, жуда чарчайман.

— Тузалиб кетгин, хотинингнинг ўрнига ўзингни ишга оламан, — деди хўжайин.

Хўжайин хайрлашиб эшикка қараб йўл олди. Бунинг хотини ҳам унинг кетидан эргашди. Бугун хотинининг оёқ босишида кеккайишга ўхшаган бир нарса

бор эди. Унинг танаси бугун гуллаб турган дарахт шохидек силкиниб турарди. Хўжайин палатанинг эшигини очиб, ҳурмат билан хотинга йўл кўрсатди, иккинчи қўли эса бир зумгина унинг белига тегиб кетди. Хўжайиннинг бу ҳаракати ёқмади. У кўнглига тасалли берди: «Баъзан одам ўзи қилган ишни ўзи билмайди. Эҳтимол менга шундай туюлгандир». Шундай деб, кўнглини ҳар қандай шубҳадан холи қилиб, уколни кутиб ётаверди.

Буйраги учинчи марта операция бўлганда, хотини хўжайини билан бирга дам олгани аллақачон Даржилингга жўнаб кетган эди. Хотини ҳам ахир қачонгача чидаши мумкин? Умр қисқа, умрнинг баҳори ундан ҳам қисқа. Ҳислар жўш уриб келиб, кўзлар юмилганда, кўкракда ширингина бир дард пайдо бўлиб, лаззатли бўсалар лабларига устма-уст ёғилганда ва нозик бўйинлар бировнинг қайноқ нафасига талпиниб турганда қайси бир хотин зардоб ва сийдик ҳидини ҳидлаб, тупук, йиринг ва қоннинг ичига ботиб ўтиради?! Ажал дарвозасига бориб-келиб турган кишининг оҳ-воҳини қачонгача тинглаб ўтиради? Сабр-тоқат деган нарсанинг ҳам чеки-чегараси бўлади, ахир! Турмуш қурганига ҳали икки йил ҳам бўлмаган, эр қилиб, азоб-уқубатдан боши чиқмаган, эндигина йигирмага кирган жувоннинг сабр-тоқати қаёққа борарди? Агар у кўнглидаги орзу-армонлари домига тушиб, биров билан бирга оромбахш Даржилингга жўнаб кетган бўлса, бунга биров айбдорми?..

У бировни айбдор деб айтолмасди. Устма-уст тушган зарба уни жуда гангитиб қўйди. У нима қиларини билмай, талмовсираб қолди. Энди у ҳеч нарсани ҳал қилмасди. Кўз ёшлари ҳам оқиб адо бўлган эди. Кўнгли совиб, музлаб қолди. Шунинг учун у бугун қасалхонадан чиқиб келаётганида докторга ўзининг руҳий азоб чекаётганидан шикоят қилмади. У ердан чиқиб, қаёққа боришини ҳам айтмади. Унинг на уйи бор эди,

на хотин, бола-чақаси. Ишдан ҳам айрилиб бўлган эди. Кўнгли бўм-бўш, чўнтаги ҳам қуп-қуруқ, қаршисида бўм-бўш ва номаълум келажак турарди.

Лекин булар ҳақида докторга чурқ этиб оғиз очмади. У фақатгина, тақсир, ҳеч юролмайман-ку, деди, холос.

Бадани ҳўл пахтадай оғир, умуртқа суяклари синган эски чорпояга ўхшаб қисир-қисир қилади. Офтоб куйдирапти. Бруғлик ўқдай қадалаяпти. Осмон бир хил ифлос ва сап-сариқ рангга бўялган. Бутун теварак-атрофда нимадир ифлос пашшаларга ўхшаб гув-гув қилиб ётибди. Одамларнинг кўзи бамисоли ифлос қон-йиринг сингари унинг баданига чип-чип ёпишади. У фақат шуларинггина ҳис қила оларди. Қолган нарсаларнинг ҳаммаси унга бегона бўлиб қолганди. У қочиб кетиши керак. Узундан-узоқ чалкашиб кетган симёғочлардан, уларга илашиб ётган йўллардан узоқ-узоқларга қочиб кетиши керак. Бирдан вафот этиб кетган отаси, ўлиб кетган онаси ва Африкада туриб қолган укаси эсига тушди. Шу маҳал гувиллаб ёнидан трамвай ўтиб кетди. Трамвайнинг электр симига ишқаланган ёни баданини тешиб кетаётгандай эди. Назарида ўзи инсон эмас, топталган бир йўл эди.

У узоқ юрди. Ҳарс-ҳарс қилиб юриб кетаверди. У беихтиёр илгариги уйи томонга кетиб борарди, ваҳоланки энди ҳеч қанақа уй-пуйи йўқ эди. Шунини билиб туриб ҳам беихтиёр илгариги одати бўйича ўша томонга кетиб борарди. Жазирама офтоб. Бадани чумоли ўрмалаётгандай жимирлаб кетяпти. Йўлни ҳам йўқотиб қўйган. Қаерга келиб қолганини бировдан сўрашга ҳам мадори йўқ. Аста-секин қулоқлари шанғиллай бошлади. Девор-тошлар кўзига қийшайиб кўрина бошлади. Симёғочлар у ёқдан-бу ёққа бориб келаётгандай туюлди. Тўсатдан кўзи тиниб, оёқлари остидаги ер силкиниб кетгандай бўлди ва гурс этиб йиқилди.

У ўзига келганда кеч кирган, атрофни салқингина

бир қоронғилик чулғаганди. Ён-верига қараса, ўша йиқилган жойида ётибди. Ётган ери икки деворнинг қўшилган жойи эди, бири шимолдан жанубга кетган, иккинчиси шимолдан ғарбга. Уларнинг баландлиги чамаси биру чорак газ. Орқасида бамбукзор, олмурут ва жомун дарахтлари кўринарди. Ундан наридаги нарсалар кўзга кўринмасди. Ғарбга қараб кетган деворнинг рўпарасида, саккиз газча нарида бир иморатнинг орқа томони кўришиб турарди. Иморат уч қаватли бўлиб, ҳар қаватнинг орқасида биттадан дераза ва йўғон-йўғон труба бор эди. Трубалар билан ғарбга қараб кетган девор оралиғида кенглиги тахминан етти-саккиз газ келадиган бир боши берк кўча ҳосил бўлган эди. Узоқдан ибодатхона қўнғироғининг тунги соат учга бонг ургани эшитилди. У тирсакларига таяниб, ўрнидан турган бўлди-да, атрофни кўздан кечира бошлади. Кўча бўм-бўш, дўконлар тақа-тақ берк. Йўл четини қардандир тушаётган ожиз нурлар хирагина ёритиб турибди.

Сокин, салқин тун бир неча лаҳза унга жуда хуш ёқди. У ўзини бир меҳрибон денгиз сувларига ғарқ бўлаётгандек ҳис қилиб, бир неча дақиқа ўйлаб қолди. Лекин бу ёқимли туйғу билан у ўзини бир неча дақиқагина алдай олди, холос. Бирпасдан кейин қорни қаттиқ очиққанини сизди. Ичаклари операция қилингандан бери унинг қорни оч эди. Шу пайтда ичакларини яхши қилиб қўйган докторлардан ҳам хафа бўлиб кетди. Ичи таталаб овқат талаб қиляпти. Шу маҳалда у худди ёввойи ҳайвонларга ўхшаб ҳар бир ҳидни аниқ таниқ ажратмоқда эди. Ҳар хил ҳидлардан ташкил топган бир симфония бутун вужудини чулғаб олган эди. Қизиги шунда эдики, у мана шу симфониядан чиқаётган ҳар бир овозни рўйирост таниётган эди.

Мана бу жомуннинг хушбўй ҳиди, мана бу олмурутники. Бу тун маликаси дарахтидаги меваларнинг ҳиди, мана бу ёғда пиширилган пурийлардан келаётган

ҳид. Манави ҳид пиёз билан саримсоқ қўшиб қовурилган картошканики. Мана буниси редисканики, мана бу эса помидорники. Манови ҳид сасиган мевалардан келяпти. Манови шиптирнинг ҳиди, буниси бамбуквордан келаётган балчиқ ҳиди...

Шу тариқа у ҳидларни бирма-бир ажратиб ўтирарди. Очлик ухлаб ётган кучларимни қандай қилиб уйғотдийкин, деб ўйлаб аввалига ҳайрон қолди. Лекин қорни қаттиқ оч эди. Шу сабабли бу ҳақда кўп бош қотириб ўтирмади. Ёғда пиширилган пурий ва пиёз билан саримсоқ қўшиб қовурилган картошка ҳиди келаётган томонга қараб судрала кетди. Унинг ўрнидан туриб юришга мадори етмасди, чунончи, қоронғи кўча бўйлаб судралиб борарди. Ҳар лаҳза тубсиз денгизга ғарқ бўлаётгандай, биров ичакларини ушлаб, ҳадеб бураётгандай бўларди. Овқатларнинг ҳиди яна келиб, бурнига урилдию, оғзидан сув келиб кетди. У бетоқат бўлиб ярим юмуқ кўзлари билан чалажон гавдасини зўр бериб ўша томонга сургарди.

Бир оздан кейин ҳид чиқаётган томонга етиб келди. Қараса, ғарб томонга қараб кетган девор қаршисидаги бино орқасида темирдан ясалган, кенглиги тўрт газ ва узунлиги саккиз газ келадиган катта бир ахлат идиши турибди. Идиш ҳар хил ташландиқлар билан тўла: ириб-сасиган мева пўстлари, ифлос булка нон қолдиқлари, чой шамаси, эски бир костюм, болаларнинг ифлос тагликлари, тухум пўчоқлари, йиртиқ газета, китоб-журнал бетлари, темир човғумларнинг тумшуғи, нўхат пўстлари, ялпиз барги, банан пўчоғи, пурий ва картошкларнинг қолдиқлари, яна неча хил бало-баттарлар бор. У бир неча дақиқа идишга тикилиб титроқ қўлларини тийиб турди. Келаётган ҳидлар орасидан пурий ва ёққа қовурилган сабзавотлар ҳидини тобора алоҳида ажратарди. Симфоник музыкада биронга нағма бирдан авжига чиқиб, бошқа овозларни босиб кетгандай, бирдан очлик устун келиб, маданиятнинг сўнгги девор-

лари ҳам қулаб тушди. У қалтираб турган қўллари билан банан баргига ўралган пурийларни чангаллаб олдида, апил-тапил ғайри инсоний очофатлик билан оғзига тиқди. Пурийни еб бўлиб, банан баргини очкўзлик билан ялашга тушди. Ялаб-юлқаб, табиат қандай яратган бўлса, ўшандай топ-тоза қилиб қўйди. Бу ҳам бўлгандан кейин бармоқларини бирма-бир ялаб кетди. Бармоқларини ҳам тозалаб ялаб бўлгач, узун-узун тирноқлари орасига кириб қолган картошқа ва сабзавот қолдиқларини тилининг учи билан бирма-бир чиқариб, еди. Шунда ҳам нафси қонмагач, чиқиндилар ичидан ялпиз баргларини олиб, еди. Кейин идишдан икки бўлак редиска ва бир бўлак помидорни олиб, ҳузур қилиб шимди. Ҳамма нарсани еб бўлгандан кейин бутун вужудига бир ширингина мудроқ югурди-да, ўзини ўша ерга ташлаб, ухлаб қолди.

Саккиз-ўн кун шу тарзда ўтди. У ҳар кун судралиб ахлат идишнинг ёнига борарди. Егулик бирор нарса топилса, еб қорни тўйгач, бошқа қўланса ҳидлар сезила бошлар ва у яна судралиб ётган ерига — йўл четига қайтиб келарди. Келиб, деворга суяниб ўтирарди ёки ўша ерга узала тушиб уйқуга кетарди.

Ўн беш-йигирма кунлардан кейин у аста-секин теварак-атроф билан таниша бошлади. Бу ер қандай ажойиб жой эди: тангадек ҳам қуёш нури тушмасди, салқингина эди. Ўша боши берк кўчанинг ўзи ҳам кимсасиз, бўм-бўш эди. Бу ерга биров келмасди ҳам. Фақат гоҳ-гоҳда орқадаги бинонинг деразаси очиларди-да, биров пастдаги ахлат идишига қолган-қутган овқатларни итқитиб юборарди. Шу нишхўрлар унинг ризқ-рўзи, ҳаётининг таянчи эди. Кундузи ёнидаги катта кўчага жон кирарди. Дўконлар очиларди. Одамлар у ёқдан-бу ёққа ўта бошларди. Болалар қалдирғочдай чуғурлашиб, аёллар эса товусдай товланиб, кўчадан ўтарди. Лекин бу бошқа бир дунё эди. Унинг бу дунё билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. У бу дунёдан нафратла-

нар ва бундан аллақачон юз ўгирган эди. Шаҳарнинг кўчаларию бозорлари — унинг учун бир соядай бўлиб қолган, ундан ташқаридаги майдону далалар, осмон — жами бир қуруқ хаёлдай гап эди. Уй-жой, иш-хизмат, ҳаёт, жамият, кураш — буларнинг бари унинг учун маъносиз сўзлар эди. Олисдаги у дунёдан қўлини ювиб, қўлтиғига урган. Унинг дунёси кенглиги тўрт газ ва узунлиги саккиз газ келадиган мана шу идиш эди.

Ойлар кетидан йиллар ўтди. Шу муюлишда ўтираверганидан, қуриб, ҳосил бермай қўйган дарахтдай ёки бир қадимий ёдгорликдай, ҳамма унга ўрганиб қолди. У биров билан бир оғиз гаплашмасди. Бировга бирор фойда ҳам келтирмасди, тиланчилик қилиб жонига ҳам тегмасди. Лекин агар бирон кун ўтирган жойида кўринмай қолса, ўша ердаги одамлар ҳайрон бўларди, аҳтимол бир оз кўнгли ҳам ачирмиди.

Ҳамма уни Кочра бобо, яъни Ахлат бобо деб атарди. Чунки у овқатни ахлат идишидан топиб ерди. Ўша ердан овқат топилмаса, оч, сулайиб ётаверарди. Неча йиллардан бери атрофдаги ошхона-ресторан хизматчилари ва йўловчилар унинг бу одатини билиб олган эди. Шунинг учун улар ҳамиша чиқиндиларни Кочра бобо ер, деб шу ахлат идишига ташларди. Энди иморатнинг орқа деразаларидан унда-мунда чиқиндилардан ташқари егулик нарсалар ҳам ташланадиган бўлди. Бу ахлатхонадан ҳар нарса топиларди: пурий, гўшт бўлақлари, қовурилган сабзавот, чала сўриб ташланган манго-панголардан тортиб йиртиқ пойжома ва қўйлаккача топса бўларди. Бу ахлат идиш Кочра бобо учун бир бозордай гап эди. У бу бозорда кун бўйи айланиб юрар ва хоҳлаган «дўкон»дан истаган нарсасини бепул олиб кетаверар эди. У бу бозорнинг бирдан-бир хўжайини эди. Аввалига бир талай оч мушуклар, қўтир итлар бунга қаршилик қилди, лекин у ҳаммасини уриб-дўппослаб, ҳайдаб юборди. Бу ахлат идишининг хўжайини шу эканини энди атрофдагилар тан

оларди. Ойда бир марта шаҳар идорасидан фаррошлар келиб, идишни бұшатиб кетарди. Лекин Кочра бобо бунга қаршилиқ қилмасди. Чунки билардики, идиш эртага яна тўлиб қолади. Бу дунёда меҳру шафқат, вафо ва дўстлик деган нарсалар йўқ бўлиб кетса кетадик, бу ифлослик ҳеч йўқолмайди — бунга унинг ишончи комил эди. Шунинг учун дунё-жаҳондан юз ўгириб, у яшашнинг мана шу сўнгги усулини ўзлаштириб олган эди.

Шунга қарамай, у ташқи дунёдаги баъзи бир нарсалардан хабардор бўлиб турарди. Чунончи, агар ахлатхонада ширинлик бўлмаса, демак шаҳарда шакарнинг нархи кўтарилибди, дерди. Шаҳарда буғдой қимматлашса, ахлат идишида ноннинг урвоғи ҳам бўлмайди. Сигаретларнинг нархи кўтарилгудек бўлса, ахлатхонага ташланган сигарет қолдиқлари шундоқ кичкина бўлиб қолардики, уни қайта чекишнинг ҳеч иложи бўлмасди. Бир гал шаҳарда фаррошлар иш ташлаган эди, ахлат идиш икки ойгача қаровсиз ётди. Мусулмонларнинг қўбон ҳайитида ахлат идишдан хоҳлаганча гўшт, ҳиндуларнинг диваалий байрамида эса ҳар қанча ширинлик топса бўлади. Бу ердаги нарсаларга қараб, ташқи дунёдаги бутун сир-синаотни — иккинчи жаҳон урушидан тортиб, аёлларнинг ички касалликларига гача билса бўларди. Лекин энди бошқа дунёга унда заррача қизиқиш қолмаганди.

Умрининг йигирма беш йилини у шу ахлат идиши ёнида ўтказди. Кунлар, ою йиллар елдек учиб ўтаверди. Сочлари қуриб-қовжираб, банан дарахтининг шохлари каби осилиб-осилиб қолди. Соқоли ҳам мош гуруч бўлиб қолди. Баданини мой босиб, яғири чиқиб кетди. Ифлос сочлари, жулдури чиқиб кетган уст-боши, сасиб кетган бадани билан энди унинг ўзи ҳам ўткинчилар назарида бир ахлат идишдай бўлиб қолди. Лекин анови ахлат идиш билан бу ахлат идишнинг ўртасида фақат шу фарқ бор эдики, буниси ўқтин-ўқтин қимирлаб

гапириб қўярди, лекин шунда ҳам биров билан эмас, ўзи билан, жуда нари борса, анови ахлат идиш билан гаплашарди.

Кочра бобонинг ахлат идиш билан гаплашганини кўрганлар ҳайрон бўларди. Аслида эса бунинг ҳеч ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Кочра бобо одамларга бир нарса деб гапирмайди, лекин уларнинг ҳайрон бўлишини кўриб, ҳойнаҳой ичида, бу дунёда ўзи биров биров билан гаплашадими, деб ўйласа керак. Одамлар бир-бири билан гаплашгандек бўлади, лекин аслида уларнинг ҳар бири ўзи билан ўзи гаплашади, ўзининг кўнглидаги ғараз-мақсади билан гаплашади.

Икки дўст орасидаги суҳбат ҳам ўзи билан ўзи гаплашгандай бир гап. Дунё улкан бир ахлатхона. Кишилар бўлса доимо мана шу ахлатхонадан, қачон қарасанг, ўзининг фойда-манфаатини қидиргани-қидирган. Уф.— Мени ўша гадо ёки аблаҳ дейдиганлар ўзининг ичига бир қараб кўрса-чи.— У ўзининг ичи шу қадар ифлос, шу қадар қоп-қораки, уни тозалаш фақат Ямрожнинг¹ қўлидан келади.

Шу зайлда кунлар кетидан кунлар, ойлар кетидан ойлар ўтаверди. Мамлакатлар ўзгарди. Неча марта ҳукуматлар алмашди. Лекин фақат ахлат идиш қандай бўлса, ўшандай қолаверди. Кочра бобо ҳам деярли эс-ҳушсиз, дунёдан юз ўгирган ҳолда ўзича бир нарсаларни ғудурлаб, ахлат идишни титкилаб, ивирсиб юраверди.

Бир куни кечаси Кочра бобо ахлат идишдан сал нарида чувриндига ўраниб деворга суянганича ухлаб ётарди. Бир маҳал қаттиқ йиғи овозини эшитиб, чўчиб ўғониб кетди. Овоз ахлат идиши томондан келаётган эди. Апил-тапил ўрнидан туриб, ўша тарафга югурди.

Келиб, Кочра бобо идишни титкилашга тушди. Қўли бир юмшоқ этга тегиб кетди-ю, йиғи овози яна ҳам

¹ Ямрож — ҳинд мифологиясида ўлим худоси.

кўтарилди. Кочра бобо қараса, ахлат идиш ичида булка нон бурдалари, ғажиб ташланган суяклар, эски-туски оёқ кийимлар, банан пўстлоқлари, хотинларнинг сочлари, шиша синиқлари ичида оёқ-қўлларини типирлатиб яп-яланғоч бир чақалоқ ётибди.

Кочра бобо бирпас нима қилишини билмай, чақалоққа тикилиб турди. Гўдак зўр бериб ўзининг дунёга келганини айтиб, жар соларди. Кочра бобо чақалоқни даст кўтариб олиб, бағрига босди-да, чувриндиларига ўраб олди.

Гўдакнинг қорни оч эди, шунинг учун зўр бериб йиғларди. Дунёга эндигина келган бу гўдак ҳали кўп нарсани билмасди. Онанинг кўнгли қандоқ қилиб қолди, турмуш қандай қилиб бузилиб кетди, нега ифлос, жирканч ахлат идишга ташлаб юборилди — булардан унинг хабари йўқ эди. У ҳозир фақат қорни очлигини биларди, холос. Шунинг учун қўл-оёғини тинмай типирлатиб чинқириб йиғларди.

Кочра бобо қандоқ қилиб гўдакни овутишга ҳайрон эди. Оғзига тутай деса на сут бор, на сўрғич. Айтай деса биронта ҳам алла ёдида йўқ. Бола ҳадеганда йиғидан тўхтайвермагач, Кочра бобо ташвишга тушиб қолди. У гўдакни бағрига босиб, обболашга тушди. У ер-бу ердан сут-пут топилмасмикин, деб теварак-атрофга тикила бошлади. Лекин ҳеч нарса кўринмади. Шунда ахлат идишдан узунчоқ манго данагини олди-да, учини боланинг оғзига солиб қўйди.

Чала ейилган мангонинг ширин суви боланинг оғзига тегиши билан, аста-секин йиғидан тўхтади. Бирпасдан кейин Кочра бобонинг қўлида ухлаб қолди. Манго данаги сирғаниб, ерга тушиб кетди, меванинг сап-сариқ шарбати чақалоқнинг чиройликкина лабида қолди. Гўдак Кочра бобонинг бармоғини жажжи қўл-часи билан маҳкам ушлаганча пишиллаб ухларди.

Кочра бобонинг миясидан «болани шу ерга ташлаб кетаверсаммикин», деган фикр ўтди. Кочра бобо чақа-

лоқнинг қўлидан бармоғини аста суғуриб олмоқчи бўлди, лекин гўдак қўйиб юбормади. Кочра бобога ҳаёт уни ушлаб олгандай ва силтаб яна бошқатдан ўзига тортаётгандай туюлди.

Шу ерда ўтказган йигирма беш йиллик умрида кўнглига қанчалик ифлослик, қанчалик қабоҳат тўпланиб қолган бўлса, ўшанинг ҳаммасини шу кўз ёшлари ювиб кетадигандай туюлди.

Кочра бобо чақалоқни бағрига босганича туни билан юриб чиқди. Эрталаб одамлар қараса, Кочра бобо одатдаги ўрнида, яъни ахлат идиш ёнида йўқ. У энди кўча юзида қурилаётган бир иморатда ғишт ташимоқда эди. Сал нарироқда эса гулмуҳр дарахти соясида бир гулдор матога ўралганча сўргич сўриб гўдак жилмайиб ётарди.

ЧИРОҚ ЁНАР ТУН БЎЙИ

Денгиз қирғоғи кетганича кокос дарахтлари билан қопланган эди. Қуёш сувга ботиб борар, осмонда эса ранг-баранг булутлар сузиб юрарди. Оловдек товланган, ўлим зулматидек қоп-қора, олтин каби сап-сарик ва қон сингари қип-қизил булутлар!

Траванкор соҳили ўзининг табиий гўзаллиги билан бутун дунёга машҳур. Денгиз суви ерни ўйиб, гоҳ ингичка, энсиз анҳор шаклида илон изи бўлиб, гоҳ кенг-кавл кўл шаклида узоқ-узоқларга чўзилиб кетган. Мана шу кўркем манзара аста-секин мени ҳам ўзига ром қилиб бормоқда эди. Денгиз юзи ойнадек сокин эди. Лекин бирдан ғарб томондан энгилгина шамол келди-ю, сув бетида худди гўдакнинг лабларидаги табассумга ўхшаш майин тўлқинлар ўйнай бошлади. Узоқда, жуда узоқда қайси бир балиқчи най чалмоқда эди. Бу найнинг кучсизгина, ингичкагина овози чор атрофдаги жимжитликни бузиш у ёқда турсин, уни яна ҳам қуюқлаштираётгандек туюларди.

Қайиқчи ҳам шу жоду тўла манзарадан таъсирланганга ўхшарди. Узун, ингичка қайиқ кокос дархтларини орқада қолдириб, очиқ денгизга чиқди дегунча, у икки қўлини эшкакдан олиб, қайиқни ўз ҳолига ташлаб қўйди. У ҳам худди денгиз сингари сокин ва жимжит эди. Қайиқ на олдинга юрарди, на орқага, тўлқинлар бағрида бир ерда секин-секин чайқалиб ту-

рарди. Чор атроф шу қадар кўркам, шу қадар сокин-осойишта, шу қадар элитадиган эдики, арзимагангина бир ҳаракат ёки чурқ этган бир товуш ҳам бу тилсимни бузиши мумкин эди. Қайиқ секин-секин тўлганяпти. Қайиқчи ботиб бораётган қуёшга тикилиб чурқ этмай ўтирибди.

Менинг ҳам дамим ичимда. Ҳатто ҳаво ҳам дамими ичига ютгандек туюлади. Денгиз чуқур ўйга толган, дунё-қоинот айланиб-айланиб туриб, таққа тўхтаб қолганга ўхшайди.

Мен орқамга ўгирилиб қарадим. Кўйлуни қишлоғи жуда узоқда қолиб кетибди. Қирғоқдаги кокос дарахлари ҳам кўринмай қолибди. Узоқдан келаётган паровознинг овози худди нариги дунёдан эшитилаётганга ўхшайди. Худди биз шу кичкинагина қайиқда оқиб-оқиб қандайдир бошқа бир дунёга келиб қолгандекмиз. Худди йигирманчи аср дунёсини, унинг маданиятию бутун тараққиётини ташлаб, қайтадан узоқ бир ўтмиш замонга, инсон ожизу нотавон бўлган, ҳар бир қадамда табиат олдида тиз чўккан бир замонга келиб қолгандекмиз. Денгиз чуқур, осмон эса баланд, жуда ҳам баланд. Денгиз билан осмон ўртасида бир кичкинагина, ожизгина, арзимагангина бир қайиқ чайқалиб турибди. Унда ўтирган кичкинагина, қоп-қорагина, ярим яланғоч қайиқчи қадим ўтмишдан, инсон эшкак эшишни эндигина ўрганган бир замондан бу ерга адашиб келиб қолган одамга ўхшайди.

Оташин қуёш денгиз сатҳида бир лаҳзагина тўхтаб, аста-секин сувга шўнғиб кетди. Унинг охириги нурлари ғарбий осмон бетини қизилга бўяб кўздан ғойиб бўлди ва ҳадемай еру кўк худди ажал соясига ўхшаш қоп-қора чодир билан қопланди. Чор атрофга шу қадар қоп-қоронғи зулмат чўмдики, мен қўрқиб кетдим. Қайиқчага қараб, кел, энди орқага қайтамиз, демоқчи бўлувдимки, бирдан бир нарсага кўзим тушди-ю, ҳанманг бўлиб, гапим оғзимда қолди. Нимани кўрдинг,

денг. Қарасам, денгизда узоқ бир жойда бир чироқ оқиб кетяпти.

— Анови нима?— деб сўрадим ниҳоят қайиқчидан.

Қайиқчи ўгирилиб чироққа қарамасданоқ жавоб берди:

— Ҳозир ўзингиз кўрасиз, тақсир.

Шундай дер экан, унинг овози қалтираб кетгандек бўлди. У чиндан ҳам жуда қизиқ одам эди. Кўринишидан уни ёш ҳам деб бўлмасди, қари ҳам. Траванкорда бузуқ-ёриқ инглиз тилини деярли ҳар бир одам биларди. Лекин бу одам ҳиндустаний тилида¹ ҳам яхшигина гаплашарди. Очигини айтсам, шу сабабдан ҳам мен шунинг қайиғини кира қилган эдим. Шу қайиқни олганимнинг яна бир сабаби бор эди. У ҳам бўлса шуки, менинг одамлар билан лиқ тўла катта қайиқларда сайр қилишга ҳушим йўқ эди. Тўс-тўполон, гала-говур бўлмаса, осойишталик, жимжитлик бўлса, дердим. Бошқа бирон сергапроқ қайиқчига дуч келиб қолсам, бўлар-бўлмас гапларни гапиравериб, қулоқ-миямни ерди, бутун кайфни уч пул қилиб юборарди. «Тақсир, ановини қаранг, мановини қаранг, анови маёқни кўринг, манови оролни томоша қилинг. Тақсир, қаердан келгансиз? Тақсир, хотин, бола-чақангизни олиб келмадингизми? Ундоқ эди, бундоқ эди...» Лекин бу қайиқчи худди ўзимга ўхшаб сукунатни яхши кўрадиган одам экан. Бутун бир соатнинг ичида бор-йўғи уч-тўрт оғизгина гапирди, холос. Қайиқни ҳайдаб жимгина ўтирибди. Мен бўлсам тинмай ўшанинг тўғрисида ўйлаяпман. Ўзи-ку унча қарига ўхшамайди, лекин юзини нима қилиб шундай ажин босиб кетдийкин? Ич-

¹ *Ҳиндустаний тили*— урду ва ҳиндий тилларининг асоси бўлмиш умумий гаплашув тили, асосан Шимолий Ҳиндистонда, шунингдек, Ҳайдаробод атрофида, Бомбей шаҳри ва баъзи бошқа жойларда тарқалган. Инглиз тили билан биргаликда турли штат намояндаларининг муомала воситасидир.

ичига кириб кетган кўзларида гам-андух сояси қаёқдан пайдо бўлдикини? Бу нега нафасини шунчалик ичига ютиб олган? Худди турмушдан чарчаб-ҳориб, бе-зор бўлиб кетганга ўхшайди. Гўё ҳаётдаги қувонч-шодлик, гам-алам деган нарсаларнинг ҳаммасини кўриб бўлган, энди шодлик ҳам йўқ, гам-алам ҳам йўқ, чексиз маъюслик ва беозорликдан бошқа ҳеч нарса қолган эмас...

Шундоқ қилиб мен, «Анови нима?» — деб сўрадим. У эса қайрилиб ҳам қарамай, «Ҳозир ўзингиз кўрасиз», — деб жавоб берди. Гўё мен нимани сўраётганим унга шундоқ ҳам маълум эди. Уша гапни айтди-да, кейин қайиқни ўша томонга қараб ҳайдай бошлади. Бир оздан кейин қарасам, нарироқда бошқа бир қайиқ кетяпти. Бир аёл киши ҳайдаб кетяпти. Қайиқда бир фонус ёниб турибди. Мен узоқдан шу фонуснинг нури-ни кўрган эканман. Шу қоп-қоронғи кечада бу аёл қаёққа кетяпти? Нега кетяпти? — деб ўйладим мен. — Бу қайиқ ҳақиқатда борми ёки шу жоду тўла қоронғиликда менинг хаёлимда гавдаланяпти, холосми? Қайиқчи бизнинг қайиқни аёл ҳайдаётган қайиқдан анча берида тўхтатди. Биз қоронғида яшириниб туриб-миз, лекин фонуснинг ёруғида аёл бизга яққол кўри-ниб турибди. Денгизда бир-биридан сал-пал нарида бир қанча қуриган дарахтларнинг танаси қўлини кўтариб осмонга ишора қилгандек сувдан чиқиб турибди. Аёл ҳайдаётган қайиқ ўша дарахтлардан бирининг олдига бориб тўхтади. Дарахтга бир фонус осилдики эди. Аёл ўша фонусга ёғ солди-да, гугурт чертиб, уни ёқиб қўй-ди. Фонус ёруғида аёлнинг юз-кўзи равшан кўринди. Уша чехра ҳали ҳам яққол кўз олдимда турибди. У умр бўйи менинг эсимдан чиқмайди. Юзлари сап-сар-ки, бир ҳолатда, кўзлари ич-ичига кириб кетган, соч-лари ҳурпайган, чанг-тўзон билан қопланган. Фонус-нинг пиллигини кўтарар экан, қўллари мадорсизликдан қалтираб турибди. Аммо ўша фонус сингари аёлнинг

чсҳраси ҳам қандайдир бир ички ёғду билан мунаввар. Кўкариб қуриб кетган лабларида табассум. Кўзлари ажойиб бир нур — интизорлик нури, умид нури, ишонч, эътиқод нури билан чарақлаб турибди. Бундай нур тарки дунё қилган бир аёлнинг кўзларида ибодат вақтида пайдо бўлиши мумкин, ҳақиқат йўлида қурбон бўлаётган бирор шаҳиднинг кўзларида ёки бўлмаса ўз ошиғи билан тезда учрашишни умид қилган маъшуқанинг кўзларида бўлиши мумкин.

Бу аёл ҳам ҳойнаҳой севгилисининг дийдорига мунтазир эди. Ҳар ҳолда мен шундай қарорга келдим.

Бир оздан кейин аёл қайиқни буриб, яна жимгина, аста-секин келган томонига қайтиб кетди. У кетаётган томонда узоқдаги бир оролда балиқчиларнинг кулбалари ғира-шира кўзга ташланиб турарди. Қайтиб кетар экан, аёл куйлай бошлади. У ҳойнаҳой малайлам тилидаги бирор халқ қўшиғини куйламоқда эди. Бу қўшиқ-ку менга нотаниш, лекин худди танишдек туюлди. Мен уни қаердадир бирор бошқа тилда эшитгандекман.

— У қанақа қўшиқ айтяпти?— сўрадим мен қайиқчидан.

— Бу бизнинг қадимий бир қўшиғимиз, тақсир.— У жавоб берди.— Хотин-қизлар севган одамини кутаётган пайтда айтади: «Мен тун бўйи чироқ ёқиб йўлингга интизор бўлдим. Қачон келасан, ёрим?»

Узимизнинг «Чироқ ёнар тун бўйи» деган халқ қўшиғи менинг эсимга тушиб кетди. Бизнинг юртда ҳам бу қўшиқни аёллар худди шунақа пайтда айтишади. «Бутун дунёда аёлларнинг қалбидан бир хил садо чиқади шекилли», деб ўйладим мен ичимда. Кейин қайиқчидан сўрадим:

— Нима, бу аёл худди шунинг учун фонуси ёққани келганмикин? Яъни эри ёки севгилиси кечаси келадигану қоп-қоронғи денгизда адашиб қолмасин деб йўлини ёритяптими?

Қайиқчи жавоб бермади. Мен яна сўрадим:

— Унинг севгилисиди шу бугун кечаси келадиган шекилли, а?

— Йўқ. У келмайди. Бугун кечаси ҳам, эртага кечаси ҳам. У ўлиб кетган. Улганига бир неча йил бўлди.

Қайиқчининг овози қандайдир аччиқ дардга тўладек туюлди менга. Унинг гапига ҳайрон бўлиб, мен яна сўрадим:

— Бунинг маъноси нима? Яъни севгилисиди ўлиб кетганидан, энди қайтиб келмаслигидан унинг хабари йўқми?

— Хабариди бор... Ҳойнаҳой бори. Лекин ишонгисиди келмайди. Ҳали ҳам кутиб ўтирибди... Ҳали ҳам умидвор...

— Шунинг учун неча йиллардан бери кунда кечасиди келиб, севгим алашиб қолмасин, деб йўлига чиқиб кетади. Шундай экан-да?

Мен бу гапни қайиқчига эмас, ўзимга айтдим. Демак, мен шу бугун «абдий севги» деган нарсанинг бир учқунини ўз кўзим билан кўрибман. Абдий севги, яъни одам китобларда ўқийдиган, ҳаётда эса камданкам учрайдиган нарса! Менинг ҳикоянавислик туйғум бирдан уйғониб кетди ва мен кетма-кет савол бериб, қайиқчидан бутун қиссани эшитиб олдим.

Бу қисса, бир томондан, ишқ-муҳаббат достони бўлса, иккинчи томондан, Ҳиндистон миллий озодлик ҳаракати тарихидаги бир ҳаяжонли воқеа экан. 1942 йили бутун мамлакатда революцион бўрон кўтарилди. Ушанда Траванкор аҳолиси — студентлар, ишчилар, деҳқонлар, ҳатто қайиқчилару балиқчилар ҳам феодализм тузумига қарши, демократик ҳақ-ҳуқуқ учун кураш майдонига чиқди. Кўйлуида бир неча минг қайиқчи-балиқчилар иш ташлабди. Денгиз бизнинг қонимизга бўялиб кетса кетсин, биз мақсадга етмагуни-мизча ишга чиқмаймиз, деб эълон қилибди улар. Бир

саводсиз қайиқчидан шу жўшқин сўзларни эшитиб, мен ундан сўрадим:

— Шу гапни қайиқчиларнинг номидан ким эълон қилди?

— Уша. Уша эълон қилди.

— Уша? Яъни ким?

— Кришна, тақсир. Бизнинг йўлбошчимиз ўша эди-да. Ўзи-ку бизларга ўхшаган бир қайиқчи эди, лекин мактабда ўқиган эди. Бир неча йил Тривандрам шаҳрида ҳам яшаб, у ерда катта-катта йўлбошчиларнинг ваъзларини эшитган эди. Ўзи ҳам тузуккина ваъзхон эди. Жуда бақувват, жуда келишган йигит эди. Кўйлунадан денгизда уч мил сузиб, суюклиси Радҳа билан учрашгани мана шу оролга келарди...

— Кришна билан Радҳа! Радҳа билан Кришна! Бу тупна-тузук бир афсона бўлди-ку, а?¹ — ҳайрон бўлиб сўрадим мен.

— Аслида унинг номи Радҳа эмас. Лекин Кришна бунини Радҳа деб атади. Унга қараб бошқалар ҳам Радҳа деб атайдиган бўлди. Радҳа билан Кришна! Бунақа ошиқ-маъшуқ ҳеч қаерда топилмайди, дерди ҳамма. Бу икковининг унашуви бўлганда ҳамма ниҳоятда хурсанд бўлди. Фақат...

Шундай деб у бирдан тўхтаб қолди. Анчагача индамай ўтирди. Фақат эшкакларнинг чап-чап қилган овози эшитиларди, холос.

— Фақат? — Луқма солдим мен ниҳоят.

— Фақат Радҳага ўзи уйланмоқчи бўлганларгина хурсанд бўлгани йўқ, холос.— Шундай деб у яна жим бўлиб қолди.

Мен суҳбатни яна давом эттиришга ҳаракат қилдим:

¹ Маъбуд Кришна билан Радҳа тўғрисидаги афсона, чин муҳаббат қиссаси.

— Бу Радҳа... Бу Радҳа саккиз йил бурун анчагина чиройли бўлган бўлса керак?

— Чиройли дейсизми?— у чуқур уҳ тортди.— Ҳа, жуда ҳам чиройли эди, тақсир. Атрофдаги қишлоқлар у ёқда турсин, Кўйлуниинг ўзида бунақа чиройли қиз топилмасди. Қадди-қомати худди кокос дарахти сингари баланд ва хипчагина, худди балиқ сингари сипсиллиқ, ялтиллаган эди. Кўзларини айтмайсизми! Мана шу денгиздан қолишмасди. Худди шунақа чуқур, жосибали эди кўзлари...

Ие, асл қисса бир чеккада қолиб, шоирона муболағабозликка ўтиб кетдик-ку, деб ўйладим мен. Мени Радҳаниннг ҳусн-жамолидан кўра кўпроқ Кришнаниннг тақдирини қизиқтирарди. Шунинг учун суҳбатини яна воқеаларга бурмоқчи бўлиб сўрадим:

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Кейин нима бўларди, тақсир. Кришна ўша жўшқин нутқини сўзлаганидан кейин полиция унинг кети-га тушиб қолди. Хўп ҳийла-найранглар ишлатди. Лекин Кришна уларнинг тузоғига ҳеч илинмади. Яширин равишда ишини қилиб юраверди. Полиция кун бўйи уни қидиргани-қидирган эди. У бўлса ҳар куни кечаси шу қоп-қоронғи денгизда сузиб маъшуқасин яшаган оролга борарди-да, тонг отгунча яна қайтиб келарди. Бундан полициянинг мутлақо хабари йўқ эди. Бизнинг Кришнани тутиб бўлибсан, деб ҳамма қайиқчилар полицияни майна қиларди.

— Демак, қайиқчиларнинг ҳаммаси Кришнага тарафдор экан-да?

— Ҳа, тақсир, ҳаммаси ўша билан ҳамнафас эди. Фақатгина...— Унинг яна дами ичига тушиб кетди.

— Хўш, фақатгина...— яна луқма ташладим мен.

— Фақатгина Радҳа туфайли унга ҳасад қилганлар қарши эди, холос.

— Хўш, у ёғи нима бўлди?

— Борган сари ойдин камайиб борди, тақсир. Қоп-қоронғи кечалар бошланганидан кейин Радҳа кунда кечаси Кришнага йўл кўрсатиш учун денгизнинг ўртасига фонус ёқиб қўядиган бўлди. Ҳар куни қоронғи тушиши билан, худди шу бугун қилганидек, қайиқда шу ерга келарди-да, фонусни ёқиб, яна қайтиб кетарди.

Мен орқамга қайрилиб ўша фонусга қарадим. Худди Кришна бақувват қўллари билан сувни ёриб, севгилиси Радҳа билан учрашгани кетаётгандек туюлди менга.

— Хўш, у ёғи нима бўлди?

— Бир куни кечаси Радҳа одатдагидек фонусни ёқиб қўйди. Лекин у бирдан ўчиб қолди. Кришна денгизда сузиб келди-да, қараса, унга йўл кўрсатадиган чироқ йўқ.

— Ие, бу қанақаси? Нима бўлди? Денгизда бирдан бўрон туриб қолдимиз, нима бало?

— Ҳа, шунақа. Бўрон турди деса бўлади. Лекин бу бўрон денгизда эмас, балки бир виждонсиз одамнинг юрагида эди. Худди ўша одам ўз халқига хоинлик қилди, фонусни ўчириб қўйиб, ўз дўстини ўлимга мубтало қилди.

— Нега энди? Ахир бирор инсон бу пасткашликни, бу бемаъни ишни қандай қилиб қилади?

— Муҳаббат туфайли қилди. Ҳар ҳолда унинг ўзи шундоқ деб ўйларди. Лекин ундаги муҳаббатнинг кўзи кўр эди. Бу муҳаббат эмас, бир касаллик эди, бир жиннилик эди. Яхши билардики, Радҳа фақат Кришнани дейди, ундан бошқанинг бетига ҳам қарагиси йўқ. Шунга қарамай у Кришнани, яъни ўзининг дўстини ўлдирди.

— Демак, Кришна чўкиб кетгани йўқ, уни биров ўлдирди, дегин?

— Ўша куни кечаси фонусни ўчириб қўйиш Криш-

нани ўлдириш билан баробар эди-да, тақсир. Лекин қотил, Кришнани ўлдириб ҳеч барака топмайман, бу даҳшатли жиноятим мени ҳеч ўз ҳолимга қўймайди, на кундузи тинч қўяди, на кечалари ухлатади, деб сира ҳам ўйламаган эди.

Биз Кўйлун портига яқинлашиб қолган эдик. Мен қиссанинг қандай тугаганини, қисса қаҳрамонларининг тақдири нима бўлганини билиб олишга ошиқардим. Чунончи, сўрадим:

— Демак, ўша куни кечаси Кришна денгизга чўкиб ўлиб кетди. Кейин нима бўлди?

— Кришнасиз қолганидан кейин қайиқчиларнинг бирлиги йўқолди. Полициядан қўрқиб, улар иш ташлашни бекор қилди.

— Радҳа-чи? Кришнанинг ўлганини эшитгандан кейин у нима қилди?

— У шу кунгача ҳам Кришнанинг ўлганига ҳеч ишонмайди. Гап шундаки, Кришнанинг жасади шу кунгача денгиздан чиққани йўқ. Чунончи, Радҳа муттасил ҳар куни кечаси қайиқда келади-да, фонусни ёқиб, қайтиб кетади. Қайтиб боради-да, тун бўйи кулбасининг олдида Кришнанинг йўлига кўз тикиб ўтиради.

— Хўш, анови хоин нима бўлди? Кришнани ўлдириб, ўзининг ёр-биродарларига, уларнинг эркинлик курашига хоинлик қилган малъуннинг тақдири нима бўлди? У ҳозир нима қилиб юрибди?

Қайиқчи бу саволга жавоб бермади. Орқасини ўгириб, бўйинини эгиб ўтирганича индамай қайиқни ҳайдаб кетаверди. Лекин бу сукунатда унинг жинояткор қалбининг уриши эшитилиб турарди. Ўша вақтда бутун борлиққа сукунат чўмган эди. Худди ўлимга ўхшаш чуқур сукунат. Лекин бирдан паровознинг овозини эшитиб мен ўзимга келдим: ўша куни кечасиёқ Кўйлундан жўнаб кетадиган эдим.

Қайиқдан тушар эканман, мен яна бир бор денгиз-

га қарадим. Осмонда минг-минг юлдуз чарақлаб турибди. Лекин битта юлдуз қоп-қоронғи денгизнинг ўртасида порлаб турибди. Бу Радҳанинг фонуси. Бу фонус тун бўйи Радҳанинг севгилиси Кришнани кутади. Бугун тун бўйи кутади. Эртага ҳам... Индинга ҳам... У худди Радҳанинг муҳаббати сингари узлуксиз порлаб туради. Чунки бу умид юлдузидир.

ЧЕЧАК ДОҒЛАРИ

У энди ҳеч кимнинг таъна-си етмайдиган жойда турарди. У турган ернинг дарво-засига катта-катта темир миҳлар қоқилган, ҳар тараф-да сочилиб ётган гўнгларнинг сассиқ ҳиди худди моғх¹ ойидаги туман каби ер юзини қоплаб олган.

Сукҳия уни фақат бир марта икки филдиракли ара-вада келаётганида кўрган эди. Унинг юзидаги катта-катта, чуқур-чуқур чечак доғлари Матинхил қумлоқла-рига тушган ёмғир томчиларининг изини эслатарди.

Ранджит сингх даврида қурилган ғишт деворлар бувамнинг тишларидек ковак-ковак, сувоқлари тушиб кетган эди. Деворлардан бири сомонли лой билан сува-либ, оқланган ва устига қизил бўёқ билан нагари² алифбесига қингир-қийшиқ, хунук қилиб сўзлар ёзиб қўйилган эди.

Омбор ёнидаги томда бир қиз «Ўзингни-ўзинг шар-манда қилма» деган мазмундаги ниҳоятда бир ўхшов-сиз қўшиқни айтиб ўтирарди. Шўрлик қиз! Умрида қилмаган гуноҳларидан уялаётibdими нима бало. Унинг гуноҳ қилиши асло мумкин эмас-ку! Эҳтимол у тўйда яхшигина совға ололмаганидан хафа бўлиб шу қўшиқни айтаётгандир.

¹ Моғх — ҳинд календарининг 11-ойи, январь-февраль ойда-рига тўғри келади.

² Нагари — ҳинд алифбесининг номи.

— Ҳой, ўғлим, нега гўнг устида турибсан?— деб қизқирди онаси кичик ўғли Жайрамга. У ҳовлида норжил ёнгоқлари димланаётган жойда акасининг қилаётган ишига кулиб турарди.

— Акам ибодат қилиб бўлиб, томоғини чайқаяпти. Қилган ибодати нима бўлди энди? Бутун тоат-ибодати ювилиб кетди-ку, а, ойи?..

— Овозингни ўчир,— деди онаси заҳархандалик билан ва кейин ибодатни тугатиш учун мис идишда совуқ сув олиб келиб, ҳовлига, дарахтнинг тагига қўйди. Бараҳманлар учун муқаддас бўлган дарахт аста тебрана бошлади: аёл уни бахт рамзи бўлмиш қизил ва сариқ иллар билан ўради.

Кичик ўғил жуда шўх эди. Мақалладагиларнинг ҳаммаси уни «жаноб» деб атади. Уйдагиларнинг норозилиги ва кексаларнинг жаҳли чиқишига қарамай у бир кучукча боққан эди. У қаёққа борса, кучуги орқасидан қолмасди. Уйқудан қолгандай оғзини каппа-каппа очиб ҳомуза тортарди, тилини чиқариб, тумшугини яларди ва кейин дарахтнинг тагига келарди-да, оёқларидан бирини кўтариб ўзи билган ишни қиларди.

Юз мил йўл юриб ҳориган Сукҳия ҳамон ўзига келгани йўқ эди. Юк машинасининг шовқинидан қали ҳам қулоғининг шанғиллаши кетмаган ва боши айланмоқда эди. Қайнэгачиси бир чинни тақсимчада шираланган лимон олиб келиб унинг олдига қўйди.

— Фу!— норози бўлди Сукҳия.— Одамларга қайронсан. Худди ҳолок мусулмонларга ўкшаб қаром идишларда овқат ейишади-я! Қандоқ бемаънилик! Ҳой, синглим! Бу ёққа кел,— деб эрининг жиянини чақирди.— Сизларда темир идишлардан йўқми? Агар бўлса, ана ўшанда озгина таом олиб келгин-да, бўлди. Биласанми, Матли, мен ҳар қанақа идишда овқат елмайман.

Келиннинг кўнгли айниб кетди. Эрининг жияни ичида ундан — кеннойисидан мамнун бўлди.

— Ойим қариб қолди, — деди у. — Энди ҳаром билан ҳалолнинг фарқига қандай етсинлар. Мана энди уйимизга тушунадиган бир одам келди.

Қиз тақсимчани олди-да, чиқиб кетди. Сукҳия йўлакда турган куёвни кўриб турган эди. Куёв сочини инглизча қилиб олдирган эди. Жиянининг айтишича, у Лакнавада ўқиб, санъат бакалаври даражасини олган. Уйдан узоқда, ётоқхонада яшаган. На бўйнига жанев¹ таққан, на бошида чўтий² бўлган.

Сукҳия ўзича ўйлади: «Қандоқ бебошлик! Ўзи турган-битгани инглиз. Буни устига юзидаги чўтирини айтмайсанми. Афтидан одам қўрқади. Ҳеч қанақа лимон ҳам ёрдам бера олмайди. Уша вақтда уйдагилар гафлатда қолибди-да. Мана энди бу азобларнинг ҳаммасига битта ўзим чидашим керак. Амакимга нима зарур келган экан, мени шу кунга солиб». Шундай деб ўйлади-ю, у бошини тиззасига қўйиб йиғлаб юборди.

Ҳазорий маҳалланинг аёллари ҳамон келин кўргани келяпти. Сукҳия ҳам ўзи мақтаса арзигудек келин эди. Бироқ унинг юз-кўзидаги ғамгинликни кўриб, аёлларнинг кўнгли бир хил бўлиб кетарди.

— Ахир ота-онадек катта бойликдан айрилиш осонми? Уларни бир кундаёқ унутиб бўлармиди? — деди хотинлардан бири.

— Мени узатишганда... — деб сўз бошлади иккинчиси, аммо келиндан баттар ўзини тутолмай ҳўнг-ҳўнг йиғлаб юборди.

Сукҳия ҳанг-манг бўлиб қолди. Ота-онасини эсдан чиқарди ҳам. Йиғлаётган хотиннинг пастки лаби ари чаққандай осилиб тушган эди. Буни кўриб, Сукҳия тўйхонада қандайдир бир ғамгинлик борлигини сизди.

¹ Жанев — зунпор, яъни бараҳманларнинг бўйнига тақадиган муқаддас ипи.

² Чўтий — бараҳманларнинг бошида қолдириладиган бир тугам соч.

Хотин рўмолининг учи билан кўз ёшини артар экан, деди:

— Қизим, иложимиз қанча? Ўзи расм шу экан. Энди бахтингни шу ердан тила. Қайнатанг жуда яхши киши. Жайрам-ку худди қиз боладай ювошгина. Сени сира хафа қилмайди. Нима десанг, хўп дейди. Қисқаси, измингдан чиқмайди.

— Бугун бахтли кун экан,— деди қайнанаси.— Кўчамиздаги Амриталар янги фарзанд кўришди. Бундан ўн уч кун бурун бўлса панжобликлар ўғил кўришган эди. Болани чўмилтирамиз, деб сигир сийдигини олиб кетишди. Бу йилги баҳор чиндан ҳам ўғил болалар билан келин-куёвларнинг мавсуми бўлди. Бу ёққа қарасанг, ўғил бола туғилган, у ёққа қарасанг, тўй. Ҳой, Самудрининг онаси, ўғлинг қани? Катта келинимни туширганимда сенинг ўғлингни қўлига тутқазган эдим, мана кетма-кет уч ўғил туғиб берди. Ўртанча келиним ҳам ўғлингни кўтарган эди, бир йилдан кейин кенжам туғилди, кейинги йили Битто дунёга келди. Битто ёмон қизми? У акасига қараганда анча кўҳлик. Қизми, ўғилми — болаларнинг бўлгани яхши. Ҳа қаерга кетдийкин-а? Уни келинимга кўтартирмоқчи эдим.

Сукҳия ҳайрон бўлиб қолди. Чўтир юзли эр ва бола! Қандай даҳшат!

Молбоқар келди-да, молларни ечиб, ташқарига чиқарди ва белбоғини тортиб боғлади-да, ҳовлини тозалай бошлади. Гўнгдан чиқаётган буг қуёш нурлари билан аралашиб кетди. Гўнгнинг ҳиди секин-аста тарқалиб ҳамма ёқни босиб кетди. Туман кўтарилиши билан қуёш кўрина бошлади.

Қишлоқ машшоқлари гуруҳ-гуруҳ бўлиб, панжобликларнинг уйларига кетишди. Амриталарнинг уйида жамадорнинг хотини алланима тўқиб ўтирарди. Сукҳия шуларнинг ҳаммасини кўриб ўтирарди. Кўраётганларининг ҳаммаси уни чақиб олаётганга ўхшарди.

Ҳовли тозалангач, Жайрам кучукчасини кўтарди-да, уни силлаб-силлаб акасининг ёнига келди. У бу ерда ҳам юзини яширгандай туюлди. Ҳақиқатан ҳам у, чўтир юзимни одамлар кўрмасин деб, яширарди. Сукҳиянинг юраги туздек ачишиб кетди: «Тавба дейиш керак! Худо ўзи сақласин!— деб ўйлади ўзича.— Бу бечорада нима айб? Худо қилган-да. Лекин менинг гуноҳим нима? Менинг ҳуснимни кўриб хотинлар доим ҳасад қилади. Бунинг юзидан ҳатто жинлар ҳам ҳазар қилади».

Қайнэгачиси тунука тарелкада озгина таом олиб келди. Сукҳия юпқа парда ичидан ингичка бармоқларини чиқариб таомга узатди. Қайнэгачиси аввал келиннинг бармоқларига, кейин ўзининг бесўнақай бармоқларига қаради-да, пичирлаб деди:

— Жайрам аввалги туғилишида жуда катта савоб иш қилган кўринади. Қаранг, бармоқлари қандоқ но-зик, узун-узун-а. Келинпошша, сизнинг тупроғингизни бошқа ердан олганга ўхшайди.

«Шунча меҳрибонлик!— ўйлади Сукҳия.— Бу риш-та ўзи галати бир нарса экан. Фақат эр туфайлигина ҳамма нарса яхши кўринади. Шу эр туфайли қайната, қайнана, овсинлар, қайнэгачиларнинг — ҳаммасининг қош-қовоғига қарашга мажбурсан. Бу бадбашара эр шу азобларни чекишимга арзирмикин? Бундан кўра афюн ютиб, ухлаб қўя қолганим яхши эмасмикин?»

— Идиш бўлишда қатнашасанми?— деб сўради ундан қайнэгачиси.

Бу маросимни бажаришдан уялиб, Сукҳия индамади. Қайнэгачиси унинг энгаҳидан ушлаб, бошини кўтарди. Унинг кўзлари чирт юмилган, лаблари жипс-лашган эди. Юқори лаби ёй каби қайрилган, жуда ҳам ёқимли эди.

— Қани айт-чи...— деди қайнэгачиси. Сукҳия кўзларини катта очиб унга тикилди. Қайнэгачиси атрофга кўз югуртирди. Қараса, ҳамма хотинлар ўз иши билан

банд. У келиндан сўради: — Жайрам сени кўрганми, кўрмаганми?

Сукҳия, «Жайрам ким ўзи?» — деб сўрамоқчи бўлди-ю, лекин индамади ва тиззаларини қучоқлаб индамай ўтираверди. Қайнагачиси қишлоқи аёл бўлганлиги учунми, жуда кучли экан. У саволини такрорлайвериб, келинни ҳоли жонига қўймади. Охири Сукҳия ундан қутулиш учун «ҳа» дегандай бошини ирғаб қўйди.

Уйда яна қандайдир бир маросимга тайёргарлик кўрилмоқда эди. Бу идиш маросими бўлса керак. Сув билан сут аралаштирилган тоғорага пул ташлашди. Қайнатанинг пул тўла ҳамёнини олиб келишди. Сукҳия унинг ичига қўл солиб, бир қисим пул олиши керак эди. Келиннинг қўллари жуда ҳам нозиклигини эшитиб, қайнатаси, бир қўл солганда олтиш рупиядан ортиқ ололмаса керак, деб хурсанд бўлди. Унинг ёнида катта куёви турибди. Кичик куёви келмаган. Катта куёвнинг бошида салла, эгинда дағал матодан тикилган узун чопон билан дхўтий¹. Шу кийим-бошда у жуда кулгили кўриняпти. Лекин ичкүёв бўлганлиги учун жуда ҳурмати баланд. Сержаҳл бўлганлиги учунми, ҳамма ундан қўрқади. Битта Жайрам ундан қўрқмайди. Унинг бу дунёда яшаб юришини кўриб Жайрам ғазабланади ва номус қилади, холос.

Жайрам янада яқинроқ келди. Энди Сукҳия уни яхшилаб кўриб олиши мумкин. Чунки, у бир неча дақиқа Жайрамдан кўзини узмай қараб турди.

Жайрамнинг яна бир одати бор эди. У баъзан худди «бу ёққа кел» деётгандай бошини сиккиб қўярди. Шу сабабданми, аёлларнинг олдига яқин келмасди. Бир неча дақиқали кузатишда Сукҳияга Жайрамнинг юзи нуқсонсиздай туюлди. «Умр бўйи бирга турмуш

¹ Дхўтий — лозим ўрнига ўраб боғланадиган бир эн мато.

кечирсак, юзлари қадрдон бўлиб қолади, чўтирлари ҳам бутунлай билинмай қолади», деб ўйлади у.

Пешин бўлди. Кейин кеч кира бошлади. Сукҳия қайнатасининг ҳамёнига қўл солиб, узун бармоқлари билан саксон-тўқсон рупия пулни тортиб олди. Ҳамма хотинлар, «Амаки! Келинингиз жуда олғир экан. Ҳамёнингизни эҳтиёт қилинг. Жуда ҳам исрофгар келин кўринади», — деб кулди. Лекин бир хотин кулиб деди:

— Амакимнинг сутдан орттирган бойликлари авлоду аждодларига ҳам етади. Ахир нариги дунёга орқалаб кетмайдилар-ку.

Уй бекаси ҳам эрининг ёнини олди.

— Жайрам ўғлим ҳам чакки пул топмайди. Темир йўлда олтмиш бир рупия олади. Буларнинг ўзи икки жон. Ҳеч қанақа ғам-ташвиши йўқ. Шундоқ бўлгандан кейин, е, ич, ўйна!

Жуда саз бўлди. Сукҳия унинг даромадини ҳам билиб олди. Ҳар ҳолда ёмон эмас. Ҳозир олтмиш бир рупия топиш осонми? Ун тўрт йил ўқиган бўлса, нима қилибди? Мана ўзининг холаваччаси ҳам ўн олти йил ўқиган. Бунинг устига ҳуқуқшунос. Яна бутун вилоятни айланиб чиққан. Мана ўша ҳам келиб-келиб юлғичларнинг бир компаниясига югурдак бўлиб ишга кирди.

Мана ҳозир идиш маросими бўлади. Лекин Жайрам келмади. Балки Сукҳиянинг тикилиб қараганидан қўрқиб келмагандир. Балки ўзининг юз-кўзидан хафадир.

Ҳалиги қизча ҳамон «Ўзингни ўзинг шарманда қилма...» деб қўшиқ айтиб ётибди. «Ўзингни ўзинг шарманда қилма», деб такрорлади ичида Сукҳия ҳам.

Жайрам нима учундир бу қўшиқни ўзига тегишли деб ўйларди. Уни бир эшитган одам, бошқа сира эшитгиси келмасди. Қизча қўшиқини бошлаганида Жайрам гижиниб унинг овозини ўчирмоқчи бўларди. Лекин бунга улгурмасдан туриб бу қўшиқда ўз ҳаётининг

мазмуни кўзига кўриниб кетарди ва у ичида қизни сўкканича қўшиқнинг ғамгин оғушига ғарқ бўлиб кетарди.

Бирдан Жайрам Сукҳиянинг олдига келаётгандек туюлди. Унинг қалби ўртаб, қулоқлари ёнаётгандай бўлиб кетди. Аланга шу қадар кучли эдики, ҳатто унинг ҳароратидан ҳамма доғлар куйиб йўқ бўлгандай туюлди. Лекин Жайрам келмади.

Чор атроф қоп-қоронғи эди. Кейин ўт ёнғач, бир аёл билан эркак ялтираб кўринди.

Хаёл дарёсига чўмган Сукҳия Жайрамнинг юзидаги доғларни унутганди. У кўп нарсаларни унутганди. У туриб-туриб, Жайрам нима учун маросимга келмадийкин, деб ажабланарди. Келса яхши бўларди. Бўлар иш бўлгандан кейин қиз йигитдан жирканиши мумкинми? Аксинча, у ўзини йигитга яқин тутиб, унинг ҳамма нуқсонларини унутиши керак. Аммо у келмади.

«Менинг жирканганимни қаёқдан билдийкин?— деб ўйлади Сукҳия.— Унинг юзини нуқсонсиз кўришни хоҳловдимки, ўша заҳоти нуқсонлар йўқолди».

Энди ҳовлида айланиб юрган йигитнинг юзи қизга ҳеч айбсиздай кўрина бошлади. Никоҳнинг эртасига эса у эрининг бетигаги доғларни бутунлай унутади-қўяди. Бутунлай унутади...

Ошхонада кўзадаги сут тошиб, оловга туша бошлади.

— Ҳой, «Ўзингни шарманда қилма!»— бақирди она қизига унинг ашуласини ном қилиб.— Сенга нима бўлди, яншамагур? Сутнинг қайнаётганини кўрмаяпсанми? Пул деса ўзингни томдан ташлайсан-а? Энди пул бериб бўпман. Мана сенга...— кампир оғзини катта очиб алланималар деди.

Кеч киргач, мол ҳовлига қайтиб келди. Сут ҳам соғилиб, мис товоқларга солиниб, супа устига қўйиб қў-

йилди. Қайната кўёвининг ёрдами билан тахта супага чиқиб ўтирди-да, қизил муқовали ён дафтарчасини чиқариб унга алланималарни тез-тез ёза бошлади. Ҳар қимирлаганида кўзойнаги бурнининг учига тушиб кетарди. Унинг гардиши оқ бўлиб, дастасининг ўрнига ип боғлаб қўйилган эди. Дарз кетган ойнаклар баъзан бир кишини иккита қилиб кўрсатарди.

Уйдаги хотинлар алланималар ҳақида ўзаро шивирлашмоқда эди. Улар Жайрамга таънали назар билан қараб-қараб қўярди. Буни кўриб, Сукҳия ташвиш қила бошларди. «У нега келмадийкин?» — деб сўрарди у ўз-ўзидан.

У яна Матинҳилни эслади. Кейин Жайрамни ўйлаб кетди... Ҳамма хотинлар Жайрамни қоралаб бирор нарса деяётгандек туюлди. Унинг Жайрамга юраги ачишиб кетди. Унинг ёнини олгиси келиб кетди. Ахир унинг ўрнида онаси бўлганда, у ҳам албатта шундай қиларди. Чўтир бўлса нима бўлибди? Қайтага қора юзга чўтир ярашади. Агар эркак киши ишчан, софдил, илмли ва соғлом бўлса, унинг юзидаги чўтирлар ҳуснига ҳуси қўшади.

Шундай қилиб Сукҳия бу чўтир кишининг юзидан гўзаллик топишга муваффақ бўлди.

Тун. Жайрамни қидира бошлашди. Лекин Жайрам йўқ, қаёққадир ғойиб бўлибди. Қайнэгачиси ҳовлиқиб кириб келди-да, келинни юпата бошлади:

— Синглим Сукҳия, хафа бўлма. Ёшликда шунақа тушунмовчилик ҳам бўлади...

— Қанақа тушунмовчилик? — ҳайрон бўлиб сўради Сукҳия.

— Ҳали ёш бола-да. Вақт ўтиши билан ҳамма нарсани тушуниб олади.

— Нима гап ўзи? Мен ҳеч нарсани тушунмай қолдим.

— Бошқачароқ бўлса ҳам майлийди. Лекин Жайрам коллежда ўқиган. Сенинг бурнинг катта эмиш.

Шунинг учун у идиш маросимига келмабди. Ҳайронман, ҳеч катта эмас-ку бурнинг. Зарари йўқ. Тез кунда ҳамма нарса ўрнига тушиб кетади.

Никоҳ кечаси ҳам келди.

Ўиз фақат йигитнинг юзидаги доғларни кечирибгина қолмай, ҳатто ундан гўзаллик ҳам топа билди. Лекин йигит унинг бурнидан нуқсон топибди.

Совуқ. Қоронғи тун. Қайғу.

Уйқусиз тунлар... Тунлар ўтиб бормоқда.

ИШСИЗ

Саксон рупия маош, қиматчиликка бериладиган қўшимча ҳақ, имтиҳон, олиш ҳақи — ҳаммаси бир бўлиб, бир амаллаб кун ўтиб турарди. Хотини Ҳожира иситма-безгак бўлиб, ўшанинг ташвиши тушиб қолмаганда, унинг охирги зеварини сотишга эҳтиёж ҳам бўлмасди. Ўзи не-не орзу-армонлар билан не ҳасратда олиб берган эди уни. Аттанг. Ҳа, майли, вақти келиб яна янгисини олиб берар.

Лекин аслида бунинг ҳаммаси қуруқ гап. Ўзини алдаш, холос. Хотинининг бисотидаги ҳамма буюмлар бирин-кетин сотилиб кетди. Бир кетган нарса қайтиб келгани йўқ.

Навбатдаги штат қисқаришида Боқир миённинг номи тилга олинди. Буни эшитиб у дастлаб ишонмади, ҳазил деб ўйлади. Тўққиз йилдан бери ишлаб келяпти. Доимий хизматчи эмас, вақтинча хизматчи ҳисобланади. Лекин нима қилибди? Энди бўлади доимий. Ҳукумат ўзиники. Ўзи бир гап қилади. Ишдан кетишга қоғоз теккан бўлса тегибди-да. Бундан илгари ҳам бунақа қоғоз бир неча марта теккан. Ҳар сафар озгина югуриб-елганидан кейин бир мактабдан чиқариб, иккинчи бир мактабга жойлаб қўйилган. Бир сафар олти ойгача бошқа ҳеч қаерда бўш жой топилмаган эди, ўқитувчиликнинг ўрнига идорага жойлаб қўйилди. Унга маош бўлса бўлди эди. Шунинг учун вақтинча хиз-

матчи ҳисобланадими, доимийми — бу эсига ҳам келгани йўқ.

Лекин бу сафар бошқача бўлди. Бир ярим йил роса югуриб-елди. Охири маълум бўлдики, қайта ишга жойлашишнинг ҳеч ўрни йўқ экан. Тўққиз йил ишлаб ҳам, ҳаракат қилиб доимий хизматчи бўлиб олмадими, шунинг ўзиёқ унинг ишга яроқсизлигига далил. Айтишга-ку бундан бешбаттарлар маза қилиб нонини еб ётибди. Лекин уларнинг қойил қоладиган жойи шуки, ҳаммаси жардан ҳатлаб, «доимий хизматчи» деган маррани эгаллаб олган. Бу киши бўлса бепарволик ёки дангасалик қилиб ўша маррага ета олмай қолган.

Ишсиз қолиб бир ярим йил қандай ўтганини Ҳожира билади-ю, Боқир миён билади ёки озгина-узгина кампир билади. Кампир ҳар ой ўн беш рупия нафақа олади. Бу унинг чайнайдиган пони, чекадиган тамакиси, ейдиган қорадорисига бемалол етади. Кампир ўғлининг овқатини сйди-ю, лекин ҳеч қачон унинг пулига зор бўлмайди. Улиб кетган эри уни ҳар ҳолда таъминлаб кетган.

Ҳожира-бий¹ Панжобда ўнинчи синфни тамомлаб, ўз тоифасидаги аёллар орасида анча номаъқул даражада «эркин» бўлиб олган эди. Турмушга чиққанидан кейин эса бола-чақага ўралиб, бутун саводхонлиги уч пул бўлиб кетди. Неча йиллар ўтиб кетди, биронта китобга қўл ҳам ургани йўқ. Ёлғон бўлмасин, аҳён-аҳёнда жуда юраги сиқилиб қолса, эски «Саҳэйлий»² журналин яна қайтадан ўқиш ташларди. Бунинг бир неча сонини у турмушга чиққан пайтида ота-онасиникидан ола келган эди. Отаси қизининг таълим-тарбиясига жуда эътибор берарди. Аёлларга аталган журналлар узлуксиз келиб турарди. Лекин турмушга чиққанидан кейин, бир томони бепарволик, иш-юмушдан бўшамаслик бў-

¹ Бий — «бибий» сўзининг қисқаргани, ҳурматни билдиради.

² Саҳэйлий — дугона.

либ, иккинчи томони пулдан қиенлини бўлиб, журнал-пурнал деган нарса йўқ бўлиб кетди.

Бир куни бир қўшни аёл Ҳожира-бийга ёнидаги мактабга кириб ишлашни маслаҳат берди. Буни эшитиб камбир ўша аёлнинг етти пуштининг гўривни қуртга тўлдириб юборди.

— Бу ўлиб кетгур муаллималарнинг ҳаммаси муаллимлар билан чатишиб юради,— деди у тутақиб.— Мактаб бир баҳона. Уйда қилолмаганидан кейин ўша ҳунарини мактабга бориб қилади.

— Тавба қилдим, мен мактабга бориб ишлайман деяпманми?— деб қулоғини ушлади Ҳожира-бий.

Лекин аҳтиёж одамни туфлаб, тупугини ялашга ҳам мажбур қилади. Уй эгаси уйдан ҳайдаб чиқарадиган, қарз берганлар эшикни бузиб юборадиган бўлгач, Ҳожира қўшнисининг айтган гапини жиддий ўйлаб қолди. Боқир миёнга айтган эди, у бай-байлаб берди:

— У хотинининг топганини еб ўтирадиган бошқа бўлади. Мен ҳозирча тирикман. Улиб кетганимдан кейин кўнглингга нима келса, қилаверасан.

— Энди зар-зевардан ҳам биронтаси қолгани йўқ. Ҳаммаси сотилиб бўлди.

— Сотилиб бўлган бўлса бўлгандир. Нима қилибди? Айтдим-ку сенга: қўлимга озгина пул тушсин, ҳаммасини яна олиб бераман, дедим-ку. Намунча куйиб-пишмасанг?

— Тушиб бўлибди энди пул. Бир йилда топадиганингиз уч юз-тўрт юз рупия. Бу билан қандоқ қилиб кун кўриб бўлади?

— Менга қара! Агар шундоқ бебошлик қилиши кўнглингда бўлса, мендан талоқ ол-да, билганингни қилавер. Ҳаммадан лаънат эшитишга меннинг тобим йўқ.

Бу гапларни эшитиб, Ҳожира-бийнинг тарвузи қўлтиғидан тушди-кетди.

Бир ёғи йўқчилик, бунинг устига ўзи ҳаммасининг жақди тез. Кампирга-ку, умуман, ҳеч нарсани тушунтириб бўлмайти.

— Мени-ку ўзимнинг ўн бир рупиям билан куним бемалол ўтади. Ҳайронман, бу келиннинг рўзғори нега ёлғинмайди? — тўнгиллади кампир.

Ҳисоб-китобни эшитишу тушунишга на қурби етади, на тоқати бор! Лекин ўз гапини маъқуллагани-маъқуллаган:

— Шунча пул билан битта рўзгорни бемалол тебратса бўлади. Сенинг ўзингда барака йўқ, келин. Ахир мана мен ўзимни қандоқ қилиб тебратяпман?

— Сизда на кира тўлаш ғами бор, на еб-ичишнинг ғами бор. Супуриб-сидирувчию сувчининг ҳам ташвиши йўқ. Энди битта қорадори ейиш касалингиз қолди-ми...

«Касал» номини эшитдию, патҳан¹ эмасми, кампирнинг қони қайнаб кетди:

— Ҳа? Менинг шу уйда туришим ҳам оғирлик қилиб қолдимми? Бўлмаса, ижара ҳақи олгин шу сичқоннинг инига. Кунига иккита нонингни ерканман. Ҳисоб қилиб, пулини ола қол. Нима деб ўтирибсан мени? Мен ҳали ўз уҳдамдан ўзим чиқа оламан. Бировнинг идиш-товоғини ювиб бўлса ҳам, қорнимни тўйгаза оламан. Қўл-оёқсиз бўлиб қолсам, унда кўчага улоқтира қол. Худо-олло деб, бир амаллаб мен бева-бечоранинг куним ўтиб қолар. Бунинг гапини қаранг! Мен ўтирсам ўз ўғлимнинг уйда ўтирибман. Сенга ўхшаган бойвуччаларнинг уйига нон тилаб бораётганим йўқ.

Ҳожира-бий минг айтсин, «Ҳой, ойи! Мен сизга шунчаки ҳол-аҳволни гапирдим. Сиз бизга юк бўлдингиз деб ўйлаган бўлсам ҳар нарса бўлай», деб тушунтиришга минг ҳаракат қилсин, лекин қани энди кампир гапга қулоқ солса. Оббо деб вағиллаб ётибди. Ўз

¹ Патҳанлар — ҳозирги Покистоннинг шимоли-ғарбида яшовчи тоғлик халқ.

ўзини қарғаб, етти пуштини қарғаб мотам қилиб ётибди. Боқир миён кун бўйи иш қидириб юриб, кечаси ҳориб-чарчаб уйга келувдики, кампир яна ўша пластинкасини қўйиб юборди. Бу «наъма» ярим кечагача давом этди. Ҳожира ҳам тоқати тоқ бўлиб Боқир миёни «шалпайган» деб юборди. Боқир миён ҳам обдан ҳисоб-китоб қилиб уни «манжалақи»га чиқарди. Шундан кейин нимаики гап қолган бўлса, уни иккови кампирдан эшитди. Лекин шунда ҳам ҳеч бирининг кўнгли ўрнига тушмади.

Ҳожира тун бўйи йиғлаб чиқди.

Кампир оҳ-воҳ қилиб чиқди.

Боқир миён чуқур-чуқур уҳ тортиб чиқди.

Ора-сира эса ўгли Насим алак-салак тушлар кўриб, йиғлаб чиқди.

Ойлаб давом этган уриш-жанжалдан сўнг ниҳоят шундай қарорга келинди: Ҳожира-бий, майли, вақтинча мактабга кириб ишласа ишлай қолсин. Боқир миён иш топди дегунча, дарров бўшайди.

Ҳожира-бий эллик икки рупия маош олиб мактабда биринчи синф болаларини ўқита бошлади. Тез кунда тажриба шуни кўрсатдики, мавжуд ўқитиш системасида билимдан кўра кекирдак билан мушт-шапатилар кўпроқ иш бераркан. Эртадан-кечгача овозининг борича болаларга бақириб-чақирриш, уларни уриб-суриб ўзининг кучини кўрсатиш, бош муаллиманинг (яъни директорнинг) кўнглини олиш учун унинг бутун оиласига саарий-кўйлақларга гул тикиш, свитерлар тўқиш, кўрпа-тўшаклар қавиш — Ҳожиранинг қиладиган иши шу бўлиб қолди. Ҳожира-бийнинг гул тикиши ҳаммага шундай ёқиб қолдики, ҳар битта барака топкур нечта-нечта саарийга гул тиктирди. Ҳадеб ўтириб игна қадаёвериш бечоранинг кўзларида кўз қолмади. У ўзининг ҳунарига фахр қиларди. Энди ўша ҳунари ўзининг бошига битган бало бўлди. Ҳеч кимнинг раъйини қайтаролмасди. Лекин шу билан бирга унча-мунча ча-

кана пул ҳам ишлаб турарди. Ҳеч бўлмаса тушки овқат пули тушиб турарди-ку. Гоҳ-гоҳда битта-яримтаси миннатдорлик эвазига бола-чақасига деб печенье-сеченье берарди.

Ҳожира-бийнинг уйидаги ҳол-аҳвол ҳаммага маълум эди. Одамлар ҳамма вақт уни-буни бериб турарди. Лекин бир куни бош муаллима, болаларнинг кияр, деб бир-иккита эски-туски кийим-кечакларни берган эди, Ҳожиранинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди. «Мен муаллимаман, тиланчи эмасман», деб айтай ҳам деди, лекин кетини ўйлаб, аламини ичига ютиб қўя қолди. Кел, ёмон кўриниб нима қилдим; не ҳасратда иккита нон топадиган бўлиб турибман, тағин шундан ҳам айрилиб қолмай, деб ўйлади. Лекин уйга келиб, ҳалиги кийим-кечакларни супуриб-сидирадиган оқсочга бериб юборди. Кампир буни дарров ҳисобга олиб қўйди ва Боқир миён келиши билан унга чақди:

— Бинойидай кийимларни меҳтараанийга бериб юбордилар. Ота-оналарининг уйида текин улашиб юриб ўрганиб қолган эканлар дейман. Сенинг топган-тутганингда ҳеч барака йўқ, деб шунинг учун айтаман-да, ўғлим.

Хотини ишлай бошлаганидан бери Боқир миён жуда қийин аҳволга тушиб қолган эди. Қўлидан келса-ку, хотинини бир минут ҳам ишлатмасди. Ёр-дўстлари гап орасида кесатиб миқатгани-миқатган эди.

— Э, оғайни! Сен роса маза қиляпсан-да,— дерди биттаси.— Хотининг топиб келиб, сен еб ўтирибсан. Бу ёқда бизларнинг хотинлар бўлса шундоқ ноз-карашма қиладики, қўяверасан. Ўз қўли билан сув олиб ичиш ҳам малол келади. Қачон қарасанг, зар-зевар олиб берасан, кийим олиб берасан, деб буйруқ қилгани-қилган.

— Э, оғайни, сирасини айтганда, бу «эркин аёл» дегани менга ёқмайди,— дерди иккинчиси.— Хотининг иши — эркакнинг кўнглини очиш. Зар-зевар, ки-

Йим-кечак олиб бер, дейишга ҳақи бор. Хотинни зар-зевару кийимга ёлчитмаган эркак ҳам эркакми?

— Оғайни, сенига хўп юракдан берган экан. Хотиннинг унинг бунинг олдига бемалол юбораверасан,— дерди яна биров.— Мен, оғайни, худо ҳаққи, ўзимни ўлдирсам ўлдираману, лекин хотиним топиб келган нонни еб ўтиролмайман.

Яна бири айтарди:

— Э, бу мактаб бошлиқларининг нимасини айта-сан! Ҳаммаси уччига чиққан ҳаромилар. Мактаб фақат номига, холос. Аслида ишратхона. Сен-ку, оғайни, кўнглингга олмагин, сенинг хотининг-ку яхши аёл, лекин бу муаллима деганлари ҳаммаси жуда ановинақа бўлади. Ҳаммаси ўша бошлиқларнинг уйига бо-ради.

— Бай-бай-бай!— деб гап бошларди яна бири.— Э, оғайни, шу муаллималарни кўрсам, кўнглим айнайди. Ҳаммаси кўзи ғилай, афт-башараси бужмайган. Бу бошлиқлар ҳам жуда бориб турган сўтак бўларкан. Бориб-келиб учинчи сорт нарсаларга ёпишади-я! Бизнинг маҳаллада бир муаллима дегани бор эди. Ўлгу-дай бадбашара эди. Худди эчкининг оёғига ўхшаган қоп-қора оёқлари бурқадан чиқиб турарди. Менинг эшигимнинг олдидан ўтгундай бўлса, болаларга, ановинга итни қўйиб юборларинг, дердим. Маза қилиб томоша қилардим. Худди чўлоқ қарғага ўхшаб диконглаб қочиб қоларди. Кўринишда жуда сипо бўлиб юрарди. Бир кун қарасак, иккиқат бўлиб қолибди. Маҳалладан кавуш билан уриб ҳайдаб чиқардик.

Бу ўқлар Боқир миённинг юрагини тешиб-тешиб ўтиб кетарди. Лекин у сир бой бермай, кулиб-кулиб қўя қоларди. Жуда тоқати тоқ бўлса, бирор нарсани баҳона қилиб, секин ўрнидан туриб, жўнаб қоларди. Уйга келгач, онаси ачитарди:

— Мана бугун ойтўрам эрталаб Насимга нон-чай ҳам бермасдан жўнаб қолдилар. Бу мактаб жувон-

маргда эрта-азонда нима бор экан! Мен-ку, бир қари одамман, гўрга оёғимни осилтириб ўтирибман, бугун бўлсам, эртага йўқман, лекин сенга раҳмим келади. Сенинг ҳолинг нима кечаркин. Онаси бир зум уйда ўтирмаса. Болаларга бунинг оқибати нима бўларкин?

Боқир миённинг қони қайнаб кетарди:

— Қани шу бугун келсин бу ярамас, ўхшатиб таъзирини бермасам, отамнинг боласи эмасман.

Даредан кейин бош муаллима синф журналларини, кутубхонадаги китобларнинг рўйхатини текширишга тушди, Ҳожирага эса имтиҳон натижаларини кўчиришни буюрди. Ҳожиранинг қўли ишда-ю, мияси уйи, бола-чақаси билан банд:

— Саллу оч қолди-да. Худо билади, ойим эрталаб овқат бердим, йўқми. Кечагидан қолган овқатни бериб қўйган бўлмасин-да. Сал ачиганга ўхшаётувди. Айтиш эсимдан чиқибди. Ўзим ташлаб юбора қолсам бўларкан. Кеча кирчи кирларни ювиб келганида бундоқ қараб чиқишга қўлим тегмади. Худо билади, нима-нимани йўқотиб келдийкин. Кечқурун сабзавот арзонроқ бўлади. Бугун Саллуга кўк нўхат ола кетаман. Сут ўлгур шундоқ сув бўлади. Болам бечора кундан-кунга озиб кетяпти. Булар ҳам кўйлак-пўйлакларини толиб кийганмикинлар, йўқмикин. Ҳамма кўйлаклари йиртилиб тамом бўлди. Бу сафар маош олсам, бориб иккита кўйлаклик мато оламан. Бечоранинг суяклари чиқиб кетди. Куйиб адои тамом бўлдилар.

Шу уйга янги келган кезлари Ҳожиранинг эсига тушиб кетди. Боқир миён ўшанда қанақа эди! Манаиб-тусаниб юришга қандоқ ишқибоз эди. Бир шафқ ўша кишининг кийим-боши билан тўла бўларди. Одамнинг қариши-ку бошқа гап, бу ёқда бутун бошлиқ хонадон қариб қолди. Боқир миён ўзи-ку ҳали ёшгина. Жуда бўлса ўттизларга борди.

— Ҳожира-бий! Мана бу рўйхат бутун хато-ку?— деб қолди тўсатдан бош муаллима. Ҳожира чўчиб тушди.

— Лаббай?

— Мана қара. Мана бу бақолар учинчи синфники-ку. Сен қандоқ қилиб биринчи синфга тиқиб қўйдинг? Бир неча кундан бери сенинг мазанг кетди. Мен қараб юрибман, синфингда ҳам ҳамма вақт шовқин-тўполон бўлади.

— Мен ҳозир бошқатдан тузаман рўйхатни,— деди Ҳожира. У соатга қараб қўйди-да, яна ишга тушиб кетди.

Ҳаддан ташқари кўп меҳнат қилаверса, одам юраги сиқилиб, баджаҳл бўлиб қолади. Ишсизлик, бекорчилик ҳам одамнинг худди ўша кўйга солиб қўйди. Кун бўйи одамларнинг кесатув-миқратувини эшитиб, ўзининг нотаваолигидан гижиниб Боқир миённинг бўладигани бўлиб турган эди. Ишдан ҳориб-чарчаб келган Ҳожирани кўриши билан унинг бутун жароҳатлари яллиғлаб кетди.

— Қаердан келяптилар шундоқ алламаҳалда?— деди у хотинига ачиқ кесатиб.

— Қоро ордан,— жавоб берди у ҳам қизишиб.

— Э, ўғлим, сен ким бўлсан ўзинг суриштирадиган?— аралашди кампир.— Жарақ-жарақ пул топиб турган хотин бўлса. Уйлаб ҳазиллашасан. Боқиб-кўриб турибдилар. Хоҳлаган пайтларида келадилар, хоҳлаган пайтларида кетадилар.

Эртадан-кечгача мум тишлаб, пашша қўриб ўтирган кампир энди бир оз оғзини шамоллатмаса бўлмасди. Чунончи, у оғзини очиб тили билан оловга ёғ қуёйишга тушди.

— Сендан сўраяпман, қаерда қолдинг шу маҳалгача?— сўради Боқир миён ўзини тийиб.

— Салим!.. Ҳой Саллу!.. Қаёқдасан, ўғлим?

Ҳожира-бий эрига жавоб бермай, ўғлини чақира бошлади. Ҳеч нарсани эшитмай, ҳеч нарсани кўрмай, дерди у ичида. Бўлмаса, бирдан оғзимдан бирор ўт

олов ловиллаб чиқади-ю, бутун борлиқни куйдириб кул қилади.

— Мен есндан гап сўрасам, сен нега ўзингни у ёқ-бу ёққа соласан, лаънати, аҳмоқ?— худди заҳарли илондек қаттиқ пишқирди Боқир миён.

Ҳожира-бий эрининг телбалашиб қолган кўзларига қаради-ю, қўрқиб кетди. Лекин шу қўрқув туфайли унинг тилидан баттар заҳар томиб кетди.

— Ишлаб пул топгани кетувдим. Яна қаёққа борардим,— деб пишқирди у ҳам.

— Пул топмай ўл. Шунча маҳалгача пул топиб ўтирувдингми?

— Хоҳласангиз, мен эртадан ишга бормайман.— Ҳожира-бий эрининг жиғига тегиш учун илжайиб деди.— Иззат-обрўйингизни шундоқ ўйларкансиз, нега ўзингиз ишлаб топмайсиз, хўш? Кун бўйи мен жувонмарг ўлиб ишлаб келсам-да, яна устига-устак сўкиш эшитсам. Қизиқ бўлибди-да. Мен хотин бошим билан ишлаб пул топяпман, сиз бўлсангиз тайёрини еб, кекириб ўтирибсиз. Тагин мени худди итдек қопасиз.

Ҳожиранинг айтаётган гапи ёлғон эди. Буни ўзи яхши биларди. Боқир миён қанча кунлардан бери иштаҳа билан овқат ҳам емасди. Ҳожира «Мазаси қалай?» деб сўраб қолса, чўчиб тушарди. «А?.. Ҳа, ҳаммаси жойида»,— деб жавоб берарди-да, яна хаёл денгизига шўнғиб кетарди. Лекин шу пайтда Ҳожира, азбаройи қони қайнаганидан, Боқир миёни биров бурда-бурда қилиб итларнинг олдига ташласа, рози эди.

Уриш-жанжал, қарғиш-сўкишлар узоқ давом этди. Кундагидек бири олиб, бири қўйиб, иккови наъмани авжига чиқараверди. Ора-сира кампир ҳам оловга ёр қўйиб турди:

— Мен ҳайронман: сен ўзинг эрмисан ё кавушнинг патагимисан? Бизлар эримизнинг олдида лоақал оғиз очишга ҳам ҳайиқардик. Ҳа, бебурд эр билан қўтир кучук ҳеч кимга ёқмайди ўзи.

Ниҳояс қорин бир неча дақиқа жароҳатларнинг оғзини беркитиб қўйди. Бошлар эгилган, оғизлар қулф. Чакаклар қимирлайди, юраклар ёниб ётибди.

Боқир миён тақир чорпояга чўзилганича бийрий¹ чекиб ётарди.

— Туринг, ўрнингизни солиб берай,— деди Ҳожира мулойимлик билан.

— Қўявер, керакмас,— деб дағал жавоб берди эри.

— Энди шу ноз-карашмалардан нима фойда?— деди Ҳожира. У бирор юмшоқроқ гап айтмоқчи бўларди, лекин гўё юмшоқ гапнинг ўзи қолмаган эди.

— Айтдим-ку сенга, қўявер, деб,— ўшқириб берди Боқир миён. Ҳожира ҳам ноилож ўрнига бориб ётди-да, ўтиб кетган ёқимли ҳаёт дамларини ўйлаб кетди. Уша дамлар худди бегона одамнинг ҳаётига ўхшарди.

Қанча-қанча кунлардан бери эр-хотин иккови бир-бирига бир оғиз ширин сўз айтгани йўқ. Ҳожира ишга кирганидан буён Боқир миён ундан кундан-кунга узоқлашиб кетяпти. Ҳожира бирор гап сўраса, «ҳа», «йўқ» дейди бас, бошқа бир оғиз гапирмайди.

«Менинг қилаётган ишимдан булар хурсанд бўлади, қайнанамнинг заҳар сочиши камаяди, эрим-ку мени кафтида кўтаради», деб ўйлаган эди Ҳожира. Эр ишлаб пул топса, бунинг эвазига хотин унга меҳр-муҳаббатини беради. Агар хотин ишлаб пул топар экан, эр ҳам унга лоақал меҳр-муҳаббатини раво кўрсин. Ахир Ҳожиранинг гуноҳи нима? Уйдагиларни очлик балосидан қутқариб ўтирибди, шуми гуноҳи? Баракалла дейишнинг ўрнига, маҳалладаги аёлларнинг ҳаммаси ундан юз ўгирди. Гўё у бузуқ, улар бўлса фаришта! Ушалар сингари фаришта бўламан деб, у уйдагиларни очдан ўлдирса бўлармиди? Маҳалладаги эр-

¹ Бийрий — энг паст, аччиқ тамакидан қилинган бир хил ингичка ўрама папирос.

нашар ҳам унга раҳмат айтиши керак эди. Чунки у худди ўшаларга ўхшаган бир эркакнинг ўрнини босди. Пул топадиган эркак подшоҳ бўлса-да, пул топадиган аёл гуноҳкор бўлса! Жуда қизиқ бўлибди-да! Лекин, майли, бешқалар ўз йўлига, Ҳожира фақат Боқир миёндан хафа. Ахир неча замонлардан бери у Ҳожирани бирор марта бағрига босгани йўқ. Унинг ҳориб-чарчаган жисми Боқир миёнининг меҳр тўла оғушига зор. Бир вақтларда Боқир миён эртаю кеч иш билан банд бўлиб, ҳориб-чарчаб хотини билан чақчақлашишга вақти ҳам бўлмас эди, имкони ҳам. Ҳожира, қачон якшанба келади, деб пойлагани пойлаган эди. Мана энди ҳар куни якшанба. Боқир миён, қилай деса иш йўқ, эртадан-кечагача чўзилиб ётгани ётган. Лекин барибир ўша-ўша. Ҳожира жуда диққинафас бўлиб кетди. Наҳотки илгариги кунлар энди қайтиб келмаса? Наҳотки эри тирик туриб бева бўлиб қолган бўлса?

Гўё худо унинг додиди эшитди. Бирдан бировнинг сояси устига энгашгандек бўлди. Бу Боқир миён экан. Ҳожирани ухлаётган хаёл қилиб, бурилиб кетаётган эди, Ҳожира уни енгидан ушлаб олди. Худди ўгли Салим сингари пиқ-пиқ йиғлаб Боқир миён унинг оғушига кирди. Севувчи икки қалбнинг кўз ёшлари йўқ-силлик доғларини ювиб ташлади. Қандай озиб кетибди Боқир миён! Қуруқ суяк бўлиб қолибди. Қандоқ тўла, қандоқ чиройли эди бу жисм никоҳ куни кечаси! Эрининг ҳол-аҳволига Ҳожиранинг хўрлиги келиб кетди.

Боқир миён, бир неча йилдан бери кўзи уйғу кўрмагандек, хотинининг бағрида мириқиб ухламоқда эди. Энди у ҳар куни шундай осуда ухлайди. Ҳожира энди худди ўзининг терисини шилиб эрининг сёғи остига пояндоз қилади. Оҳ! Неча ойлардан бери унинг сочларига мой ҳам сургани йўқ. Қўлларини қандоқ лўппилўппигина эди. Энди қуриган саваничдек бўлибди-қолибди. Ҳожира меҳр-муҳаббатга тўлиб, эрининг ҳар бир бармоғини ўпди. Эрини қучоқлаган қўли увушиб

қолди. Лекин у қимир этмади. Ахир қанча кунлардан бери энди шу бугун бемалол ухлаётган эди Боқир миён!

Ушандай ётганича Ҳожира ҳам уйқуга кетди-да, туш кўрди. Боқир миён ишга жойлашиб олган эмиш. Эрталаб ишга кетяпти. Ҳожира меҳрибонлик қилиб битта понни оғзига тутган эди, бармоқларини секин тишлаб олди. Бутун вужуди эриб, Ҳожира уйғониб кетди. Қараса, биров уни оббо деб турткилаяпти.

— Ҳой, бадбахт, тур! Мана орзуингга етинг. Вой-дод! Боламнинг бошини единг, алвасти ўлгур!— кампир ўзини ўзи уриб дод солмоқда эди.

ЭНДИ ҲЕЧ КИМ КЕЛМАЙДИ

Тақ-тақ-тақ. Бу овозни эшитавериб менинг қулоғим пишиб қолган. Олти ойдан бери узлуксиз шу овозни эшитиб келяпман. Ҳар куни эрталаб бир одам келиб менинг эшигимни тақиллатади. Мен индамасдан ўриндан тураман, уйқу босган кўзларимни ишқалаб деворда осиглиқ турган кўйлагимнинг чўнтагидан саккиз анна¹ пул оламан-да, эшикни очиб, пулни бир аёлнинг кафтига ташлайман. У пулни олади-да, менинг афтимга ҳам қарамасдан жўнаб қолади. Шу кунгача на мен унга бир оғиз сўз айтдим, на у оғиз очиб менга бир нарса деди. Лекин шунга қармай, мен у аёлни яхши биламан. У қаерда туради, ни-ма еб-ичади, нечта боласи бор, нега ҳар куни менинг эшигимга келади ва нега мен унга кунда саккиз анна пул бераман — шуларнинг ҳаммаси менга яхши маълум.

Бунинг бошланганига олти ой бўлди. Бу аёл дастлаб келганида бир бўй етган қиз билан бирга келган эди. Вилсам, бу қиз хотинимнинг синглиси экан. У шу уйда биз билан бирга тура олмас эди. Чунки биз турган хона жуда кичкина, ўзимиз тўрт жонмиз, бошқа ҳеч ким сиғмайди. Чунончи, хотинимнинг синглиси холасиникида яшай бошлади. Холасиникида яшаб юриб, бирдан сил бўлиб қолди. Сил касали бир неча

¹ Саккиз анна — 50 пайса ёки ярим рупия.

хил бўлади. Бир хили ўпкада бўлади, иккинчи хили суякда бўлади, учинчи бир хили эса томоқда бўлади. Томоқда шишлар пайдо бўлади-да, кейин бу шишлар йиринг боғлаб кетади. Бу заҳар бора-бора бутун баданга тарқалади-ю, одам бу ёруғ дунёдан кўз юмади. Бу қиз агарда биз билан бирга турса, эҳтимол бу касалга мубтало бўлмасди. Лекин у бизникида эмас, холасиникида турарди. Холасининг уйи эса бизникига ўхшаган эмас эди. У шаҳардан ҳув нарида бир ифлос жойда похол-сохолдан ясалган бир кулбада бир амаллаб умрини ўтказмоқда эди. Кулбада яшовчилар ҳам одам бўлади. Худди сизга-бизга ўхшаган одам. Лекин баъзи одамлар қулинг ўргилсин кошоналарда яшайди, баъзи одамлар эса зах, қоронғи кулбаларда яшайди. Хола билан жиян ҳам ўша иккинчи хил одамлардан. Кулбанинг олди кенг, очиқ майдон. Ҳаво жуда бемалол. Лекин фақат ҳаво билан одамнинг куни ўтмайди. У бир нарса еб-ичиши керак, овқат еб, қорин тўйғазиши керак. Овқатга эса пул керак. Хола ҳам ўзи ёлғиз эмас. Кекса эри бор. Бу одам илғари темир йўлда сигналчи бўлиб ишларди. Қариган сари кўзининг нури кетиб борди-да, охири бутунлай кўр бўлиб, поездларнинг келган-кетганини ҳам ажрата олмайдиган бўлиб қолди.

Натижада, энди сенинг керагинг йўқ, деб ишдан ҳайдаб юборилди. Ишдан айрилдими, маошдан ҳам айрилди. Қорин тўйғазишнинг ҳисоби бўлмай қолди. Бир қизи сил бўлиб ўлди. Кейин иккинчиси ҳам сил бўлиб қолди. Ўзида ҳеч нарса бўлмаса, одам бировларга қўлини чўзади. Чунончи, хола жияни Маалийни олиб бизникига келди. Синглисини кўриб, опанинг, яъни менинг хотинимнинг меҳри уйғониб кетди.

- Синглим касал бўлиб қолибди,— деди у менга.
- Нима қилибди унга?— сўрадим мен.
- Сил бўлиб қолибди.
- Ундоқ бўлса, даволатсин.
- Қандоқ қилиб даволатади? Пул бўлсайкан.

— Пулни, майли, мен бераман.

Уша кунлари мен бир фирмада хизмат қилардим. Тонинг-тутишим тузук эди. Шунинг учун Маалийга унча-мунча ёрдам қилишнинг ҳеч оғирлиги йўқ эди. Унда-бунда дори-пориға унча-мунча пул берардим. Хола кунда эрталаб келиб, сут олиб бергани саккиз анна олиб кетарди.

Кунда эрталаб «тақ-тақ-тақ» қилган товушни эшитардим. Бу товуш қулоғимга жуда ўрганиб қолган эди. Бу шунчаки бир товуш эмас эди, балки таниш бир қиёфа эди, холанинг ўзи эди: кексагина бир аёл, тўққиз газли саарийга ўралган, ранги қоп-қора, юзлари ич-ичига кириб кетган, кўзларида на шодлик бор, на ғам-андух. У келарди-да, кўзларини ерга тикиб, бошдан-оёқ бир савол белгиси бўлиб эшикнинг олдида туриб оларди. Мен кўзларимни ишқалаганимча ўриндан турардим, кўйлагимнинг чўнтагидан саккиз алшани олардим-да, эшикни очиб холанинг кафтига ташлардим ва у жўнаб кетарди.

Олти ойгача узлуксиз шундай бўлиб келди. Мен ўқ-тиң-ўқтин хотинимдан сўрардим:

— Хўш, Маалийнинг аҳволи қалай?

— Илгаригига қараганда анча яхши,— деб жавоб берарди у.— Илгари касал томоғининг атрофида эди. Энди у ерлари мусаффо бўлибди. Энди фақат кўкраги ачишиб оғриркан. Бориб-бориб бу ҳам йўқ бўлиб кетади. Ташвишланадиган жойи йўқ.

— Ташвишланадиган жойи йўқ бўлса, жуда соз,— дердим мен секин ўзимга.

Илгари бунинг менга ташвиш қиладиган жойи йўқ эди. Лекин энди ташвишга тушиб қолган эдим. Мен хизмат қилиб юрган фирма бир бойга қарашли эди. Уша бой бирдан синиб қолди. Синганидан кейин у мени ишдан бўшатиб юборди, яъни мени ҳам синдирди. Мен даромаддан маҳрум бўлдим. Озгина йиғиб қўйган маблағим бор эди, секин-секин ўшани сарф қилишга

тушдим. Лекин бу маблағ жуда қанчага старди? Ана шу ўртада хола менинг эшигимга келмайдиган бўлиб кетди.

Хола бир хилда, канда қилмай эшигимга келарди. Ҳар куни бир хилда эшигимни тақиллатарди. Авваллари мен эшик тақиллаши билан дарров ўрнимдан турардим, яъни холага саккиз анна беришни ўзимга фарз деб билардим. Лекин ишдан бўшаганимдан кейин эса менинг оёқ олишим сал сустлашиброқ қолди. Кўнглимда ғижинишга ўхшаш бир нарса пайдо бўла бошлади. Энди қўлимни чўнтагимга тиксам, унинг чўнтакдан чиқиши қийинроқ бўларди. Чўнтакдан чиққан пул ҳам илгаригидан анча кам бўларди. Уша озгина пулга ҳам жуда юрагим ачиб тикилиб қолардим. Худди бу пул эмас, балки менинг таним, менинг жоним. Гўё мен пулдан жудо бўлаётганим йўқ, балки ўзимдан жудо бўляпман. «Э, худо! Бу Маалий ҳеч тузаладими, йўқми? Тузалса, ахир қачон тузалади?» — деб ўйлаганим ўйлаган эди. Аҳволим кундан-кунга ёмонлашиб бормоқда. Бисотимда нимаики бўлса, ҳаммасини еб бўлдим. Энди ошна-оғайнилардан қарз олишга тушдим. Лекин эшик ҳамон тақиллагани-тақиллаган. Ҳеч канда бўлмайди. Бир хилда, бир маромда «тақ-тақ-тақ» қилгани қилган. Лекин энди менинг кўнглим ўзгариб қолган. Илгари саккиз аннани бериб, кўнглим таскин топарди. Шу пулни беришни мен ўзимга фарз деб билардим. Энди у гап йўқ. Энди шу «тақ-тақ-тақ» қилган товушни бўғиб ташласам дейман, уни бирор гумбазнинг ичига қамаб қўйсаму ўша ерда бақириб-чақириб бошини тошга уриб ётса, дейман. Энди саккиз аннани бермайман, деб аҳд қилдим мен. Маалий ўлса, ўлиб кетсин. Илгари бунақа фикр ҳеч миямга келмас эди. Энди нега келадиган бўлиб қолди? Мен пастлашиб кетдим шекилли. Очлик қийнаган сари одам пастлашиб кетади шекилли. Хаёлимда Маалий ҳеч касал-пасал эмас. Ҳамма гап ёлғон. Хола қуп-қуруқ найранг иш-

дотяпти. Маалий шунча ойдан бери қандай қилиб касал бўлади? Ҳақиқатан касал бўлса, аллақачон ўлиб кетган бўларди. Борди-ю, шу маҳалгача касал бўлса, саккиз анна билан тузалармиди. Сил касалига мубтало бўлган одам саккиз анна билан тузалармишми. Тузалиш учун у бирор тоққа бориши керак, баҳаво жойда яшаш керак. Яшашга-ку, ўзи баҳаво жойда яшаб турибди. Йўқ, баҳаво жойга эмас, санаторияга бориши керак. Кунда мева-чева ейиши керак, сут ичиши керак. Лекин Маалийга бу нарсалар қаёқда. Унга насиб қилгани кунига саккиз аннаю аҳён-аҳёнда дори пули. Энди эса бу ҳам насиб қилмайди. Худо билади, холаси бу саккиз анна пулни нимага ишлатаётганикин. Шу саккиз аннага у ҳақиқатан ҳам Маалийга сут олиб ичираётганмикин? Уни-бунни едираётганмикин? Тагин шу саккиз анна билан бутун оиласини боқаётган бўлмасин. Ўзи, ногирон эри, Маалий, иккита қизи, кулбанинг ижараси, электр ҳақи (йўғе, кулбада электр нима қиладди)... Саккиз аннага қанча нарса қилса бўлади! Ҳойнаҳой бутун оиласини боқяпти. Маалий бўлса аллақачон ўлиб бўлган. У бир мурда, холос. Мен бекорга саккиз анна солиқ тўлаб ётибман. Сабаби: ўша мурданинг менга қариндошлиги бор. Йўқ, бўлди. Мен энди бу қариндошлик ипини узиб ташлайман. Мен саккиз аннани қачонгача беравераман? Мана шу бугун ўзим бир неча рупияни бир яқин оғайнимдан тилаб олиб келдим. Ўшандан ҳам саккиз аннани бериб юбордим.

Хола ҳеч келишини қўймайди. Менинг ҳолим нима кечаётганини у қаёқдан билсин. Менга худди сирачдек ёпишиб олган. Олти ойга яна уч ой қўшилди. Бу ланнати Маалий бўлса ҳали ҳам тирик. Ҳали ҳам ўлгани йўқ. У ҳеч ўлмайди. Жуда жони қаттиқ экан. У ҳойнаҳой ўзи ўлмайди, мени ўлдиради.

Тун бўйи уйқум келмади. Қоп-қоронғи, мотамсаро тун бир амаллаб ўтди. Эрталаб эса яна эшик тақиллади. Ўша товуш, ўша жуда таниш товуш. Лекин унда

энди ҳеч мулойимлик деган нарса йўқ. Ҳеч жозиба деган нарса йўқ. Жуда қизиқ бир товуш. Худди бир гумбазнинг ичидан чиқаётганга ўхшайди. Ниҳоятда даҳшатли ва жирканч товуш. Худди бирор гўрнинг ичидан чиқаётганга ўхшайди. Бу ўзи бир товушми ёки қоп-қора ридога ўралиб қаршимга келиб турган ажалми?

Мен хотинимга қараб ахири айтдим:

— Энди гапни бир ёқлик қилиш керак. Энди ким яшайди: бизми ёки Маалийми — сен энди шуни ҳал қилишинг керак. Мен энди саккиз анна беролмайман. Саккиз анна у ёқда турсин, тўрт анна ҳам беролмайман, икки анна ҳам беролмайман, бир анна ҳам беролмайман. Биламан: бу дунёда сенинг синглингга ёрдам қиладиган ҳеч ким йўқ, холанг ҳам очдан ўлади, унинг эри ҳам ўлади. Вунинг ҳаммасини биламан. Лекин барибир сен гапни бир ёқлик қилишинг керак. Аҳвол ўзи шунақа.

Хотиним индамади, шипга тикилди-қолди.

Эртасига яна тонг отди. Эрталаб худди ўша вақтда яна биров эшикни тақиллатди. Мен уйғоқ эдим: тақ-тақ-тақ... Хотиним ҳам уйғоқ эди: тақ-тақ-тақ... Бир дақиқа жимлик чўмди. Жимжит бўлиб қолди. Худди биров ибодатхонада дуо ўқиётгандек. Эшик яна тақиллади. Лекин бугун менинг қўлларим ўз ихтиёримда. Оёқларим кишанланиб қолган. Кўзларим бераҳм бўлиб қолган. Тақ-тақ-тақ... Ташқарида бир аёл турибди. Бир аёл эмас, Маалий турибди. У оғир касал. Тинмай йўталапти. Унинг томоғини йиринг босиб кетган. Танаси яра-чақа бўлиб кетган. Томоғидан ҳеч нарса ўтмайди. Унга сут керак, сут. Унга дори-дармон керак, дори-дармон. Тақ-тақ-тақ... Ташқарида бир кекса одам турибди. Кўзлари ногирон, қимирлашга мадори йўқ. Қачон саккиз анна пул келади-ю, бирор нарса насиб бўлади, деб кутиб ётибди у. Тақ-тақ-тақ... Бир овоз. Мулойимгина овоз. Бир кекса овоз. Мен қараб турибман. Бир жуфт кўз қараб турибди. Йўқ, йўқ, бир жуфт эмас.

икки жуфт кўз қараб турибди. Икки жуфт шиша кўз қараб турибди. Деворлар қараб турибди, девордаги расмлар қараб турибди, диван-курсилар қараб турибди, ис босган шифт қараб турибди, шкафдан китоблар мўралаб қараб турибди. Тақ-тақ-тақ... Ташқарида бўй-етган икки қиз турибди. Бир аёл, бир мурда эмас, бир опла турибди. Лекин менинг юрагим тош бўлиб кетган. Одам одамгарчиликни йўқотиб қўйган. Опа ҳам меҳр-муҳаббатни унутган. У ҳам ҳойнаҳой ўйлаб ётибди: олдин ким ўлсайкин? Кимнинг жони ўзига ширин эмас?

Тақ-тақ-тақ... Эшик тақиллаб ётибди. Лекин ҳеч ким жавоб бермайди. Энди ҳеч ким жавоб бермайди. Эшик ҳамон тақиллайди. Тақ-тақ-тақ.

Овоз шикаста кўринади. Унда маъюслик, нотавонлик сезилиб турибди. У чарчаб-ҳориб кетди. У борган сари пасайиб бормоқда. Бўрондан чайқалган денгизнинг шовқин-сурони борган сари тиниб бормоқда. Мана, ниҳоят денгиз тинчиди. Хола ўзи олиб келган бўронни яна қайтариб олиб кетди.

Ўша кундан кейин эшик бошқа тақилламади, у овоз бошқа эшитилмади. Хола ҳам, Маалий ҳам келмади, кекса ота ҳам келгани йўқ, унинг бўй етган қизлари ҳам келгани йўқ. Ҳойнаҳой ҳаммаси ўлиб-йитиб кетди. Бўрон энди ҳойнаҳой бошқа ёққа қараб кетди. Энди эрталаблари ҳеч ким мени уйғотмайди. Энди ҳеч ким қоқишоқ қоп-қора қўлларини менга чўзмайди. Шундай деб ўйладим мен. Лекин энди мен ўзим бировларга қўл чўзиб қолган эдим. Бир яқин дўстимга муте бўлиб қолган эдим. Ўшанинг эшигига қатнаганим қатнаган эди. Мана, тўрт ойдан бери муттасил қатнайман. Бориб эшигини тақиллатаман. Мен эшитиб юрган товушни, ўша овозни оғайним ҳам эшитяпти. Мана, тўрт ойдан ўтиб, бешинчи ой бошланди. Илгари оғайнимнинг юз-кўзида табассум бўларди. Энди эса мени кўрди дегунча, пешанаси тиришиб кетади. Юз-кўзини та-

бассум ўрнига энди жиддийлик қоплайди. Мен ўзим худди шундай бўлган эдим. Ҳар бир одам ҳам худди шундай бўлади. Бунинг ҳеч ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Оғайним ҳам ахир ёлғиз ўзи эмас. Унинг ҳам хотини бор, бола-чақаси бор. Ахир қачонгача у менинг дардимга қулоқ солади! У ҳам ахири бир кун ўйлаб қолади. Ўзининг оиласи яшасинми, мен яшайми — шу масалани ахири бир кун ҳал қилиши керак бўлади. Бу масала ҳар бир одамнинг олдига кўндаланг бўлади. Ўзим яшайми ёки иккинчи бир одам яшасинми ёки учинчи бир одам яшасинми — шу гапни ҳар бир одам ўйлашга мажбур бўлади.

Икки кундан бери ичимга ҳеч нарса киргани йўқ. Оғайнимникига бориб пул тилай десам, шунга ҳам йўлкира йўқ. Иш қидиравериб, бўладиганим бўлди. Ҳеч қаерда иш йўқ. Ошна-оғайнилари ҳам юзини ўтириб олди. Энди кўчага чиқиб гадоЙчилик қилиш қолди. Бунга эса менинг бўйним ёр бермайди.

Мен оч ўтирибман. Хотиним оч ўтирибди. Шу маҳал бирдан эшигим тақиллаб қолди. Хотиним иккаламиз ялт этиб бир-биримизга қарадик. Уша овоз! Ҳа, худди ўша таниш овоз. Хола яна қайтиб келиб қолдимми, нима бало? Маалий яна тирилиб қолдимми, нима бало? Қабристондан ҳам жой тополмай қолди шекилли? Сабр қил, Маалий. Мен ҳозир эшикни очаман. Биз ҳам сен билан бирга кетамиз. Бу дунё бизники эмас. Сен биздан олдинроқ жўнаб қолган эдинг. Мендан хатолик ўтган эди. Мен пасткашлик қилган эдим. Энди бугун мен сендан кечирим сўрайман. Оёғингга йиқилиб узр сўрайман. Сен мени кечир. Сенинг ҳам, бизнинг ҳам йўлимиз битта экан. Фақат жўнаш вақтимиз бошқа-бошқа экан, холос. Эшик яна тақиллади. Тўхта! Сабр қил! Эшикни тақиллатаверма.

Мен ўрнимдан турдим. Турдим-да, хотинимга қардим: сен ҳам мен билан бирга кетасанми? Ахир ҳаммамиз бирмиз. Ҳаммамиз бирга қабристонга борамиз.

Мен қўрқа-писа, титраб-қалтираб бориб эшикни очдим. Қарасам, ташқарида оғайним турибди.

— Оғайни, кечирасан, — деб қолди у. — Анови куни борганинга сенга берай десам, қўлимда ҳеч нарса йўқ эди. Бугун бир оғайнимдан бориб озгина қарз олиб келдим. Сен эсимга тушиб қолдинг. Шунинг ҳам аҳволи чатоқ, шунга ҳам озгина бериб кетай, деб ўйладим. Мана, манови беш рупияни олиб тур. Мен шошиб турибман. Уйдагилар оч ўтирибди.

Шундай деб у беш рупияни менинг кафтимга қўйди-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Бугунлик овқат бор. Бир ҳафталик овқат бор. Лекин ундан кейин нима бўлади? Ундан кейин ҳойнаҳой ҳеч ким эшигимни тақиллатмайди. Ундан кейин ҳойнаҳой ҳеч ким келмайди. Бу уйда Маалий билан холанинг овози ҳукмрон бўлиб қолади. Тақ-тақ-тақ. Йўқ, энди эшик тақилламайди. Энди ҳеч ким келмайди.

БАХТИ ҚАРОНИНГ ЖАННАТИ

Тҳакурдас Мукержийнинг хотини етти кун иситмалаб ётиб, дунёдан ўтди. Мукержий гуруч-шоли олиб сотиб, шунинг орқасидан қишлоқда энг катта одам бўлиб қолган эди. Унинг тўрт ўғли, уч қизи, қанча ҳам қариндош-уруғи бор эди. Хотини ўлганлигини эшитиб, бутун қишлоқ аҳли ўликнинг чиқишини кўргани тўпланди. Қизлар шашқатор йиғлаб марҳум онасининг бошидаги фарқига сендур¹ ва оёқларига алта² сурди. Келинлар сандал ёғочидан қилинган порошок билан қайнарасининг пешанасига хол қўйди, қимматбаҳо кийимлар билан унинг жонсиз жасадини ёпди, кейин этаги билан қайнарасининг оёғидаги гардни олди-да, кафтларини қовуштириб унга таъзим қилди. Гул ва гулчамбарларни, анқиб турган хушбўй ҳидларни кўриб шундай туюлардики, гўё бу ерда ҳеч қанақа аза-мотам деган нарса йўқ, гўё уй бекаси умрининг эллик йилини ўтказганидан кейин яна қайтадан турмушга чиқяпти. Кекса Мукержий суюкли рафиқаси билан видолашди-да, кўз ёшларини артиб, қизлари билан келинларига тасалли бера бошлади. «Рам-нам сатя ҳе!»³ деган наъра билан эрталабки ос-

¹ *Сендур* — сариқ рангли бир порошок, эри борлигининг белгиси сифатида аёлларнинг бошидаги фарқига сурилади.

² *Алта* — бир хил рангли порошок.

³ «*Рама номи ҳақ!*» *Рама* — ҳиндуларнинг олий худодаридан бири.

монни ларзага келтириб қишлоқ аҳли тобутни кўтариб шмшанга¹ қараб йўл олди. Бир аёл сал кейинроқда уларга эргашиб кетмоқда эди. Бу Кангаалийнинг онаси эди. У томорқасига эккан арзимагангина бақлажонини узиб тўрвага солиб, сотгани олиб кетаётган эди. Йўлда бу ҳангомани кўриб қолди-ю, бозорга ҳам бормай, кўз ёшини артганича тобутнинг кетидан шмшанга етиб борди. Шмшан қишлоқнинг бир чеккасида — дарёнинг лабида эди. У ерга охирги маросим учун керакли ҳамма нарса ҳозирлаб қўйилган эди: ўтинлар тахланиб, гулханга шай қилиб қўйилган, хушбўй сандал тарашалари, маска ёғ, асал, офтобни тўсадиган нарсалар ҳаммаси муҳайё. Кангаалийнинг онаси паст тоифали аёл эди. Шунинг учун яқин боришга журъат қилолмасди. У бир баландроқ жойга чиқиб олди-да, узоқдан туриб бўлаётган нарсаларнинг ҳаммасини зўр иштиёқ ва эътиқод билан кузата бошлади. Мўл-кўл қилиб уйилган ўтин устига марҳуманинг жасади қўйилганида унинг оёқларига сурилган муқаддас рангни кўриб, бу аёлнинг ҳам кўнглида, югуриб борсам-да, ўша рангдан олиб пешанамга сурсам, деган хоҳиш пайдо бўлди. «Рам-нам сатя ҳе!» деган кучли ҳайқириқ остида марҳуманинг ўғли ўз қўли билан гулханны ёқиб юборганида аёлнинг кўзларидан шашқатор ёш оқиб кетди. У ич-ичида марҳумага мурожаат қилиб деди:

— Э, бахтиёр онахон! Сен жаннатга кетяпсан. Мени ҳам бир дуо қилиб кет, менга ҳам ўғлим Кангаалийнинг қўлидан олов олиш насиб қилсин.

Ўғилнинг қўлидан олов олиш! Бу ҳазил гап эмас. Аёлнинг марҳумага жуда ҳаваси келди. Қани энди бу ҳам ўша кунга етса! Яқиндагина ёқилган гулханнынг тутуни буралиб-буралиб осмонга кўтарилмоқда эди. Ўша тутун ичида бир файтон аёлнинг кўзига ташланди. Унда ким ўтирганикин? Юз-кўзи яхши кўринмай-

¹ Шмшан — мурда куйдириладиган жой.

ди. Лекин фарқидаги сендур билан оёқларидаги алта аниқ кўриняпти. Аёлнинг осмонга боққан кўзларидан ёш оқиб кетди. Шу пайт бирдан ўн тўрт-ўн беш яшар бир бола унинг саарийсидан тортиб гапириб қолди:

— Ойи! Сиз бу ерда нега турибсиз? Овқат қилмай-сизми?

Она чўчиб қаради-да, деди:

— Ҳа, қиларман овқатни.— Кейин тепага ишора қилиб гапирди:— Ана, қара, ўғлим, бараҳман онам файтонга тушиб жаннатга кетяпти.

— Қани?— деб сўради бола осмонга тикилиб ҳайрон бўлиб.— Боринг-э! Жинни бўлиб қолибсиз. Бу тутун-ку.— Кейин жаҳл билан деди:

— Кун пешин бўлди. Қорним очиб кетди-ку менинг.— Кейин онасининг кўзларидаги ёшни кўриб сўради:— Ўлган бир бараҳманнинг хотини бўлса, сиз нега йиғлайсиз?

Онанинг энди ҳуши ўзига келди. Бир бегона одамга йиғлаб турганидан ўзиёқ уялиб кетди. Кўзларини артиб, кулишга уринган ҳолда жавоб берди:

— Мен нега йиғлар эканман. Тутундан кўзларим ёшланиб кетди-да.

— Тутундан ёшланиб кетган эмиш! Йиғлаётган эдингиз.

Она энди бунга қарши ҳеч нарса демади. Ўғлининг қўлидан ушлаб, сувнинг бўйига қараб кетди. Дарёга тушиб чўмилди, ўғлини ҳам чўмилтирди. Кейин она-бола иккови уйга жўнади. Шмшанда эса охирги маросим давом этмоқда эди.

Она-бола икковининг оти қисматига мос эди — Аб-ҳаагиний ва Кангаалий!¹ Қиз ёруғ дунёга келиши би-

¹ «Абҳаагиний»нинг маъноси «бахти қаро», «кангаалий» эса «қашшоқ», «қашшоқвачча» демакдир.

лли онаси жон берган ва отаси жаҳл қилиб қизига «Аб-хаагиний» деб ном бериб юборган эди. Отаси у ёқдан-бу ёққа тентираб балиқ тутиб юрарди. Етимча, ташландиқ Абхаагиний қандай қилиб тирик қолганига, Кангаалийнинг онаси бўлиб, шу маҳалгача қандай яшаб юрганига ўзи ҳам ҳайрон эди. Буни хотин қилиб олган одамни ҳамма «Расик шер» деб атарди. Унинг ўзидан қолишмайдиган яна битта хотини бор эди. «Шер» ўшани ёнига олиб бошқа бир қишлоққа жўнаб кетди. Абхаагиний кичкинагина ўғли Кангаалий билан ёлғиз қолди. Мана ўша ўғли ҳозир ўн бешга кириб, каттакон бўлиб қолди. У савағичдан у-бу нарсалар тўқишни ўргана бошлади. Абхаагинийнинг кўнглида, яна бир йил бир амаллаб бахти қаролигимга бардош берсам бўлди, кейин ҳамма ғам-андуҳлардан қутуламан-қоламан, деган умид ҳам туғилди. Бу ғам-андуҳ ўзи нима, буни ғам-андуҳни берган билади-ю, уни чеккан билади, холос.

Кангаалий ҳовузда юз-қўлини ювиб, қайтиб келди-да, қараса, ўзи қолган озгина гуручни онаси емабди-да, бир идишга солиб қўйибди. У ҳайрон бўлиб сўради:

— Ойи, сиз овқат емайсизми?

— Болам, вақт анча бўлиб кетди. Энди овқатга иштаҳам йўқ,— жавоб берди онаси.

Кангаалий онасининг гапига ишонмади. Ўзи кам бўлса керак, шунинг учун емай, кечқурунга асраб қўйган ҳойнаҳой, деб ўйлади у. Онаси шу ҳийлани илгари ҳам неча марта ишлатган эди.

— Иштаҳа нега бўлмас экан? Қани, мен қозонни бир кўрай-чи.

Шундай деди-да, бориб қараса, қозонда бир одам егулик гуруч ётибди. Чиндан ҳам иштаҳаси йўқ шекилли, деб Кангаалийнинг кўнгли ўрнига тушди ва бориб онасининг пинжига кириб ўтириб олди. Одатда бу ёшдаги фарзандлар онасининг пинжига тиқилмайди.

Лекин Кангаалий ёшлигида муттасил касал бўлиб, кўчадаги болаларга аралашолмай қолган, онасининг бағрида ўйнаб ўрганиб қолган эди. Бир қўли билан онасининг бўйнидан қучоқлаб, унинг юзига юзини суриб сўради:

— Ойи! Баданингиз жуда қизиб кетибди-ку? Шундоқ офтобда куйиб шмшанга бориб нима қилардингиз? Тагин чўмилиб ҳам ўтирибсиз. Ўликнинг куйдирилишини, нима...

Онаси жон ҳолатда қўли билан ўглининг оғзини юмиб деди:

— «Ўликнинг куйдирилиши» деб бўлмайди, болам. Ёмон бўлади. Суюкли банда бараҳман онам файтонда жаннатга кетдилар.

— Сизнинг билиб олганингиз шу,— деди Кангаалий меҳр билан.— Файтонда ҳеч ким жаннатга борганми!

— Мен ўз кўзим билан кўрдим, болам, бараҳман онамнинг файтонда ўтирганларини. У кишининг оёқларидаги алтани ҳамма кўрди.

— Ҳамма кўрди?

— Ҳа, ҳамма кўрди.

Кангаалий онасининг гапига ишонишга одатланган. Онасининг кўксига бошини қўйиб, у ўйлаб кетди. Рост онаси, ҳамма кўрди, дедими, демак шубҳа қилишга ўрин йўқ. Бир оздан кейин у секин деди:

— Ундоқ бўлса сиз ҳам жаннатга борасиз. Биндийнинг ойиси анови кунни айтаётган эди: бизнинг тоифамизда Кангаалийнинг онасидай жаннати аёл топилмайди, деётган эди.

Онаси жавоб бермади. Кангаалий гапида давом этди:

— Дадам сизни ташлаб кетганида қанча одамлар сизга уйланмоқчи бўлиб юрувди. Сиз ўзингиз кўнмадингиз. Кангаалий ўғлим ўлмай юрса, менинг ҳамма ғам-ташвишларим йўқ бўлиб кетади, энди қайтадан

эрга тегиб нима қиламан, деявердингиз. Айтгандек, сиз эрга текканингизда мен нима қилардим, оий? Мен, ҳойнаҳой, овқат емай, ўлиб кетардим.

Она ўғлини бағрига босиб олди. Ҳақиқатан ҳам ўша вақтда, эрга теккин, деб кўплар қистаган эди. Ҳеч кўнмаганидан кейин кўп аччиқ-чучук гапларни ҳам эшитган эди. Уша гапларни эслаб, ҳозир кўзларидан ёш оқиб кетди. Уғли қўли билан онасининг ёшини артиб, сўради:

— Ойи, ухлайсизми? Урин солиб берайми?

Она индамади. Кангаалий ўрнидан турди-да, кичкина дағал шолчани солиб, устига адёл ёзди. Чорпоянинг устида бир кичкина ёстиқ турган эди, ўшани олиб қўйди-да, кейин онасини суяб ўринга олиб келди. Шу пайт онаси айтиб қолди:

— Кангаалий, ўғлим, бугун сен ишга бормай қўя қол.

Бу гапни эшитиб, Кангаалий жуда хурсанд бўлди. Шундай бўлса ҳам деди:

— Унда эртага нонуштага икки пайса тополмай қоламиз-да.

— Тополмасак тополмасмиз. Кел, бу ёққа келиб ўтир. Мен сенга бугун бир эртақ айтиб берай.

Кангаалий дарҳол онасининг ёнига келиб ўтирди.

— Бўпти, айтиб беринг. Анови шаҳзода, вазирнинг ўғли, учар аравани айтиб беринг.

Абҳаагиний ўша эртақни айта бошлади. Бу эртақни у бир вақтлар бошқаларнинг оғзидан эшитган эди. Лекин ҳозир эртақни бошлади-ю, бир оздан кейин шаҳзода ҳам, учар арава ҳам йўқолди. Абҳаагиний ўзи тўқиб бутунлай бошқа қиссани айта бошлади. Унинг иситмаси борган сари зўрайиб, тезлашиб кетган қон миясига гуп-гуп урмоқда эди. У эса янги қиссани тўқиб давом этарди. Қисса ҳеч узилмасдан, сип-силлиқ кетяпти. Кангаалий кичкина танасини онасининг пинжига тиқиб, маҳлиё бўлиб тинглаб ўтирарди. Унинг

юз-кўзи ва танасида қўрқув, ҳаяжон, таажжуб сингари ҳар хил туйғулар акс этарди.

Ташқарида қуёш ботиб кетди. Аста-секин чор атрофни қуюқ қоронғилик чулғаб олди. Лекин бугун Кангаалийнинг уйида чироқ ҳам ёқилмади, ҳеч ким ўрнидан туриб, бошқа ишларни ҳам қилмади. Она гапирарверди, ўғил маҳлиё бўлиб тинглаб ўтираверди. Уша қисса. Уша шмшандаги ҳол-аҳвол. Уша файтон, ўша алта сурилган оёқлар ва ўша бараҳман онанинг жаннатга жўнаши. Эри оёғининг гардини бериб, суюкли хотини билан видолашгани, кейин шмшанда ўғилнинг ўз қўли билан онасининг гулханини ёққани... Охири Абҳаагиний деди:

— Уша олов ҳеч ҳам олов эмас, Кангаалий. Ҳарий худонинг ўзи. Осмонга кўтарилаётган тутун эмас, файтон. Кангаалийгаран! Ўғлим!

— Ҳа, нима, оий?

— Сенинг қўлингдан олов олсам, мен ҳам бараҳман онага ўхшаб жаннатга киришим мумкин.

— Қўйинг-е! — деди жон ҳолатда Кангаалий. — Унақа деманг. Ёмон бўлади.

Она бу гапни эшитмади. У чуқур хўрсиниб гапида давом этди:

— Ушанда, зоти паст, деб ҳеч ким нафрат ҳам қилмайди. Ўғилнинг қўлидан олов олиш ҳазил эмас. Файтон-ку албатта келади.

Кангаалий онасининг оғзини қўли билан беркитди:

— Ундоқ деманг, оий! Ундоқ деманг. Мен қўрқиб кетяпман.

Онаси гапида давом этди:

— Ундан кейин, Кангаалий, ўғлим, эсингда бўлсин, отангни ҳам бир олиб келасан. У ҳам худди ўшанақа, оёғининг гардини бериб мени жўнатади. Худди ўшанақа, оёқларимга алта, фарқимга сендур суриб... Лекин буларнинг ҳаммасини ким қилади? Сен қилмасанг, ким қилади, Кангаалий? Менинг ўғлим ҳам

қизим ҳам сенсан. Менинг бутун ишонганим ўзинг-сан.

Шундай деб туриб она ўғлини маҳкам бағрига босди.

Абхаагинийнинг ҳаёт қиссаси ҳам охирлаб қолди. Умрининг ўттиз йили ўтдими, йўқми, ҳаёт чироғи секин-аста ўча бошлади. Бу қишлоқда доктор-табиб йўқ эди. Кангаалий нариги қишлоқдаги табибнинг олдига бориб, ялиниб-ёлворди, йиғлади-сиқтади. Бир рупия назр бериб, оёғига йиқилавергач, охири табиб кўнди. Лекин ўшанда ҳам ўзи келгани йўқ, тўрттагина думалоқ дори берди. Она ўғлидан хафа бўлди. Олиб келган дориларини олди-да, бошидан ўгириб ўчоққа улоқтирди.

— Яхши бўладиган бўлсам, ўзим шундоқ яхши бўлиб кетаман. Биз сингари зоти паст одамлар ҳеч дори ичиб тузалган эмас.

Икки-уч кун шу тарзда ўтиб кетди. Қўни-қўшнилари Абхаагинийнинг касал ётганини эшитиб, ҳол-аҳвол сўрагани кирди ва ҳар ким ўзи билган давосини айтиб, ўз ишини қилгани кетди. Она-бола иккови қолгач, Абхаагиний ўғлини олдига чақирди-да, уни қўлидан ушлаб, деди:

— Табибнинг дорисидан-ку ҳеч нарса бўлгани йўқ. Буларнинг айтган даво-дориларидан ҳам ҳеч нарса бўлмайди. Мен ўзим шундоқ тузалиб кетаман.

— Дорини ичганингиз йўқ-ку? Ўчоққа ташлаб юбордингиз-ку? Шундоқ қилиб ҳам одам тузаладими?

— Мен шундоқ ҳам яхши бўлиб кетаман. Энди сен озгина гуруч қайнатиб еб олгин-чи, қани, мен кўрай.

Кангаалий шу бугун биринчи марта ўзи гуруч қайнатди. Тузуккина кўпигини ҳам ололмади, пишган гуручни яхшигина сузолмади ҳам. Учоқдаги олов ҳам тузуккина ёнгани йўқ, қозондан сув тушавериб, ўчоқ

буруқсаб ётди. Гуручии сузаётганида ярмини тўкиб юборди. Буни кўриб онасининг кўзларидан ёш оқиб кетди. У ўрнидан турмоқчи ҳам бўлди, лекин қаддини кўтариб туролмади, турган жойида яна ўринга гуре этиб йиқилди. Ўғли овқатни еб бўлгач, энди идиш-товоқни нима қилиш кераклигини бирма-бир тушунтираркан, яна хўрлиги келиб кетди.

Қишлоқдаги Ишвар сартарош томир кўришни билар эди. Эртаси куни ўша келди-да, Абҳаагинийнинг томирини ушлаб кўрди. Кўрди-ю, чуқур уҳ тортиб, бошини сарак-сарак қилиб, индамасдан чиқиб кетди. Абҳаагиний бунинг маъносини дарров тушунди, лекин ҳеч қўрққани йўқ. Одамлар чиқиб кетганидан кейин у ўғлига қараб деди:

— Энди сен бориб, ановини бир чақириб келасанми?

— Кимни, ойи?

— Ҳа, нариги қишлоққа кетиб қолган бор-ку, ўшани-да.

— Дадамними?

Онаси индамади.

— У келармиди, ойи?— деди Кангаалий.

— Бориб, ойим фақат оёгингизнинг гардини олмақчилар, дегин

Унинг келишига Абҳаагинийнинг ўзи ҳам ишонмасди. Ўғли ўша заҳоти жўнамоқчи бўлиб турган эди, онаси қўлидан ушлаб тайинлади:

— Ялиниб-ёлворгин. Ойим кетяпти, дегин.— Бир оздан кейин яна деди:— Келишингда сартарош кенноингдан озгина алта ҳам ола келгин. Ойим айтди, десаңг, беради. Мени анча яқин тутати.

Эртаси куни Расик келганида Абҳаагиний ҳушини йўқотиб бўлган эди. Унинг юзига ўлим сояси тушиб бораётган, кўзларининг нури эса бу дунёдаги ишларни тугатиб, қаёққадир ғойиб бўлган эди.

— Ойи! Дадам келдилар, оёгини гардини оласизми? — деди Кангаалий шашқатор йиғлаб.

Абхаагиний бу гапни ҳойнаҳой тушунди. Тўғрироғи, қалбидаги эзгу орзу чуқур уйқуга кетган онгини туртиб юборди ва ўлим дунёсига қадам қўяётган Абхаагиний чойшабдан қўлини чиқарди.

Расик ўзини йўқотиб ҳайкалдек қотиб тураверди. Бу дунёда биров менинг ҳам оёгимнинг гардини сўрар, мен ҳам бировга керак бўларман, деб унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Ёнида турган Биндунинг аммаси унга қараб деди:

— Бер энди, бер. Оёгингнинг гардидан бечорага озгина бер.

Расик олдинга юрди. Тириклигида заррача меҳр-шафқат кўрсатмаган, ҳолидан мутлақо хабар олмаган хотинига жони узилай деётганда оёгининг гардини берар экан, унинг кўзларидан тирқираб ёш оқиб кетди.

— Шундоқ жаннати аёл бараҳманларнинг уйида туғилмай, қандоқ қилиб шу паст тоифада туғилиб қолганийкин-да, — деди хўрсиниб Ракҳалнинг онаси. — Энди бунинг васиятини бажариш керак. Шу ўғли Кангаалийнинг қўлидан олов оламан дебоқ жон беришти.

Бахти қаронинг бахти қаролик ато қилувчи худоси ўша пайтда панада туриб нима деб ўйлади, буни-ку ҳеч ким билмайди, лекин Ракҳалнинг онаси айтган гап Кангаалийнинг юрагини ўқдек тешиб ўтиб кетди.

Ўша куни ўтди. Тун ҳам ўтди. Лекин тонг отишини кутиб ўтирмасданоқ, Кангаалийнинг онаси бу дунёдан жўнаб кетди. Ким билади, паст тоифадаги одамларга фйтон келадими ёки улар қоп-қоронғида пиёда сафар қиладими.

Кулбанинг ҳовлисида бир дарахт бор эди. Расик ўша дарахтга энди болта урганмиди ёки энди урмоқчи бўлиб турганмиди, бирдан қаердандир заминдорнинг қоровули пайдо бўлди-ю, унинг юзига бир тарсаки тушириб, ўдағайлаб кетди:

— Лаънати! Нима, бу дарахтни сенинг отанг ўт-қазиб қўйибдим, суриштирмасдан кесяпсан?

Расик ҳанг-манг бўлиб тарсаки еган юзини ишқалаб қолди. Кангаалий йиғлагандан бери бўлиб заминдорнинг одамига қараб деди:

— Бу дарахтни менинг ойим ўз қўли билан ўт-қазган, тақсир. Дадамни бекордан-бекорга нега урасиз?

Қоровул уни ҳам бўралаб сўкиб берди. Ҳатто урмоқчи ҳам бўлди, лекин у онасининг ўлик жасадини ушлаган, деб ҳазар қилиб, қўл теккизмади. Шовқин-тўполонни эшитиб одамлар йиғилди. Лекин ҳеч ким Расикни оқламади. Аксинча, баъзилар, тақсир, раҳм қилинг, рухсат беринг, шу бечора дарахтни кеса қолсин, деб қоровулга ялиниб-ёлворди. Аммо қоровул ҳеч кимнинг гапига қулоқ ҳам солгани йўқ. Мени авраёл-майсанлар, деб оёқ-қўлини барабар қимирлатиб, бақириб берди у.

Заминдор ҳазилакам одам эмас. Қишлоқда унинг бутун бошлиқ бир маҳкамаси бор. Бу маҳкаманинг корчалони Адҳаррой деган гумашта. Одамлар бу ерда қоровулга бекорга ялиниб-ёлвориб тураверди, Кангаалий югурганича заминдорнинг маҳкамасига кетди. Бу қоровуллар пора ейди, деб эшитган эди у. Шунинг учун буларнинг қилаётган жабр-ситамини хўжайинларнинг қулоғига етказсам, албатта яхши натижа чиқади, деб ўйлади. Бечора Бенгалиянинг заминдорлари-ю, уларнинг гумашталарини қаёқдан билсин! Бечора етимча бола ғам-алам ва ғазабга тўлиб, зинадан юқорига чиқиб кетаётган эдики, нонушта қилиб, кекириб ичкаридан чиққан гумашта Адҳаррой ўша зинадан настга туша бошлади. Кангаалийга кўзи тушди-ю, таажжуб ва ғазаб билан ўшқириб сўради:

— Ҳов, сен кимсан?

— Мен Кангаалийман,— жавоб берди бола.— Менинг дадамни миршаб урди.

— Жсуда тўғри қилибди. Ярамас ҳойнаҳой ернинг ҳақини тўламаган.

— Йўқ, тақсир. Дадам дарахтни қирқаётган эдилар. Ойим ўлиб қолувдилар.— Шундай деб у ҳўнграб йиғлаб юборди.

Эрталабдан бу йиғи-сиғини эшитиб, Адҳарройнинг энсаси қотиб кетди. Бу бола ўликни ушлаган экан, бу ердаги нима-нималарга қўлини теккиздийкин, деб ўйлади у гижиниб ва Кангаалийга қараб ўдағайлади:

— Онанг ўлган бўлса, пастда, ҳув нарида турмайсанми! Ҳўв, ким бор? Манови жойларни гўнг билан суваб қўйларинг! — кейин яна боладан сўради:— Зотинг нима ўзи?

— Бизларнинг зотимиз дул, тақсир.

— Ҳа дулларнинг ўлигига ёғочнинг нима кераги бор?

— Ойим, менга олов берасан, деб кетганлар. Ишонмасангиз, одамлардан сўранг. Ойим ҳаммага айтганлар. Ҳамма эшитган.

— Онангнинг ўлигини куйдирмоқчи бўлсанг, дарахтнинг пулини тўлаб қўй. Беш рупия. Топиб бероласанми?

Кангаалий бунинг ҳеч иложи йўқлигини билади.

— Йўқ,— жавоб берди у.

— «Йўқ» бўлса, онангнинг ўлигини дарёнинг лабига олиб бориб, кўмиб қўявермайсанми! Отангнинг ўтқазиб қўйгани бормиди, дарахтни кесади! Ярамас, аблаҳ, чўчқа!

— Тақсир, бу ўзимизнинг ҳовлидаги дарахт-ку. Ойим ўзи ўтқазган-ку уни.

— Ойимнинг ўзи ўтқазган! Панде! Мановини даф қил! Оёғидан ушлаб ташқарига улоқтир!

Панде келиб, Кангаалийни судраб ташқарига олиб чиқиб ташлади. Яна шундай бўралаб сўкдики, бунақа сўкишлар фақат заминдорнинг одамларидан чиқади, холос.

Кангаалий тупроққа беланиб ўрнидан турди ва у ёқ-бу ёғини қоқиб қайтиб кетди. Қайси бир гуноҳига шунча калтак еди, хўрлик кўрди — бечоранинг бунга ҳеч ақли етмасди. Гумашта Адҳаррой эса заррача пинагини ҳам бузгани йўқ. У бамайлихотир ўзининг одамига қараб деди:

— Пареш, бундоқ дафтарга қара-чи, бу ярамаслар ернинг ҳақини узиб бўлганми, йўқми. Агар қарзи бўлса, бориб балиқ тутадиган тўр-пўри борми, нимаики бўлса, йиғиштириб кел. Қочиб ҳам кетади булар.

Мукержийнинг уйида марҳумани йўқлаш куни яқинлашиб, қизгин тайёргарлик кетмоқда эди. Кекса Мукержий ҳамма ишга ўзи бош-қош бўлиб турган эдики, бирдан Кангаалий келиб, арз қилиб қолди:

— Тақсир, менинг ойим ўлиб қолди.

— Кимсан ўзинг? Нима демоқчисан?

— Мен Кангаалийман, тақсир. Ойим, менга олов берасан, деб айтиб кетганлар.

— Айтган бўлса, беравермайсанми?

Бўлиб ўтган можаролар бу ердагиларнинг қулогига етган эди. Чунончи, бир одам Мукержийга айтди:

— У ўтин-пўтин сўраб келган бўлса керак.— Кейин ҳамма гапни бирма-бир айтиб берди.

— Ана холос!— деди Мукержий энсаси қотиб.— Ҳали менинг ўзимга қанча ўтин керак! Эрта ўтса, индин келяпти, ҳали қанча нарсаларни қилиш керак. Бор, бор, бу ерда сенга берадиган ҳеч нарса йўқ.

Шундай деб, Мукержий жўнаб қолди. Уша ерда ёзиб-чизиб ўтирган Бҳаттачария жаноблари Кангаалийга уқтирди:

— Сенларнинг зотингда шу маҳалгача ўликни ким куйдирибди! Бор, сен ҳам ўликнинг юзига сал олов тегизгин-да, дарёнинг бўйига кўмиб қўй.

Мукержийнинг ўғли шошиб-пишиб қаёққадир ке-

таётган эди, Бҳаттачариянинг гапини эшитди-да, бир-насгина тўхтаб ачитиқ қилди:

— Кўрдингми, Бҳаттачария ҳазратлари, ҳар битта қаланғи-қасанғи бараҳман бўламан дейди.

Кангаалий энди бошқа ҳеч кимга бориб ялинмади. Шу икки соатнинг ичида кўрган-кечирганлари уни гўё қаритиб қўйган эди. У битта-битта қадам босиб марҳума онасининг олдига қайтиб кетди.

Дарё ёқасидан бир чуқур қазиб, Абҳаагинийни ўша ерга ётқизиб қўйилди. Ракҳалнинг онаси бир боғлам похолга ўт туташтирди-да, уни Кангаалийнинг қўлига бериб, оловни онасининг юзига тегиздирди. Шундан кейин ҳамма бир бўлиб чуқурга тупроқ ташлай бошлади. Кангаалий эса похолдан чиқиб буралиб-буралиб осмонга кўтарилаётган тутунга тикилиб ўтирарди.

ИККИ ХОТИН

Чўлоқ Шайх хумдондан ғиштларни олмоқда эди. Унинг асл номини ҳеч ким билмасди. Ҳойнаҳой унинг ўзи ҳам билмас. Ёшлик вақтида нима ҳам бўлиб бир оёғи синиб қолган ва ўшандан бери «чўлоқ» деб ном олган эди. Йигитлик пайтида бир ёмон иш қилиб қўйиб, бурнидан ҳам айрилган эди. Буруннинг ўрнида бир бадбуруш чуқурча кўринарди. Сал кейинроқ бориб, чечак тошди-ю, афт-башарасининг яна ҳам бўладигани бўлди. Мана шу аҳволда чўлоқ Шайх хумдондан ғишт кўчирмоқда эди.

Сал нарида Адойй деб лақаб олган Воҳид ҳўкизларининг думини бураб бир бачкана қўшиқни айтиб арава ҳайдаб келаётган эди. Бирдан ҳўкизлар таққа тўхтаб қолди. Воҳид ашуласини қўйиб ҳўкизларга қараб ўшқирди:

— Ҳаром ўлгурлар! Индамай-нетмай..

Шундай деб у ҳўкизларнинг орқасига туширмоқчи бўлиб таёғини кўтарган ҳам эдики, бирдан бақириб юборди:

— Чўлоқ! Чўлоқ! Илон! Илон!

Шундоқ араванинг олдида бир илон бошини баланд кўтариб чайқалиб турарди. Воҳид Адойй аравадан сакраб тушди-да, ердан бир ғиштни кўтариб олди. У ёқдан эса «Урма, Адойй! Урма! Мен кетяпман», деганича Чўлоқ югурди. Кўтарган ғишти қўлида қолиб, Адойй Чўлоққа қараб бақириб деди:

— Буни қара, жуда ғалати илон экан. Юзини қара, қип-қизил! Худди сендур сурганга ўхшайди. Боши ҳам жуда катта. Тезроқ келсанг-чи! Қочиб кетай даяпти.

Илон қочишга-ку, қочаяпти, лекин ўша чўлоқ томонга кетаяпти. Унинг фикри — Адойдан қочиш. Чўлоқдан эса қўрқмайди.

— Адой! Таёгингни менга ташла! — қичқирди Чўлоқ. — Э, аттанг! Хумдонга кириб кетди. Илоннинг жуда нодир тури экан. Ушлаб олсак, унча-мунча пулли бўлиб қолардик-да.

Чўлоқ илон зотини яхши биларди. Илон ўйнатиш ҳунари ҳам бор эди. Уйининг шифтига бир неча оғзи берк кўзаларни осиб қўйган эди. Ушаларга илонларни солиб қўярди. Кўзанинг ичида қамалиб ётавериш ҳолдан тойиб қолган илонларни далага олиб бориб ташларди. Қўлида илон бўлса, у бошқа ишни қилмасди. Илонни чуқур саватга соларди-да, қишлоқма-қишлоқ томоша кўрсатиб юрарди. Тузуккина пул ишларди, лекин ўшанга яраша қорадори билан нашага кўпроқ ружу қилиб қоларди. Гоҳ-гоҳда ичкилик ҳам ичиб қўярди. Натижада илондан айрилди дегунча дарҳол сават билан белини кўтариб яна мардикорлик қилишга тушарди. Ўзига тўқ хонадонларнинг эшигига борарди-да, бадбашара афтини сал ичкарига суқиб тиржайиб сўрарди:

— Хў, хўжайин! Мардикор керакмасми, мардикор?

Мулойимлик қилиб тиржайса, афт-башараси яна ҳам бедаво, яна ҳам даҳшатли бўлиб кетарди. Ўзи ҳам жуда жон-жаҳди билан ишларди. Ҳеч ишдан қочмасди. Иш топилмай қолган тақдирда савати билан белини кўтарганича гадойчилик қиларди. Гадойчиликдан озмоз пул топса, дарров бориб, қорадори билан нашаларди. Ундан ҳам агар унча-мунча ортиб қолгудек бўлса, озгина ичиб ҳам оларди-да, кейин уйга бориб

хотини Зубайданинг оёғига йиқилиб йиғлашга тушарди. Бир куни ўша аҳволда келди-да, хотинининг оёғига ёпишиб ҳўнг-ҳўнг йиғлаб гапириб кетди:

— Мен билан бирга яшаб, сен бечоранинг ҳам бўладиганинг бўлди. Едирмай-ичирмай, сени очдан ўлдирдим...

Зубайда кулиб, эрининг бошини силаб деди:

— Ҳа, бўпти! Бўпти! Жинниликни қўйинг. Келинги, мени қўйиб юборинг. Мен бир кўчага чиқиб кўрай. Бирор сиқим гуруч толиб келай.

Чўлоқ бўлса хотинининг бўйнига осилганича йиғлаб гапида давом этди:

— Биронта янги саарий ҳам олиб беролмадим. Эски саарийга ўралиб умринг ўтди...

Бу гапларнинг ҳаммаси одатдагидек бўлиб, ўтиб кетди. Эртаси куни азонда турди-да, Чўлоқ бир кичкина таёқ билан бир сават кўтариб, хумдонга етиб келди. Шарқ томонда осмон эндигина қизариб келаётган ва дарахтларда пусиб ётган қушлар энди овоз чиқара бошлаган эди. Чўлоқ тепаликка чиқиб ўтирди-да, у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради.

— Ие, худди ўша эмасми?

Сал нарида ўша ёш илон бошини баланд кўтариб кунчиқар томонга қараб лапанглаб турарди. Тонг шуъласидан унинг танаси ҳам қип-қизил бўлиб товланарди. Бу қип-қизил тана устидаги қоп-қора ҳалқа эса янада жозибали кўринарди. Чўлоқ бу ҳусн-латофатга маҳлиё бўлиб бехосдан «Оҳ!» деб юборди. Кейин ўрнидан туриб, секин-секин илонга яқинлаша бошлади. Илон янги қуёшни олқишлаш билан шу қадар банд эдики, Чўлоқнинг оёқ товушлари ҳам унинг хаёлини буза олмади. Чўлоқ жуда яқин келиб қолгандагина бирдан чўчиб орқасига бурилди ва қаттиқ вишиллаб, ғанимга ўзини ташлади. Аммо чўлоқ чап қўлидаги таёқ билан унинг бўйинини ерга букиб олди ва ўнг қўли билан ду-

мидан ушлаб, у ёқ-бу ёққа ағдариб, синчиклаб кўздан кечирди. Илон урғочи экан.

Олти ой ўтди. Бир куни Чўлоқ хўп нашани чекиб уйига қайтиб келди-да, ҳовли супураётган хотинига қараб деди:

— Мен бир нарса олиб келдим. Мана, қара.

Шундай деб у дхўтийсининг бир учидаги тугунни ечди-да, бир кичкина ялтираган булоқини кафтига қўйиб кўрсатди.

— Бу кичкинагина булоқи нимага керак экан?— сўради ҳайрон бўлиб Зубайда.

— Хотинчамнинг бурнига тақаман,— жавоб берди Чўлоқ кулиб.

Зубайданинг оғзи очилиб қолди. Чўлоқ кулганича ичкарига кириб кетди-да, бир оздан кейин бир илонни бўйнига осиб қайтиб чиқди. Бу ўша хумдоннинг олди-дан тутиб олган урғочи илон эди. У энди каттагина бўлиб қолган ва илгариги ҳуснию савлатини йўқотиб қўйган эди. Илон бошини сал кўтариб Чўлоқнинг елкасида ўрмалай бошлади.

— Э, қўйинг бу бачкана ўйинни! Бирдан бир бало қилиб қўйса, нима бўлади?— деди Зубайда қўрқиб.

— Э, бунинг заҳар тўла тишларидан қўрқсанг бошқа гап. Лекин у бошқа тишларини ҳам ишга солаётгани йўқ. Қани мени тишлайман деяптими? Сен билмайсан, ишқ-муҳаббат деган нарсани шулар ҳам билади. Қара, қандоқ ёқимли хотинча бўлиб елкамда ўрмалаб юрибди.

Шундай деди-да, илоннинг иккала лабини қисиб туриб ўпиб олди.

Бунга Зубайда ҳайрон бўлгани йўқ. Бунақани биринчи марта кўриши эмас эди. Лекин эрининг қилган ишини кўриб жирканиб кетди:

— Тфу! Ҳазар ҳам қилмайсиз-а! Шунақа қилманг, деб сизга неча марта айтдим!

Чўлоқ хотинининг гапига парво қилмади.

— Буни қара, буни қара! Қўлимга чирмашиб олишини қара! Виласанми, эркак илон билан ўрғочи илон иккови ўйнашганида шунақа қилиб бир-бирига чирмашади. Ҳеч кўрганмисан? Оҳ! Шундоқ чиройли кўринадики, қўяверасан.

— Э, ўшани кўриб нима қилардим мен! Сиз кўрган бўлсангиз бўлди-да. Лекин эсингизда бўлсин, бир куни сизнинг бошингизга ҳам мана шу етади.

Чўлоқ қўлига бир игна олди-да, ўша билан «хотинининг» тумшугини тешишга тушди. Бир оёғи билан илоннинг думини босди, чап қўли билан оғзини маҳкам ушлаб олди ва ўнг қўлидаги игна билан унинг тумшугини тешиб, булоқини илиб қўйди-да, илонни қўйиб юборди. Илон оғриққа чидамай, вишиллаб Чўлоққа ҳамла қила бошлади. Чўлоқ эса савагнинг оғзини қалқон қилиб ундан ўзини олиб қочаркан, унга қараб деди:

— Ие, ие, хотинча! Намунча жаҳлинг чиқади? Қара, қандоқ чиройли бўлиб кетдинг.— Кейин анови хотинига қараб деди:— Зубайда! Қани бир ойнани олиб кел-чи. Хотинчамга бир ўзининг афтини кўрсатиб қўяй.

— Йўқ, мен олиб беролмайман.

— Кел, энди олиб келиб бера қол бир марта. Қани, бир кўрайлик-чи, бу ўзининг афтини кўриб, нима қиларкин.

Зубайда хўжайиннинг гапини қайтаролмади, ойна олиб келгани ичкарига кириб кетди. Чўлоқ эса кетидан яна қичқирди:

— Озгина сендур ҳам ола чиққин.

— Ахир нима қилмоқчисиз?— сўради Зубайда ичкаридан.

— Кейин кўрасан ўзинг,— жавоб берди Чўлоқ кулиб.

Зубайда ойна билан сендурни олиб чиқиб, сал нари-

роққа — ерга қўйиб қўйди. Чўлоқ эса бир чўпни сен-
дурга ботириб амаллаб илоннинг пешанасига бир қи-
зил чизиқ қилиб қўйди-да, кейин хахолаб кулиб деди:

— Мен буни ўзимга никоҳлаб олдим, Зубайда. Бу
энди сенга кундош бўлди. — Кейин ойнани қўлига
олиб, янги «хотинига» мурожаат қилди: — Мана, қа-
ра, хотинча, қандоқ чиройли бўлиб кетдинг шу бу-
гун. — Шундай деб ойнани илоннинг олдига қўйиб қўй-
ди-да, чапак чалиб ашула айтишга тушди:

Мен билмабман шундай бўларини
Юртини ташлаб, Канҳэйя

Матҳурага жўнарини

Оҳ! Билмабман шундай бўларини.

Яна бир неча ой ўтди. Ёмғир ойининг ўрталари эди.
Осмон қоп-қора булутга бурканган эди. Чўлоқ, узоқроқ
бир жойга кетиб, муттасил ёмғир туфайли уйига қай-
толмай қолган эди. Уйда ёлғиз ўтирган Зубайданинг
димоғига қизиқ бир ҳид урила бошлади. Бу ҳид қаёқ-
дан келяпти, ниманинг ҳиди — бунга ҳеч ақли етол-
мади. Уч кун деганда Чўлоқ қайтиб келди-да, эшикдан
кириши билан ёмғир юборган худони сўкиб-сўкиб хо-
тинига қараб деди:

— Зубайда! Менга егулик бирор нарса бергин. Жу-
да очдан ўлдим.

Зубайда кечагидан қолган қайнатма гуручни сузиб
ичкарига қўйиб қўйди. Чўлоқ балчиққа ботган оёқла-
рини ювиб, ичкарига кирди-да, ҳайрон бўлиб хотини-
дан сўради:

— Бу нима балонинг ҳиди, Зубайда?

— Қайдан билай. Бугун неча кундан бери шу ҳид
келяпти, — жавоб берди Зубайда.

Чўлоқ у ёқ-бу ёққа аланглаган эди, «хотинининг»
саватига кўзи тушди-да, дарров фаҳмлади ва Зубай-
дага қараб деди:

— Фаҳмладингми?

— Нимани фаҳмлайман?— ҳайрон бўлди Зубайда.

— Хотинимнинг баданидан чиқаётган ҳид экан. Урғочи эмасми, эркаги билан жуфтлашадиган вақти келибди. Шу ҳидидан эркаги ўзи топиб келади.

Зубайда ҳайрон бўлди.

— Мен қаёқдан билай. Эркакларнинг сир-асрорини эркаклар билади.

— Энди буни олиб бориб далага ташлаб келиш керак,— деди Чўлоқ овқат еб ўтириб.— Бунақа пайтда буни қамаб қўйиш яхши эмас.

— Ҳа, шундоқ қилинг. Менинг ўзи кўргани кўзим йўқ. Қанча-қанча илонлар ўлиб кетди, битта шу ҳеч ўлмади-ўлмади.

Овқатни еб бўлгач, Чўлоқ «хотинини» қафасдан чиқарди ва оғзини ушлаб туриб, эркалаб бир-икки гапирди.

— Уни қаранг, бир неча кун синдирилмаганига тишлари яна ўсиб қолибди,— деди хотини.— Энди жуда ҳам эркалаб ўтирманг буни. Олиб бориб, ташлаб кела қолинг энди.

— Буни қара, буни қара. Қўлимга чирмашишини қара.

Чўлоқ «хотинини» сал наридаги дарахтзорга ташлаб келди.

Туш пайтида эрининг хомуш ўтирганини кўриб Зубайда унга қараб деди:

— Нима бўлди сизга? Бундоқ дори-порингиздан еб олсангиз-чи.

— Хотинимга кўнглим безовта,— жавоб берди Чўлоқ.

— Э қўйинг-е!— деди кулиб Зубайда.— Сизнинг гапларингизни эшитсам, худди...

— Йўқ, йўқ, Зубайда. Чиндан ҳам кўнглим сал бузилиб кетди.

Зубайда эрининг ёнига ўтирди-да, унинг елкасидан қучоқлаб сўради:

— Намунча? Менга ҳеч кўнглингиз йўқми?

Чўлоқ меҳр-муҳаббат билан хотинини юзидан ўпиб жавоб берди:

— Мен шу сенга суяниб яшаб юрибман-да, Зубайда. Сен менга жонимдан ҳам азизсан.

Бирдан ҳовлига қараб, Зубайда айтиб қолди:

— Ана қаранг, қаранг! Хотинингиз қайтиб келибди. Ана, қаранг, ариқнинг ичида юрибди.

Чўлоқ қараса, ҳақиқатан ҳам ифлос сув чиқиб кетадиган ариқда «хотини» ўрмалаб юрибди. У, тўхта, мен ҳозир ушлаб келаман, деб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Зубайда, «Керак эмас!» — деб бор кучи билан уни ушлаб олди. Кейин илонга қараб ўшқирди:

— Бор, йўқол! Жўна!

Шундай деб бақирди-да, у бир таёқни кўтариб илонга отди. Илон ғазаб билан бошини икки-уч марта бурди-да, секин-секин ўрмалаб ташқарига чиқиб кетди.

Ярим кечада Зубайда ўринда ётган жойида тўсатдан бақириб қолди:

— Вой-вой-вой! Ҳой, дарров туринг. Бир нарса менинг оёғимни чақиб олди.

Чўлоқ дарҳол ўрнидан турди-да, чироқни ёқиб қараса, ҳақиқатан ҳам Зубайданинг оёғида бир томчи қон қип-қизил бўлиб турибди. Зубайда бирдан яна қичқирди:

— Хотинингиз! Сизнинг хотинингиз экан мени чаққан. Ана, қаранг, кетяпти.

Илон бир кўзани пана қилиб секин-секин ўрмалаб кетмоқда эди. Чўлоқ дарров бориб уни ушлаб олди-да, чуқур саватнинг ичига қамар экан, уни яниб деди:

— Зубайда агар ўлиб қолгудек бўлса, сени ҳам тирик қўймайман.

Зубайда жон берди. Кун ботиши билан баравар унинг танасида ҳам ўлим нишонлари аниқ кўрина

бошлади. Бошидаги сочлари сал тортса юлиниб чиқадиган бўлиб қолди. Илоннинг тилини биладиганларнинг қўлидан ҳеч нарса келмади. Ҳаммаси қайтиб-қайтиб кетди. Ушалардан бири Чўлоққа деди:

— Чўлоқ, сенинг ҳам ажалинг етишига сал қолган экан. Буларнинг жуда жаҳли ёмон бўлади. Ҳойна-ҳой сени чаққани келган.

Чўлоқ жиққа ёш кўзлари билан у одамга қараб, бошини чайқади:

— Йўқ, ундоқ эмас!

Чўлоқ тарки дунё қилиб уйдан чиқиб кетган. Уйи энди вайронага айланиб ётибди. Уйининг ёнидан бир кичкина йўл ўтарди, у ҳам йўқ бўлиб кетган. Одамлар у томондан юрмайдиган бўлган. Чунки ҳамма илондан қўрқади. Кечқурун кун ботадиган вақтда илонлар бошини баланд кўтариб рақс қилаётганини одамлар кўп кўрган.

Чўлоқ «хотинини» ўлдиролмади. Қўйиб юборди. Қўйиб юбора туриб унга айтди:

— Сен бечорада нима гуноҳ! Хотин зоти ўзи шунақа бўлади. Ахир Зубайданинг ўзи ҳам сенга рашк қиларди.

ОЙДИН КЕЧА

Шаммий — синглимнинг оти. У менга фақат йигирма тўрт соатлик сингил бўлган. Кеча тушдан кейин у мен билан қариндошлик ипини боғлаган. Бугун туш пайти, яъни ҳозиргина мен доктор Сен касалхонасига қўнғироқ қилувдим, биров менга жавоб берди:

— Шаммий? Ким? Шяма дейсизми? Ҳа! Сиз миссис¹ Ражешни сўраяпсизми?.. Чамаси бир соат илгари миссис Ражеш оламдан ўтди.

Кеча худди шу пайт телефон жиринглаб, кимдир мендан, «Беш — ўн беш — тўқсон беш (5—15—95) номерли телефонми?» — деб сўради.

— Ҳа, 5—15—95 номерли телефон, — дедим мен.

— Амрита Притаммисиз?

— Ҳа, мен.

— Опажон!

— Танимадим. Ким бу?

— Сиз мени танимайсиз, опа. Сиз мени билмайсиз. Мен Шямаман. Лекин сиз мени Шаммий деб атайверинг. Қачонлардан бери мен ўзимча сизни опа деб атаб келаман.

— Шаммий!

¹ Миссис — хоним, турмушга чиққан аёлларга нисбатан ишлатилади.

— Ҳа, мен бу ердаман, доктор Сен касалхонасида, ўттиз олтинчи палатадаман. Опа, менинг олдимга бирров келиб кетсангиз. Бугун мен доктор соҳибдан зўрға руҳсат олиб палатадан ташқарига чиқдим. Чунки бешқа биров чақирса, келмассиз, деб ўйладим. Опа, Сиз албатта келинг... Йўқ, йўқ! Эртага эмас, шу бугун келинг, опа. Чунки ҳаётда баъзан «эрта» сўзига ўрин ҳам қолмайди.

— Хўп, майли, бугун бораман. Учрашув пайти қачон?

— Соат тўрт яримдан етти яримгача.

— Яхши, эслаб қолдим: ўттиз олтинчи палата. Шаммий, албатта бораман.

— Албатта келинг-а, опа! Сиз билан гаплашгани палатада бир ўзим ўтираман.

Соат бешда Шаммийнинг палатасига кириб бордим. У койкада ётган экан, мени кўриши билан қучоқ очиб «Опа!» деб юборди.

Билмадим, ўша пайтда Шаммий лаблари билан нималарни пичирларди. У фақат бир сўз — «опа» деган сўзни айтиб, мен билан қариндошлик ипини боғлаб олди.

— Сиз ёзган «Доктор Дев»ни ўқигач, менга худди шундай туюлган эди: гўё мен — Мамта-ю, сиз эса менинг қиссамни ёзгансиз... Кейин «Уйча»ни ўқидим. Ундаги Нина мену сиз эса...

Шаммийнинг томоғи ёпишиб, нафаси қисилди.

— Гапиришга қийналяпсанми, Шаммий?

— Ҳаёт устимдан кулди, опа. Беш йилдан бери улуксиз унинг ситам юкини кўтара-кўтара саргардон бўлиб юрибман... Энди чарчадим... Ҳозир яна ситам...

— Шаммий!

— Муҳаббат сўзларини эндигина ўқий бошловдимки, ҳаёт менинг олдимга икки китобни қўйди. Вирида

қўйи фалсафаси, ҳаёт илми, ҳаёт масалаларининг ечилиши ёзилган, иккинчисида эса қизиқ-қизиқ ҳикоялар ёзилган ва бир неча ранг-баранг, ўйноқи расм чизилган. Назаримда биринчи китоб менга хийла қийин тушолди ва мен ҳаёт ведаси, яъни ҳаёт илмини бир четга қўйдим-да, иккинчи китобдаги рангли расмларга маъниё бўлиб қолдим. «Кўнгли» деган сўзнинг маъносини тушуна бошлаганимда иккинчи китобдаги ҳикоялар менга таскин бера олмади. Кейин мен ҳаёт китобини пайпаслаб, унга мурожаат қилмоқчи бўлдим. Аммо ҳаёт қўлимдан ўз китобини тортиб олди...

— Шаммий!

— Бу қандай фожиа, опа? Притҳий ҳам, Ражеш ҳам бизнинг коллежимизда ўқирди. Қачон Притҳийнинг олдида туриб, унинг жиддий ва бир оз ичига ботган кўзига термилсам, ўзимга ўзим жуда кичкина бўлиб кўринардим. Ҳаётнинг бу фалсафаси олдида мен бутунлай маъносиз кўринардим. Лекин Ражеш билан бирга турганимда мен ўзимни бутунлай бошқача ҳис қилардим. У билан уришардим ҳам, кейин тезда апоқ-чапоқ ҳам бўлиб кетардим... Аммо Притҳийни кўриб, кўнглим унга нисбатан таъзим ҳис-туйғулари билан тўлар эди. Буни мен унга очиқ изҳор қилолмасдим. Менинг тўйим бирор оғир масала эмас эди. Ота-онам, хоҳлаганингга тег, деб рухсат бериб қўйган эди. Мен Ражешни танладим.

— Кейин?

— Тўйимизнинг бўлишига чамаси бир ой қолган эди. Бир кунни Притҳий мендан, «Шаммий, бир кунга мен билан бирга Панжўрдаги мўгул боғига бориб келсанг»,— деб илтимос қилиб қолди. «Бу меннинг биринчи ва охириги истагим»,— деди. Мен унга бутунлай ишонардим. Чунончи, унинг кўнглини оғритмаслик учун хўп деб жавоб бердим.

— Хўш, кейин нима бўлди, Шаммий?

— Панжўр Деҳлидан чамаси юз эллик мил узоқ-

роқ. Притҳийнинг машинаси бор эди, уни ўзининг сирдош шофёри ҳайдаб борарди. Беш соатлардан кейин Панжўрга етиб келдик. Йўлда бир қизиқ воқеа содир бўлди. Опа, хўп десангиз, ўшани сизга сўзлаб берай.

— Майли, Шаммий, сўзлаб бера қол.

— Панжўрга етмасдан чамаси ўн мил берида бир хурмозор келди. Шу ерда шофёр бир неча дақиқага машинани тўхтатди. Сабаби: машинанинг мотори қизиб кетган эди. Кетганича хурмозор, охири кўринмайди. Мен кўриб, маҳлиё бўлиб қолдим.

Йўлнинг чап томонида лойдан қилинган бир уй бор экан. Унинг ҳовлисида бир сарвқомат қиз кўринди. У бошига зарҳал ҳошияли рўмолини қия қилиб ўраб олган-да, лой билан сувалган ҳовли бетига қизил гармдориларни офтобга ёйяпти. Ҳар гал узун-узун билакларини чўзиб, гармдориларни ёйганда қизил билагузуги шиқиллаб кетади. Остона олдида бир йигит чилим тортиб ўтирибди...

Олови ўчай деб қолган чилимни торта туриб, у қизни чақирди. Қиз унга оташкуракда чўғ олиб келиб берди. Чилим яна ёниб кетди. Шу топда бирдан кўнглим равшан бўлиб кетди, қалбимда бир мўъжиза юз берди. Билмадим, бу менинг қалбимни равшан қилиб юборган қандай нур эди. Қизнинг қўлидаги билагузуқларнинг сеҳрли овозимиди, офтобга ёйилаётган гармдориларнинг ҳидимиди, хурмо дарахтининг жодусимиди ё бирор бошқа нарсамиди — билмадим. Бир зумда мен ўзимни ўша қиз ўрнида ҳис қилдим. Бошимда зарҳал ҳошияли рўмол, билакларимда тўй куни тақиландиган билагузуқлар-да, ҳовлида қизил гармдориларни ёйяпман. Олдимда, чорпояда Притҳий чилим чекиб ўтирибди. Притҳий мендан олов сўради...

— Кейин?

— Шофёр машинани ҳайдади. Мен ўзимни ўнглаб олдим. Ўн мил масофани атиги бир неча дақиқада бо-

сиб ўтдик. Машина меҳмонхона олдида тўхтади. Притҳий олдиндан иккита хонани гаплашиб қўйган экан. Хонага кириб, нарсаларни қўйдик-да, икковимиз дераза олдига келдик. Хонанинг битта деразаси боғнинг чап томонига қараб очиларкан. Боғ зинапоя шаклида қилинган бўлиб, етти бўлимдан иборат эди. Биринчи бўлими ҳаммасидан баланд эди. Иккинчиси биринчисидан пастроқ, учинчиси иккинчисидан пастроқ, шунақа эди. Боғнинг еттита бўлимининг ҳаммасига сарв, манго ва личи дарахтлари экилган. Гулҳор, гулоб, атиргул, тун маликаси ва шунга ўхшаш чиройли ва ранг-баранг гуллар очилиб ётибди. Улар мени худди сеҳрлаётгандек бўлди. Мен бир оз қўрқиб кетдим.

Шофёр плитада чой қайнатиб келди. Бир пиёладан чой ичиб, Притҳий икковимиз Кўшалия дарёсини кўришга кетдик. Дарё бир милча нарида эди. Сўқмоқ йўлдан паства тушиб, дарё қирғоғига ётиб бордик. Ундаги сувни кўриб, менинг завқим келиб кетди. «Шу сувда чўмиламан»,— дедим мен Притҳийга. Осмонўпар тоғлар баланд-баланд деворларга ўхшаб уч томондан қуршаб олган. Дарё ўша тоғлардан оқиб келяпти. Олдинда зинапоя шаклида кўм-кўк далалар. Уларнинг ҳеч охири кўринмайди. Бир оз нарироқда мангозор кўринади. Тоғ тепасида кекса бир тоғлик аёл эчки боқиб ўтирибди. Дарёнинг суви тошга урилиб-урилиб шалдираб оқяпти.

Притҳий бир томонга қараб кетди. Мен ҳамма нарсани унутиб, дарёга тушиб чўмила бошладим. Опа, биласизми, чўмилаётганимда нима воқеа юз берди?

— Ҳа, нима бўлди, Шаммий?

— Қўлларимда шишадан қилинган қип-қизил, қип-қизил билагузуклар бор эди. Сув ичида қўлларим менга биринчи марта шундай чиройли кўриниб кетдики, қўяверасиз. Билагузуқларим худди қизил гулнинг ғунчасига ўхшаб кўринди. Опа, ана ўшанда, эҳтимол, менинг дилимда ҳикоялар китобини бир четга қўйиб,

ҳаёт ведасини ўқиш хоҳиши биринчи мартаба пайдо бўлгандир.

— Йўқ, Шаммий, бу иккинчи марта бўлса керак. Эсингдами, биринчи марта хурмозорда... Сен бошингга зарҳал ҳошияли рўмол ўраб олиб, ҳовлига қизил гармдориларни ёяётган эдинг? Притҳий каравотда чилим чекиб ўтирувди...

— Тўғри, опаюн. Биринчи гал ўшанда бўлган эди. Ҳозир иккинчи марта.

— Кейин нима бўлди?

— Офтоб кетиб, соя тушиб қолган эди. Мен сувдан чиқдим. Баданимни қуритиб, кийимимни кийиб олдим-да, Притҳийни қидира бошладим. Қирғоқда тош устида ўтирган экан. Чўмилиб бўлган бўлса ҳам ҳалигача кийимини кийиб олмаган экан. У каттакон тошнинг устида паришонхотир сигарета чекиб ўтирибди. Қуёшнинг охириги нурлари унинг белига ялтиллаб тушиб турибди. Бу ялтироқ нурлардан менинг кўзларим қаманиб кетди-да, мен ерга қараб олдим. Мени кўриб, Притҳий кийимини кийиб олди. Кейин икковимиз сўқмоқ йўлдан тоққа чиқиб кетдик. Йўлда эчки боқаётган тоғлик аёл Притҳийни тўхтатди-да, маъбуданинг ҳайкали тагига бу қиз нима қўйди, нима тилак қилди, деб сўраб қолди.

Лекин мен бўлсам дарёнинг зилол сувига маҳлиё бўлиб кетаверибман. Маъбуда ҳайкалини ҳам кўрмабман, ундан бирор нарса тиламабман ҳам. Мен кулиб юбордим-да, йўлимда давом этдим... Опа, тўғриесини айтсам, мен оқ-қорани таниганман, унақа-бунақа нарсаларга ишонмайман, лекин ўша пайтда нима учундир мени озгина ваҳима босиб қолди. Шундоқ туюлдики, мен энди гўё ҳеч қандай муродимга етолмайман.

— Хўш, кейин нима бўлди, Шаммий?

— Меҳмонхонада шофёр овқат пишириб қўйган экан, ундан озгина тамадди қилдик. Кейин Притҳий икковимиз боғда ўтириб, тоғ орқасидан мўралаб кела-

Битин ёйни томоша қила бошладик. Дарахтларнинг саргайган барглари ой нурида сутдек оқариб кетди. Мен, Притҳий бирор нарса айтар, деб кутиб ўтирдим. Лекин у жим ўтираверди. Бир жойда бир шаршара бор экан. Шаршарадан фонтанчалар отилиб турибди. Притҳий иккаламиз ўша фонтанчаларга маҳлиё бўлиб қараб турдик. Сувнинг энгил совуқ заррачалари менинг бутун аъзойи баданимни жимирлатиб юборди. Притҳий менинг орқамда турувди. Бир маҳал менинг ўнг елкам унинг кўкрагига тегиб кетувди-да, қандайдир бир ёқимли ҳарорат елкамга урилди. Олдинда тош деворда шамчироқ ёқиш учун токчалар ясалган эди. Аммо нечталигини айтолмайман. Ҳар ҳолда юздан кам эмас эди. Менга шундай туюлдики, Притҳий жисмидаги ҳарорат менинг елкамга тарқалиб, энди менинг ўз қалб ҳароратим бўлиб қолди. Ва бу ҳароратдан олдиндаги токчаларга қўйилган чироқлар ўзидан-ўзи ёниб кетди... Опа!.. Опа!..

— Ҳа, Шаммий?

— Қалбимни ёндираётган ўт тўғрисида мен эмас, балки Притҳий гап очса, деб ўйлардим. Бироқ Притҳий ҳеч нима демади. Одатдагидек, унинг юз-кўзида ҳеч қандай ўзгариш кўринмади... Мен ўз ўтимни йиға бошладим... Ярим кечада боғдан қайтиб келдик. Қайтиб келдик-да, ҳар биримиз ўз хонамизга ухлашга кириб кетдик.

Опа! Уша кеча бир қизиқ туш кўрдим. Тушимда ўша биз борган боғ гўё меники эмиш. Мен бир мўгул маликаси кийимида тунда танҳо ўзим боғда сайр қилиб юрибман. Қўлларим билан сарв дарахтининг новдаларини ушладим. Қизил атиргулдан биттасини узиб олиб, сочимга тақиб олдим. Кейин шаршара олдидаги бўм-бўш токчаларга шамчироқларни ёқа бошладим. Бир чироқдан аланга иккинчисига ўтиб борди-да, токчаларда бир юз битта шамчироқ ёниб кетди. Бирдан кимдир елкамга қўлини қўйди. Шаршарадан отилаёт-

ган сув заррачаларидан жимирлашиб турган баданимга бир ёқимли ҳарорат ёйилиб кетди. Қайрилиб қарасам, Притҳий бир мўғул шаҳзодаси кийимини кийган ҳолда турибди. Унинг нафаслари лабларимга гуп-гуп уриляпти. Мен бу тушга бардош беролмадим-да, уйғониб кетдим. Бехосдан ўрнимдан турдим-да, кўрган тушимни Притҳийга айтмоқчи бўлиб унинг хонасига қараб юрдим. Агар Притҳий шу тушимни ҳақиқатга айлантирса, менга дунёда бошқа ҳеч нарса керак эмас, деб ўйладим мен.

— Кейин-чи, Шаммий?

— Мен қатъий бир фикрга келган эдим: энди ҳеч ким Притҳийни мендан жудо қилолмайди, деб ўйлаб қўйган эдим. Ахир мен ҳаёт ведасини ўқишни ўрганиб олган эдим.

— Кейин нима бўлди, Шаммий?

— Опа, мен эрталаб уйғониб қарасам, ҳаёт менга фириб бериб кетибди. Притҳий на ерда бор, на кўкда. Мен унинг хонасини, балконни, гуслхонасини қараб чиқдим. Боғнинг ҳамма жойини қидиравериб, элак-элак қилиб юбордим. Притҳий ҳеч қаерда йўқ. Кейин шофёр айтди: «Хўжайин кечасиёқ жўнаб кетганлар. Мен Калкага олиб бориб қўйдим. У ёғига таксида кетдилар... Ҳозир мен сизни Деҳлига олиб бориб қўяман. Машина ташқарида турибди»,— деди. Шунда атрофдаги жамики деворларнинг тошлари менинг оёгимга ёпишгандай туюлди. Анчадан кейин зўрға нафасимни ростлаб олдим. Кўрпа-ёстиқни йиғиштира бошловдимки, ёстиқ тагидан Притҳий ёзиб қолдирган бир хат чиқди. Хат эмас, атиги икки мисра шеър:

«Бугун сендан қарзга олдим бир ойдин кеча,
Узолмасман бу қарзни мен умрим борича.»

— Шаммий! Бу Притҳийнинг ўзи қандай йигит? Бунча жиддийлик ва вазминлик хислати инсонларда эмас, фаришталарда бўлади-ку.

— Опа, мени шу жиддийлик куйдириб кул қилди!

— Кейин нима бўлди, Шаммий?

— Мен Деҳлига қайтиб келдим. Лекин Притҳийни ҳеч қаердан топмадим. Унинг қаерга кетгани на унинг уйидагиларга маълум, на менга...

Кейин орадан бир йил ўтди. Ҳамма уни тирик эмас деб ўйлаб қўйди. Ҳаётдан фириб еб, мен Ражешга турмушга чиқдим...

Мана бир йил бўлди, бир куни газетада Притҳийнинг суратини кўриб қолдим. Ушанда Лондонда унинг шеърлар тўплами босилган экан. Ҳозир у дунёдаги машҳур шоирлардан бири ҳисобланади.

Бир вақтлар у бир ойдин кечани мендан қарзга олгани ва бу қарзни ҳеч қачон уза олмаслигини айтган эди. Энди худди ўша қарзни мен ўзим узяпман. Опа, тириклигимда мен бу ҳисоб-китобни қилолмадим. Энди ўлиш билан баробар ҳисоб-китоб қилишаман.

— Йўқ, йўқ, Шаммий! Яшаб туриб ҳисоб-китоб қилишдан катта мардлик йўқ. Бу қарзни ўлим билан адо этилмайди. Шаммий, ҳаёт ўлимга қараганда анча оғир нарса.

— Лекин энди мен чарчадим. Иккала ўпкам ишдан чиқиб бўлди. Энди мен қайси лабларим билан уни чақирай? Қайси кўзларим билан унинг йўлларига нигорон бўлай?

Бугун кечаси беш йил бурунги тушимни яна кўрдим. Ўша-ўша боғ, ўша-ўша шаршара. Мен худди ўшандагидек мўғул маликасиман. Тошдаги токчаларга шамчироқлар ёқдим. Аммо Притҳий ҳеч қаерда йўқ. Кейин довул бошланди. Бўрон чиқариб ҳуштак чалди ва мен ёққан ҳамма чироқлар ўчиб қолди. Атрофга тим қоронғилик ёйилди. Жуда қалин, жуда қуюқ қоронғилик...

Шунинг учун бугун мен бардош беролмадим, опа. Менинг бу тушимни Притҳийга ким бориб айтади? Мен, тушимни айтаман, деб борсам у аллақачон жўнаб

қалган экан. Мана бугун ўша туштни кўра-кўра мен ўзим ҳам дунёдан экўналыпман.

— Йўқ, Шаммий! Ундай дема!— дедим мен кўзларим ёшга тўлиб.

— Опа! Сиз менга опа бўлинг.

— Шаммий!— гапириш менга амри маҳол эди.

— Ҳамма мени Шяма деб атайди. Биргина Притҳий мени Шаммий дерди. Сиз ҳам мени Шаммий деб атаинг. Мен фақат Притҳийга-ю, фақат сизга Шаммий-ман. Шаммийга бошқа ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

— Шаммий!

— Опа! Сиз Мамтанинг сургузаштини ёзгансиз. Нинанинг қиссасини ёзгансиз. Энди муродига етмаган, бахти қаро Шаммийнинг достонини ҳам ёзинг. Шаммийнинг ўзи Притҳийсига айтиб беролмаган тушини ҳам ёзинг. Сиз Притҳийга айтинг: «Шаммий ўз ҳаётида атиги бир марта ойдин кечани кўрди»,— денг.

* * *

Кеча соат еттиларда мен бемор Шаммийнинг пешанасидан охири марта ўпдим. У мени «опа» деб атаганида номозгар пайти эди. Билмадим, унинг лабларида қандай сөҳр бор эдики, шу биттагина сўз билан у мени ўзинга ром қилиб олди, мен билан қариндошлик риштасини қаттиқ боғлади. Ҳали йигирма тўрт соат бўлмаган эдики, у ҳаётнинг ҳамма ипларини узиб, оламдан ўтди. Касалхонадан менга кимдир телефонда айтди:

— «Шаммий? Ким? Шямами? Ҳа, Сиз миссис Ражешни сўраяпсизми?.. Миссис Ражеш оламдан ўтди... Чамаси бир соат бўлди...»

* * *

Шаммий ҳамма билан алоқа ипини узиб кетди. Лекин у дилларда муҳаббат ипларини мустаҳкам боғлаб

метди. Бу ипни ўлим ҳам узолмайди. Дунё аҳли билган Шяма вафот этди. Одамлар ичида энди миссис Ражеш йўқ. Лекин менинг Шаммий синглим ўлгани йўқ. Мен бунни ҳеч тан олмайман. Шаммий ўз опасининг ҳикояларида, ўз Притҳийсининг қўшиқларида ҳамиша барҳаёт.

ЯНА БИР ҰЛИК¹

Ёш боланинг йиғисини эшитиб Мадан сапчиб тушди. Буталар орқасида беш-олти ойлик бир чақалоқ йиглаб ётарди. Мадан аравасини тўхтатди. Бориб болани кўтариб олди ва салласининг осилиб турган учи билан унинг юз-кўзини артди. Чақалоқ қиз бола экан. У Маданга мўлтайиб қараб турарди. «Ҳойнаҳой онаси ташлаб, қочиб кетган,— деб ўйлади Мадан.— Қандоқ кунларга қолдик. Оналар боласини эплаёлмай қолди». У боланинг қўлларини ечдида, ўзининг бўйнига солиб олди. Бирдан сал нарироқда ариқнинг ичида ётган бир одамга кўзи тушди. Бориб қараса, ўлик экан. Пешанасига ўйиб қора сиёҳ билан ой билан юлдуз расми солинган. Юз-кўзида қаттиқ азоб белгилари яққол кўриниб турибди, ҳатто пешанасидаги ой билан юлдуз ҳам буришиб кетган. Ичак-чавоқлари ташқарига чиқиб осилиб ётибди. «Золимлар отасини чавақлаб, онасини олиб кетибди, чақалоқ бечорани йиғлатиб ташлаб кетибди» деб хулоса чиқарди Мадан.

Қизалоқнинг юз-кўзи отасига ўхшарди. «Онаси ҳам мазмунан чиройли аёл экан,— деб ўйлади Мадан ерда ётган оқ бурқага² қараб.— Шу ҳусниёқ эрининг

¹ Ҳикояда 1947 йили мамлакат иккига бўлиниши натижасида юз берган ҳинду-мусулмон қирғини воқеаларидан бири баён қилинган.

² Бурқа — қопсимон паранжи.

жонини олган. Үзи-ку бегона уйни «ўз уйим» деяверади, бегона эркакни «эрим» дейди. Яна бола-чақа кўради.

Бу ҳойнаҳой эсидан ҳам чиқиб кетар... Аммо золимлар онаси билан бирга боласини ҳам олиб кета қолса нима қиларди! Ахир «бола деган худонинг тимсоли бўлади. Ёш боланинг олдида одам гуноҳ иш қилишдан кўрқади» деб кўнглидан ўтказди Мадан онаси айтган гапларни эслаб.

Қизалоқ яна йиғлай бошлади.

«Э, худойим! Менга биттагина қиз ҳам бергин, бошим дард кўрганда кунимга ярасин» деб ўлиб юрувди Дургий. Мана, худо унга қиз етказди. Ҳозир унинг нимага ақли етарди. Ҳинду нима, мусулмон нима, қаёқдан билсин. Билу билан бирга ўйнаб юради. У ака, бу сингил...

Маданнинг хотини Дургий уч ўғил кўрган эди. Учо-ви ҳам операция билан тугилди. Уша уч ўғилдан фақат биттаси Вилу тирик қолган эди. Вилу тугилганида докторлар, агар яна бўйида бўлгудек бўлса, тирик қолмайди, деган эди. Чунончи, қиз кўриш Дургийга армон бўлиб қолган эди.

— Қизалоқ! Дургийни ойи қиласанми?— деди Мадан чақалоқни эркалаб ва уни кўтарганича ариққа қараб йўл олди. Болага сув ичирди-да, кейин уни аравага ётқизиб, яна йўлга тушди.

Икки чақиримча юргач, йўлда яна иккита ўлик учради. Яна олинпроққа қараган эди, бутун йўл ўликка тўлиб ётганини кўрди. Онаси бир марта айтган эди: Мадан, ўғлим, сен арава ҳайдашни билмайсан, ҳамма вақт худди қўйга ўхшаб ерга қараб кетаверасан; бунақада одам дунёнинг фақат ярмисини кўради, деган эди. Уша гапни эслаб, шу бугун биринчи марта унинг ўз одатидан жаҳли чиқди. Ерга қарамай, тўғри, йўлга қараб юрганида, ўша ариқнинг олдидан қайтиб кетган бўларди... Лекин қайтиб ҳам қаёққа борарди? Кечани

Ўтказишга ким унга бошлана берарди? Карвон ўтиб кетди, энди ханф-хатар қолмади деб Ҳансраж ҳам дўконидан ҳайдаб чиқарди-ку.

Одамлар дир дир титраган. Ҳамма уйларнинг эшиги тақра тақ борди. Бутун катта кўчада биронта одам кўринмайди. Ҳар тарафда ётган ўликларни кўриб туя ҳуркиб кетди. Мадан ҳам қўрқиб кетди. Шу пайт бирдан бировининг «Сув!» деган овози эшитилди. Йўл четинда ётган бир «мурда» туришга урина бошлади. Мадан аравадан тушиб, унинг олдига борди.

— Бобо Нанак сени ярлақасин...— деди «мурда».

У бошидан зарб еган экан. Орқа томони қоп-қора қонга беланган эди. У бир оз қаддини кўтарди-ю, яна тап этиб йиқилди. Кўчада анча-мунча идиш-товоқ, бошқа рўзгор буюмлари сочилиб ётган эди. Мадан ўшалар орасидан бир идишни олди-да, сув олиб келгани ҳовузга борди. Қараса, ҳовузнинг ичи ҳам ўликка лиқ тўла. Санаса, ўттизта ўлик бор экан. Сув шундоқ қонга беланган. Мадан ҳовузни гир айланиб чиқди. Охири бир жойдан идишни ботириб, сув олди. Барибир қон аралаш. Сувни олиб келди-да, ҳалиги одамнинг оғзига тутаркан, деди:

— Ма, оғайни, ич. Агар пешанангга тирик қолиш ёзилган бўлса, шу сув сенга фойда бўлади. Бунда сенинг ўзингга ўхшаган одамларнинг қони бор.

Мадан сувни ичирди-да, у одамнинг бошини салласи билан маҳкам тортиб боғлай бошлади. Ҳали боғлаб ҳам бўлмаган эдики, бош қўлидан сирғалиб тушиб кетди. Маданнинг юраги шув этиб, баданини титроқ босиб кетди ва у аравасига қараб жўнади. Лекин яна бирдан «Сув!» деган овоз эшитилди. Мадан қайрилиб қараса, кўчанинг нариги бетида яна бир «мурда» қимирляпти. Мадан ҳалиги сувли идишни олди-да, унинг олдига борди. Уни кўтарди-да, тиззасига суяб туриб сув ичира бошлади. Лекин ичирган суви у одамнинг оғзининг икки четидан оқиб кетди.

— Сен энди мени олиб бориб анови дарахтга суяб қўй. Тағин ҳали ҳарбий машиналар босиб-янчиб кетмасин,— деб илтимос қилди у одам.

Мадан шошиб-пишиб у одамнинг илтимосини ба-жарди-да, жўнаб қолди. У қоронғи тушмасдан уйга етиб олиш фикрида эди. Юрагининг бир бурчагини ҳали ҳам қўрқув қамраб турарди.

Мадан шошиб-пишиб аравага чиқди-да, туяни ҳайдади. Ун беш-йигирма қадам юрган ҳам эдики, арава-нинг бир ғилдираги бир ўликнинг оёғини босиб ўтди. Маданнинг қони қайнаб кетди. У аравада ётган таёқни олди-да, туяни қулочлаб бир туширди. Туя лопиллаб югуришга тушди ва арава бир неча мурдани босиб ўтиб кетди. Мадан аравадан тушди-да, туянинг жиловини ушлаб олиб, мурдаларни четлаб ўта бошлади. Бирдан аравада ётган бола йиғлаб қолди. «Аттанг. Болага озгина сув олиб олсам бўларкан», деб ўйлади Мадан хатосини англаб. У болани қўлига кўтариб олган эди, у жим бўлиб қолди.

Бир жойга келса, бир дарахтнинг тагида тўрт-беш бола ўтирибди. Биттаси йиғлапти. Мадан чақалоқни кўтарганича уларнинг олдига борган эди, энди ҳаммаси баравар йиғлашга тушди. Биттаси ерда ётган бир мурдага ёпишиб олди.

— Қўрқмаларинг... Мен ўлдирадиганлардан эмасман. Бу сенинг отангми?— сўради у болаларнинг энг каттасидан.

Бола «ҳа» деб бошини қимирлатди. Мадан, бу болаларга яна нима десамикин, деб турган жойида ўйлаб қолди. Кўчанинг нариги томонида ҳам бир дарахтнинг тагида яна бир тўда болалар ўтирибди. Теварак-атрофда ярадорлар «Сув! Сув!» деб ётибди. Олдинда ҳам бунақалардан қанчаси бор. Ушаларнинг орасидан ўтиб, уйига етиб бориши керак. Кун ботмасдан олдинроқ етиб олиши керак уйига. У бир озгача шундай ўйга толиб турди. Кейин қўлидаги чақалоқни болалар ёнига

етқизиб қўйди ва тагин аҳдимдан қайтиб қолмай деган ниҳатда шахдам шахдам қадам ташлаб аравасига томон йўл олди. Туяни жиловидан ушлаб олди-да, яна ўликларни четлаб етаклаб кетди.

Шу юрганча у анҳор ёқасига бориб тўхтади. Туяни гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа тортавериб, қўли ҳам толиб кетган, ўзи ҳам чарчаб кетган эди. Энди икки ярим мил йўл юрибди. У ёғи яна шунча бор. Ундан бир мил тунроқ йўл. Лекин ўша йўл бугун бу асфальт йўлга қараганда тозароқ, осонроқ бўлса керак. Қуёш эса бо-тиб кетди.

Туя ётиб олгач, Мадан аравага чиқиб ўтириб олди-да, жиловни силтади. Туя юриб кетди. Маданнинг икки кўзи йўлда. Биронта мурда кўриниб қолса, аравани ўнгга-сўлга буриб, четлаб ўтиб кетади. Лекин борган сари қоронғилик қуюқлашиб борди ва охири мурдалар кўринмайдиган бўлиб қолди. Қачонки арава биронтасини босиб ўтиб тақ этиб кетса, ўшандагина билинарди. Шундай қилиб бир мил масофани босиб ўтгунича Мадан ғилдирак тагига тушган мурданинг катта-кичиклигини ҳам билиб оладиган бўлиб қолди. У энди қўрқув деган нарсадан бутунлай халос бўлган эди. Овозини барала қўйиб «Мирза-Соҳибон» достонидан бир нарчани қўшиқ қилиб айта бошлади. Лекин жанг манзараси тасвирланган бу нарчада на Мирзанинг қилич ўйнатгани, на қон дарёдек оққани кўринди. Мадан қўшиқни бас қилиб қўя қолди.

Тунроқ йўлга бурилгач, туя бирдан тўхтаб қолди ва бир оз тўхтаб туриб, яна юриб кетди. Мадан ниҳоят уйига етиб олди. У кўриниши билан эшиги олдида тўпланиб турган бир талай қўни-қўшнилари «Ана келди! Ана келди!» деб нидо қилди.

Ичкаридан эшитилаётган йиғи-сиғи кучайди. Маданнинг яқин келиши билан эркаклар жим бўлиб қолди. Мадан туяни аравадан чиқарди-да, ҳовлига олиб кириб боғлади. Ҳовлининг бир чеккасида бир тўда аёл-

лар йиғи-сиғи қилиб ўтирарди. Уларнинг орасида Маданнинг онаси ҳам бор эди. У югуриб келди-да, ўглини бўйнидан қучоқлаб ҳўнг-ҳўнг йиғлаб деди:

— Вой, ўғлим! Бизнинг бўладиганимиз бўлиб қолди...

— Нима гап ўзи, ойи?— сўради Мадан онасининг қўлларини бўйнидан олиб ташлар экан.

— Билу томдан йиқилиб ўлиб қолди,— деб тушунтирди бир одам.

Мадан ғиқ этмай ўтириб олди. Бир озгача ҳамма жим турди. Кейин одамлардан бири деди:

— Маданлал! Кел энди охирги маросимни қилиб келайлик. Сенинг келишингни пойлаб ўтирган эдик.

— Хўп. Бир нафас тура туриналар. Бу ишни бир ёқлик қиламиз,— жавоб берди Мадан.— Бир оз нафасни ростлаб олай. Жуда чарчаб кетдим. Қорним ҳам жуда очиб кетди.

Онаси уни икки елкасидан ушлаб, бақирди:

— Золим! Ҳали сенга бу «иш» бўлиб қолдимми?— шундай деб у иккала қўли билан ўзини-ўзи муштлашга тушди: — Оҳ, халойиқ! Бизни худо урди... Мен кичкинасини деб йиғлаб ўтирувдим... Оҳ! Каттасига ҳам бир бало бўлиб қолибди. Билмадим, қайси бир жин урибди буни...

Ҳамма аёллар ўрнидан туриб уни қуршаб олди.

— Биронта бегона йўлдан оздирганга ўхшайди,— деди биров.

— Ҳой, биронтанглар бориб, дам солувчими, кўз боғловчиними олиб келинглар!

Билунинг жасади чойшаб билан ёшилган ҳолда ерда ётарди. Мадан ундан кўзини узмай, тикилиб ўтирарди. Бир мурда ётибди, бошқа ҳамма мурдалардан бир мил берида яна бир мурда ётибди — шундай туюлмоқда эди унга.

СЕНДУР¹

Қафасдаги айбланувчи ёш йигитнинг ҳеч қаерини қолдирмай узоқ тинтув қилинди. Унинг ёнидан чиққан бир ранг-баранг ипак рўмолчага тўғилган нарсани кўрсатиб, судья ундан сўради:

— Вундаги нима?

Йигит тугунчага қараб оғир хўрсинди-да, секингина деди:

— Соҳиб! Бу тугунчада менинг бутун бошли «Рамаёнам»¹ бор.

— Аниқроқ қилиб гапирсанг-чи?

— Сендур, соҳиб.

— Демак, сен никоҳга кетаётган экансан-да? Тўй либосларинг қани? Нимага энди сен тўйга безатилган отда эмас, ҳўкиз қўшилган аравада кетаётган эдинг? У аравага навкарларнинг ўрнига қоп-қоп гуруч ортиб олибсан. Одамлар тўй-никоҳни кундуз куни қилади. Сен бўлсанг кечаси қилмоқчимидинг? Тўйда одамлар дўмбира чалади. Сен бўлсанг жимжитгина ўтказмоқчимидинг? Бу тўй жуда қизиқ-ку, а?

¹ «Рамаёна» — қадимий дoston. Унда, жумладан, подшо Раманинг суякли рафиқаси Ситани азоб-уқубат ва мардлик-шижоат билан тутқунликдан халос қилгани баён этилган. «Рамаёна» сўзи бу ерда «азоб-уқубатли севги дostonи» деган маънода ишлатилган.

— Гавингиз тўғри, соҳиб,— деди йигит залда йигилганларнинг кулгиси остида. Зал тинчлангач, у судьяга ялиниб мурожаат қилди:

— Соҳиб! Ижозат беринг, бу тугунча ҳақидаги бор гапни бошдан-оёқ гапириб берай.

Қўшни штатга дон-ғалла олиб бориб сотиш, шундай қилиб қонунни бузиш деган нарса ўқтин-ўқтин бўлиб турарди. Бунинг ажабланарли жойи йўқ эди. Одамларда қизиқиш уйғотган нарса рўмолчага тугилган сендур эди. Судья бу сендур ҳақидаги қиссани эшитмай қўя қолиши мумкин эди. Лекин у илтифот қилиб, эшитишга рози бўлди.

— Майли, гапир, лекин қисқароқ бўлсин,— деди у йигитга.

— Хўп бўлади, соҳиб!— жавоб берди йигит ва боши-кетини ўйлаб ўтирмасдан қиссасини бошлади:— Бу воқеа бўлганидан бери бир чомасу¹, кейин иккинчи, кейин учинчи...

Йигит бир неча дақиқа жим бўлиб қолди. У хаёлга берилиб кетди. Кейин яна гапга кирди:

— Бир куни мен эртадан-кечгача дарёнинг нариги томонида ер ҳайдадим. Бизнинг қишлоқ билан қўшни қишлоқнинг моллари ҳам ўша томонда боқиларди. Иккала қишлоқнинг ҳам кечув жойи битта эди. Кечки пайт мен ҳўкизларни ҳайдаб уйга жўнадим. Айни ўша пайтда қўшни қишлоқнинг моллари кечувдан ўтаётган эди. Ушаларнинг ўтиб бўлишини кутиб дарё бўйида турдим. Ярим пода энди сувга тушган эди, шу пайт, соҳиб, бирдан дарёдаги сув кўтарила бошлади. Қўшни қишлоқнинг чўпони билан унинг қизи буни сезмади. Мен, «Ҳой! Дарё тошяпти!»— деб қичқирдим-да, ўзим

¹ Чомасу — луғавий маъноси тўрт ой. Гужаротда йил уч фаслга бўлинади. Шиялу — қиш, уналу — ёз ва чомасу — ёмғир фасли.

ҳам ўшаларнинг ёнига кириб, подани ҳайдашга тушдим. Чол шошиб-пишиб подани ҳайдаяпти, қиз бўлса соҳиб...

Йигит уялиб жим бўлиб қолди. Сўнг яна гапини давом эттирди:

— Мен унга, Кикий!— қизнинг исми Кикий эди — Сув тошяпти, биронта молнинг думидан ушлаб олиб, қирғоққа қараб суз!— деб қичқирдим. У бўлса кулади. «Сен мени бекорга қўрқитма. Мен сувда балиқдек сузаман, Лакшман», дейди.

Йигит яна уялиб жим бўлиб қолди. Кейин қўлини қовуштириб таъзим қилди-да, деди:

— Кечирасиз, соҳиб. Мен гапга унчалик уста эмасман. У қиз ҳақиқатан ҳам балиқдек нозик эди. «Ундоқ бўлса, жуда соз!»— дедим-да, мен ҳўкизларимни кечувга ҳайдадим. Кетяпману орқамга қараб-қараб қўяман... Яна бир марта қизга бақириб, «Эй шайтон! Ҳўкизнинг думидан ушлаб, менинг орқамдан суз!»— дедим. Соҳиб! Бу аёлларни ўзингиз яхши биласиз-ку. Бирон нарсани қилишни хоҳламаса, минг мажбур қилинг, қилмайди. Қиз эғнидаги саарийсини йиғиштирганича ўша ерда қолди. Мен бўлсам нариги қирғоққа қараб сузиб кетдим.

Дарёнинг ўртасига, энг чуқур жойига етганимда яна бир марта орқамга қарадим. Қарасам, қиз сувни шалоплатяпти. Аввалига у сузиб келаётганга ўхшади. Мен ҳатто, бекорга ташвиш қилаётган эканман, деб ҳам ўйладим. Кейин қарасам, худди шамолда пати тўзиб кетган товусдай қолдан тойиб қоляпти. Кейин бирдан чўка бошлади. Менинг эсим чиқиб кетди. Нима қилсамикин? Бориб ёрдам берсаммикин? Агар у жўрттага қилаётган бўлса-чи? Йўғ-э! Тагин менинг кўзимнинг олдида чўкиб кетса-я! Унда нима деган одам бўламан? Кел, мени мазах қилаётган бўлса бўлар. Шундоқ деб кулса, кула қолсин, деб ўйладим-да, лойқа сувда қулоч отиб, унга ёрдамга ошиқдим...

Шу ерга келганда ҳаяжон босиб йигит тўхтаб қолди. Кейин яна гапида давом этди:

— Бир зумда унинг олдига етиб бордим. Иккови-мизнинг жонимиз қил устида турибди-ю, шундоқ бўлса ҳам унга тегишиб, «Қани, балиқча! Уйингга борасанми ёки тўғри денгизга қараб сузасанми?»— дедим.

Жавоб бериш ўрнига у менга маҳкам ёпишиб олди. Мен «Кимнинг пешанасига дорга осилиш ёзилган бўлса, у сувга чўкмайди» деган мақолни эслаб, қизни маҳкам қучоқлаб...

Лакшман яна жим бўлиб қолди. «Мен «балиқ»ни қучоқладимми ёки у мени қучоқладими, тўлқинлар билан олишишга ўзимнинг кучим етдими ёки худолар мадад бердими — бу фақат дунёни яратган эгамнинг ўзига маълум» деган гап миясига келди. Лекин у бу гапни айтмади. Қирғоққа чиқиб олгандан кейин ҳам иккови анча маҳалгача бир-бирига ёпишганича турган эди. Йигит буни ҳам айтмади.

Ҳатто ҳозир одамлар билан лиқ тўла мана шу суд залида ҳам ўша манзара унга яққол кўриниб турибди. Кикий миннатдорлик билан унга тикилиб турибди. Жиққа ҳўл саарий қизнинг келишган баданига чиппа ёпишган. У худди сувдан чиқиб келган маъбудага ўхшайди.

Йигит ўзига келиб сўзини давом эттирди:

— Ҳа, соҳиб! Қизни қирғоққа олиб чиқдим-да, энди уйга кетмоқчи эдим, у бўлса бирдан менинг қўлимдан ушлаб олганча, уялиб-суялиб «Мен сенга энди қандоқ қилиб миннатдорлик билдирсамикин?»— деб қолди. Кўзлари жиққа ёш. Мен ҳам уялиб, нима дейишимни билмай қолдим. Бу ёқда ҳўкизлар ҳам қирғоққа чиқиб олган-да, бизнинг гапимизни эшитаётгандек қулоқларини диккайтириб турибди. Мен қўлимни тортиб, «Э, синглим! Менинг қўлимни қўйиб юбор, бўлмаса ҳўкизлар юриб кетиб,

омочни сиңдириб қўяди», — дедим. Мен унинг миннатдорлигидан ўзимни олиб қочиш ниятида шундоқ дедим. Лекин қўлимни қўйиб юбормай, «Йўқ, Лакшман! Мен сени рози қилишим керак», — деб туриб олди.

Ҳа, соҳиб, «одам қанчалик яхши бўлса, тақдири шунча ёмон бўлади» деган гап рост экан. Мен, бу қиз уйида акаларига қарам бўлиб келган, мени ҳам ўшаларга ўхшатапти, деб ўйладим, соҳиб.

Яна йигитнинг овози титраб кетди, лекин ҳаяжонини босиб, гапини давом эттирди:

— Хуллас, икковимиз шу ерда, қирғоқда аҳду паймон қилдик. У айтди: «Мен энди умр бўйи фақат сени ўзимга ҳимоячи деб биламан; онамни ҳам, отамни ҳам, акамни ҳам, синглимни ҳам — ҳеч кимни демайман, фақат сени дейман», — деди...

Йигитнинг нафаси тиқилиб кетди. Зўрға овозини чиқариб пичирлади:

— Бу воқеа бўлганига уч чомасу бўлди, соҳиб... — шундай деб туриб у ҳўнграб йиғлаб юборди. Мадори кетиб қафаснинг панжарасига суяниб қолди. Судья унга сув беришни буюрди. Кейин йигитга қараб деди:

— **Биз сенинг ҳар бир сўзингни диққат билан эшитдик.** Лекин сен тугунча ҳақида бир оғиз ҳам гапирмадинг. Сен қонунни бузиб, бошқа штатга ғалла сотгани кетаётган экансан. Лекин бу тугунчани нега кўтариб юрибсан? Бу ҳеч ҳам мантиққа тўғри келмайди-ку?

— Хўп, ҳозир тугунчани ҳам гапириб берман, — жавоб берди Лакшман ва охиригича кучини тўплаётгандек бир оз жим тургач, кейин яна гапида давом этди:

— Шундоқ қилиб биз аҳду паймон қилдик. Одатга кўра мен қизнинг акаларига уч юз рупия беришим керак эди. Улар ҳам менга ўхшаган камбағал бўлган-

лиги учун Кикийни менга текинга беролмасди. Бўй етган сингиллари уларга юк бўлиб келаётган эди. Худди шунинг учун, яъни пул йўқлигидан Кикийнинг битта акаси ҳеч уйланолмасди. Шунинг учун...

— Хўш, сен нима учун уйланмадинг? — тушунмай сўради судья.

— Уч юз рупия топганимда албатта уйланардим, — жавоб берди йигит. — Биз ўша йили турмуш қурмоқчи эдик. Акалари пулни қистамайдиган бўлган эди. Лекин мана ўзингиз кўриб турибсиз, бандасининг айтгани худонинг хоҳишига мос келмади. Ўша йили об-ҳаво тўсқинлик қилиб қолди. Бҳадар¹ келмасданоқ булутлар йўқ бўлди-қолди. Сувсизликдан ҳамма нарса қуриб қолди. Бутун оила — қари онам, укам, ўзим — учаламиз бутун йилни очлик билан зўрға ўтказдик. Шунақа йўқчилик, ғам-ташвиш бор жойда тўй нима қилсин? Келгуси йили ҳосил яхши бўлди. Икки юз рупияга дон сотсак бўларди. Лекин судхўр қарз звазига...

— Ҳаммасини олиб қўйди, дегин? Хўш, кейин нима бўлди? Ахир сендур бу ерда нима қилиб юрибди? — деди судья.

— Мана энди сендурга ҳам навбат келди, — жавоб берди Лакшман ўпкаси тўлиб.

Йиғилганлар мана энди сирни эшитамиз, деб қулогини диккайтириб олди.

— Қишлоғимиздан Кикийнинг қишлоғига тушган бир жувон диваалий байрами кунларида ўз ота-онасиникига келиб қолди. Мен у билан гаплашиб, Кикийнинг ҳол-аҳволини суриштирган эдим, у, «Э, ука, у бечора кўрган кунни ҳеч ким кўрмасин», — деб қолди. Бада нимга ўт тутатиб кетгандек бўлди. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, соҳиб, кеннойилари зулм-ситам қилиб тургандан кейин, бечоранинг кўрган куни нима бўларди.

¹ Бҳадар — ҳинд календаридagi бир ой, август-сентябрь ойига тўғри келади.

Аллақачон бүй етиб кетган, лекин ҳануз турмушга чиқолмай ўтирибди. Бир ёқда акалари шоширади, бир ёқда кенноилари масхара қилади. Кикий ҳалиги аёлдан «Менга уйланиш кўнглида бўлса, ҳозироқ менга сендур юборсин. Бўлмаса заҳар юборсин»,— деб айтиб юборибди. Мен дарров билдимки, Кикий энди ортиқ чидай олмас экан. «Уйимни сотиб, ўзимни сотиб бўлса ҳам, дарров пул топаману, сендурни дарров ўз қўлим билан олиб бориб бераман»,— деб қаттиқ аҳд қилдим.

Омборимда ўттиз беш ман¹га яқин гуруч бор эди. Қишлоғимиздаги дўкондор нари борса бир ман гуручга олти рупия беради. Қўшни штатда бўлса бир ман гуруч саккиз-тўққиз рупия туради. Бунинг устига у ерда дўкон давлатники. Шунинг учун тарозидан уриб қолиш деган нарса ҳам йўқ. Бўлганда ҳам, бизнинг қишлоқдагидай эмас, соҳиб.

Диваалий кунлари одамлар кўчада хурсандчилик қиляпти, мен бўлсам омборга кириб олиб, ҳисоб-китоб қилиб ўтирибман. Гуручни бошқа штатга олиб бориб сотсам, ўшандагина тўйга лойиқ пул қўлга киради. Қишлоқнинг ўзида сотсам, саксон рупияни йўқотаман. Бу, соҳиб, ҳамма нарсани йўқотаман деган гап.

Залда ўтирганлар сендурнинг сирини аниқ билиб олди. Лекин ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Судья ҳам Лакшманнинг гапини бўлмади. У сўзида давом этди:

— Соҳиб! Бу гуруч меники, хоҳлаган жойимга олиб бориб сотишим мумкин. Ахир шу жинойтми? Бир штатдан иккинчи штатга ўтиш жинойт эмас, деб ўйладим мен. Шундоқ деб ўйлаб, қатъий қарорга келдим. Қишлоғимиздаги дўкондан чорак сер² сендур сотиб олдим-да, гуручни аравага ортиб, йўлга тушдим.

¹ Ман — тахминан 20 килограммга тенг.

² Сер — тахминан бир килограмм.

Диваалий кунлари одамлар сигирларини безатиб, кўчада айлантириб юради, хўп ўйин-кулги қилади. Биз укам иккаламиз бўлсак омборда гуруч қоплаш билан овора бўлдик. Мен, байрам кунлари чегарада турган аскарлар ўз вазифасини яхши адо этмаса керак, деб ўйладим. Лекин, шундоқ бўлса ҳам, кўнглим анча нотинч эди. Бу ишни биринчи марта қиляпман, шунинг учун бўлса керак, деб ўзимга-ўзим тасалли бердим...

Лақшман анча кучдан кетиб қолган эди. Энди у кўкнори ичиб олган одамдек гапирмоқда эди.

— Мен энди чегарадан ўтувдимки, бирдан нариги томондан, худди милтиқ отилгандек, «Тўхта!» деб бақирган овоз эшитилди. Бундай қарасам, қаршимда ғазабга тўлиб худонинг ўзи тургандек туюлди. Юрагим шувиллаб кетди. Мен аскарларга ёлворишга тушдим: «Оғайнилар, мени кечиринглар, мен ахир ўзим етиштирган гуручни сотгани олиб кетяпман», — дедим. Улар гапимга қулоқ солмагандан кейин бақириб-чақирингга тушдим: «Сиз бизни ҳимоя қилиш ўрнига, ўзинглар бизни талайсизлар, алдайсизлар. Бизнинг штатда шунанга арзон нарх қўйиб қўйган ўзингларсизлар», — дедим. Лекин менинг гапимга ким қулоқ соларди, соҳиб? Ўзимни олиб бориб қамаб қўйди.

Шу ерга келганда йигит, бу ерда йиғилганларга ҳаммасини гапириб ўтириш ҳўкизларга «Гита»¹ ўқиб берган билан баробар, дегандек жим бўлиб қолди. Кейин қўл қовуштириб, охирги марта судьяга мурожаат қилди:

— Соҳиб! Биз бечораларга худодан бошқа ҳеч кимнинг раҳми келмайди. Мана сиз ҳам аравамни, ҳўкизларимни, гуручимни — ҳаммасини мусодара қилиб, ўзимни қамаб қўйишга ҳукм бердингиз. Менинг қара-

¹ «Гита» («Бҳагаватгита») — қадимий ҳинд эпоси «Маҳабҳарата»нинг бир боби.

могимда қари онам билан укам бор. Менсиз уларнинг ҳоли нима кечади? Соҳиб, шу тугунчадаги сендурни шу залда ўтирган онамга берсангиз. Онам уни ўша бахти қаро қизга олиб бориб берса-да, менинг бир ганимни ҳам унга етказса... — у, худди ҳушидан кетаётгандек, зўрга пичирлаб гапирмоқда эди. — Ким гуноҳкору ким бегуноҳ — бу фақат тангрмнинг ўзига аён. Лекин биз энди бу дунёда учрашолмаймиз... Сенга мана шу сендурни юборяпман. Шунини ол-да, ўзингга менадан кўра омадлироқ бошқа биронта йўлдош топ... — Бахтинг ёр бўлсин! — у полга йиқилиб, шундай пичирлади ва сўнгра ўкраб йиғлаб юборди.

Судья, нима учундир, вақт бўлса ҳам ҳукмни ижро этишни эртага қолдириб, залдан чиқиб кетди. Ундан кейин бошқалар ҳам тарқалди.

Залда полиция сержанти ҳамда рўмолчага тугилган сендурни қўлида ушлаб бечора Лакшман қолди. Йиғлаб турган, ғам-андуҳдан адои тамом бўлган йигитни қамоққа олиб кетишга сержантнинг ҳам юраги бетламади. Бунинг ҳозирча ҳожати ҳам йўқ эди: ахир ҳукмнинг ижроси эртага қолдирилган эди. Лекин судда бунақа ишлардан қанча-қанчасини кўрган жамадорга ҳаммаси олдиндан аён эди. У Лакшманни умидвор қилмади, лекин уни юпатишга ҳаракат қилди:

— Бўлди, оғайни, бўлди! Энди тур ўрнингдан. Ўзингни қўлга ол. Ҳаммасини тушунаман, азизим. Мен ўзим ҳам худодан сўрасам дейман: «Э, худо! Қани айт-чи, жиноятчи ким: донга бу штатда шундоқ паст баҳо қўйиб қўйганларми ёки ўзининг меҳнат қилиб етиштирган донини ҳақиқий баҳога сотмоқчи бўлган одамми?» Оғайни, донни етиштирган сен ўзинг, ўғри ҳам ўзинг, ўлаётган ҳам ўзинг! Ҳаммасини кўриб турибман, азизим, ҳаммасини тушуниб турибман. Лекин...

Касал одамдек оғир-оғир нафас олиб зўрга ўрнидан тураётган йигитга қараб сержант беихтиёр ўйлади:

«Ынгина, соғломгина бир деҳқон йигит мана шу аҳволга тушиб ўтирибди. Ҳаммаси ваҳимали бир тушга ўхшайди...» Шу маҳал у жиноятчининг ташқарига чиқиб кетаётганини кўрди-ю, жон ҳолатда уни тўхтатди:

— Йўқ, биродар, сен бошқа ёққа кетяпсан. Сен мана эшикка киришинг керак... Энди, азизим, ҳаммасини эсингдан чиқар. Ҳаммасини унут... Дарёни ҳам, ўша бахти қаро қизни ҳам, унга берган ваъдангни ҳам, сендурни ҳам, мен айтган гапларни ҳам — ҳаммасини эсингдан чиқариб юбор.

ОТ АЙЛАНИБ ҚОЗИҒИНИ ТОПАР

I

Радҳикадебийда бошқа нуқсонлар ҳам бормиди, йўқмиди, бун билмайман. Лекин битта нуқсонни ҳаммага аён эди: у пон¹ чайнашга жуда ружу қилган эди. Ҳамма нарсадан кечса кечардики, пондан сира кеча олмасди. У понни суткасига йигирма тўрт соат чайнамаса бўлмасди. Акс ҳолда феъли айнаб, одамгарчиликдан чиқиб қоларди, ўзини унутиб қўяди-ю, дуч келганни ҳақорат қилишга тушарди.

Радҳикадебий бир бадавлат хонадоннинг бекаси эди. Унинг қарамоғидаги оқсочларнинг сон-саноғи йўқ эди. Оқсочлардан бири Менкийнинг бирдан-бир вазифаси бекасини поң билан таъминлаб туриш эди. У пон тайёрлаш учун керакли ёнғоқ толқон, оҳак ва бошқа нарсалар солинган қутичани кўтарганича бекаси билан изма-из юргани юрган эди. Радҳиканинг оғзи бўшаши биланоқ Менкий қутичадан бир ўрам понни олиб унга тутқазарди. Радҳика ҳар лунжига биттадан понни тиқиб оларди-да, сақичдек чайнашга тушарди. Бир неча минут чайнаб, шимганидан кейин, чиқиндисини мис туфдонга тупуриб ташларди. Туфдонни ҳам оқсоч ҳамма вақт қўлида олиб юрарди.

Менкий бу даргоҳда кўпдан бери ишларди ва Рад-

¹ *Пон* — оҳак ва шунга ўхшаш нарсалар суриб ўралган бетель дарахтининг барги. Чайнаб, шимилганда, носвойга ўхшаш бир хил кайф беради.

ҳиканинг шунчаки бир оқсочигина бўлиб қолмай, унинг доимий ҳамроҳи ҳам эди. Радҳика ошпазга бирор буйруқ бергани ошхонага кирса, Менкий ҳам пом қутичаси билан туфдонни кўтарганича унинг кетидан кирарди. Кечқурунлари Радҳика бирор ўртоғиникида кўнгил ёзиб гаплашиб ўтирса, Менкий ҳам қўлида қутичаси ва туфдони билан ўша ерда, бекасининг ёнида бўларди. Хуллас, бу иккала аёл шу қадар бир-биридан ажралмас эдики, одамлар Менкийни бекасининг сояси деб атарди.

Фақат тунда, Радҳикадебий ўринга ётгандан кейингина бир неча соат Менкийнинг ихтиёри ўзида бўларди, дам олишга фурсат тегарди. Бироқ шунда ҳам анчамунча понни ўраб-тайёрлаб, қутичага солиб, ёстиқ ёнига қўймагунча бекаси уни қўйиб юбормасди. Бека жуда нотинч ухларди. Кечалари бир неча бор уйғонарди. Ҳар уйғонганида қоронғида қўли билан пайпаслаб қутини топарди-да, битта ёки бирдан иккита понни лунжига тиқиб чайнай бошларди. Чайнаб-чайнаб тупуриб ташларди-да, яна уйқуга кетарди.

Менкий бекасига яхши кўринишга ҳар қанча уринса ҳам, барибир ундан кунига камида йигирма марта қарғиш эшитарди. Кичкина бир хато қилиб қўйса бўлди, бекасининг жон-пони чиқиб кетарди. У Менкийга бақириб-чақириб уни қарғашга тушарди. Оёқлари билан ерни шундай тепкилардики, деворлар ларзага келиб кетарди. Ёлғиз оқсочнинг ўзигина эмас, унинг бутун авлод-аждоди баалога қолиб кетарди. Ғазабига чидаёлмай, беканинг оғзидан боди кириб, шоди чиқарди. Лекин бу ҳақоратларни тинглаш Менкийга ўрганиш бўлиб қолган эди. Бекасининг ҳақоратлари бу қулоғидан кириб, у қулоғидан чиқиб кетарди. Чунки тили ҳар қанча аччиқ-сассиқ бўлса ҳам, бека ўзи анча меҳрибон аёл эди.

Радҳикадебий Менкийни қаргагани қаргаган эди, лекин шу билан бирга ундан ширин сўзини ҳам ая-

масди. Хўн уришиб сўзларди ҳам, бошиги ҳам силарди.

Хўни келиб турган пайтларда Менкийни ер-кўкка илдирибди. Менкий бирер иши билан бекасининг кўнглига эса кўйиб бўлса, унинг меҳри-шафқати ёғилкиб келарди. Радҳикадебий Менкийни ҳамма оқсочларидан аслоқ дорди. Овқат пайтида уни ёнига ўтқазиб олиб, сўрабди:

— Кўнглинг нимани истайди, жоним? Горчица ёғида уририлган сабзавотлардан ейсанми? Ҳой, Бономания! Олиб кел бунга тион¹ билан шўрвадан.

Ваница оқсочларга эса Менкий худди кўзга тушган чўндек туюларди. Ҳаммаси орқасидан роса гийбат қиларди: «Бу уйнинг асл бекаси Менкий, айтгани айтган, дегани деган. Худди Нандараанийнинг² ўзи», дерди биттаси. «Ҳа, бўлса бўлар. Бизга нима?— дерди иккинчиси.— Менга деса, бекаси билан бирга жаннатга кириб кетмайдими.»

2

— Менга қара, ҳой тасаддуқ!— дея ўшқириб кетди бека кунлардан бир куни.— Сен бадбахтни шу даргоҳдан қувиб чиқармагунимча оғзимга сув олмайман.

Вугун Радҳикадебийнинг жуда ёмон жини тутган эди. Газабдан ўзини қасққа қўйишни билмасди. Оғзида боди кириб, шоди чиқмоқда эди. Бу бежиз эмас эди. Вугун жуда ҳам кўнгилсиз бир воқеа юз берган эди.

Радҳика эрталаб ўрнидан тургач, ювингани борди. Бирдан қараса, бурнидаги олтин булоқи йўқ. Бу яхшилик аломати эмас. Уйда бирор олтин буюм йўқолдими,

¹ Тион — қовурма сабзавот.

² Нандарааний (Ясода)— маъбуд Кришнанинг онаси. Кришнанинг суюклиси Радҳа уни ўз онасидан ҳам афзал кўрарди.

бу уйни бахт худоси Лакшмий тарк этди деяверинг. Уйдан хотиржамлик кетиб, ўрнини гам-ташвиш эгаллайди. Унинг устига яна бугун пайшанба, Лакшмий куни. Радҳикадебий ваҳимага тушиб, ҳамма оқсочларини чақирди-да, булоқини топишни буюрди. Улар бутун уйни ағдар-тўнтар қилиб юборди. Беканинг ўрин-кўрпалари, юрган йўллари — ҳеч қаер қолмади. Булоқи ер-кўкда йўқ.

Бека ўтдек тутақиб узоқ вақт жим ўтирди. Кейин ниҳоят оқ чекиб ўрнидан турди ва қишлоқ ҳомийси маъбуда Жагулан ҳайкали олдига борди-да, иккала кафтини қовуштириб, уч марта эгилиб унга илтижо қилди:

— Э, Жагулан онахон! Ўз паноҳингда асра бизни. Раҳм қил. Бало-офатни уйимга йўлатма.

Кейин у қовоғидан қор ёғилганича бориб тишларини тозалай бошлади. Паришонлик билан тиш тозалаб туриб, чўп билан¹ тилини тилиб, қора қон қилди. Кейин хонасига кириб кета туриб, остонага қоқилиб, йиқилиб тушди.

— Э, худойим! — қичқириб юборди у. — Ким у, мени эрталабданоқ ҳар хил балога гирифтор қилаётган? Менда нима қасди бор экан? Ахир мен ҳеч кимга ёмонлик қилганим йўқ-ку.

Шу онда кўзи Менкийга тушиб қолди-ю, унга ўшқириб кетди:

— Кечаси қутича билан туфдонни олиб келганингда кўзинг қаёқда эди сенинг? Булоқи ўринга тушмаган бўлса, бошқа қаёққа йўқолади?

— Сиз нима десангиз денг. Лекин менда айб йўқ, — ўзини оқлашга уринди Менкий. — Уринда ҳеч нарса йўқ эди. Жуда яхши эсимда. Сиз менга ноҳақ айб қўяяпсиз.

¹ Ҳиндлар тишни одатда нийм дарахтининг чўпи билан тозалайди.

Радҳика гапига гап қайтаргани жуда ёмон кўрарди.

— Нима дединг?— тишларини гижирлатиб баттар ўшқирди у.— Мен сенга ноҳақ айб тақаялманми ҳали? Сен нима деб юрибсан ўзингни, ҳайвон? Хизматкор зотига яхши муомала қилиб бўлмайди ўзи. Дарров бошингга чиқиб олади. Хўш, қаёққа даф бўлди булоқи? Қани айт? Айтиб қўйганим бўлсин: яна менга гап қайтаргудек бўлсанг, ўзинг пушаймон бўласан.

У ўз гапини тасдиқлаш учун мушти билан гурсиллатиб ерни ҳам уриб қўйди. «Эй, парвардигор!— дерди Менкий ичида йиғламоқдан бери бўлиб.— Шундоқ улуғ айём кунда бошимга кулфат тушиб ўтирса-я. Шўрим қурсин мени! Айбсиз айбдор бўлиб ўтирибман. Қайси қилмишимга шу жазони беряпсан? Бекам булоқисини йўқотса-да, мен айбдор бўлсам! Бу қандай кўргилик?» У юзини четга ўгириб, жиққа ёш кўзларини кафтининг орқаси билан арта бошлади.

Радҳика бошқа бир оқсочни чақиртирди-да, уни ёнига олиб, чўмилиб, таҳорат қилгани ҳовузга қараб кетди. Менкий эса пон учун ёнғоқни эзиб толқон қилишга киришди.

Ювиниб қайтгач, Радҳикадебий сандал бўёғи билан пешанасига, юзларига, қўлларига, елкаси, биқини ва қорнига нақш чекди ва кейин бориб маъбуда ҳайкалига анча-мунча ноз-неъмат тортиқ қилди.

Бекаси ибодатдан қутулиши билан Менкий қўлидаги қутичадан иккита ўрам понни олиб, унга узатди. Радҳикадебий икки понни икки лунжига тиқиб чайнай бошлади-ю, бирдан башарасини бужмайтириб оғзидаги понни туфлаб ташлади. Бир кичкинагина оҳак майдаланмай қолган экан.

— Ҳов, менга қара, ярамас!— деди тутақиб у Менкийга қараб.— Менинг уйимда хизмат қилиш жонингга текканга ўхшайди, а? Сен қачондан бери понни шу-

нақа қиладиган бұлиб қолдинг? Худди етти пуштинг понни кўрмагандек-а!

Радҳика қутичани оқсочнинг қўлидан тортиб олиб, бетига иргитди. Менкийнинг ўзи жони қалқумига келиб турган эди, буниси жуда ҳам ўтиб кетди. Устига-устак бу манзарани нарироқда бошқа бир оқсоч илжайиб томоша қилиб турарди.

— Менинг ота-боболарим камбағал ўтган. Айтсангиз-айтмасангиз улар пон нималигини билмаган,— зарда билан жавоб берди Менкий.— Сизнинг бадавлат кошонангизда хизмат қилиб юриш энди менинг ҳам жонимга тегди. Мен энди кетаман. Қани мен билан ҳисоб-китоб қилинг.

Радҳикадебий худди илондек вишиллаб баттар ўшқирди:

— Нима, нима? Нима дединг, нонкўр, бадбахт?

— Шу бугуноқ сизниқидан кетаман, дедим,— аввалгидек кескин жавоб берди Менкий.— Ҳозир тўланг менинг ҳақимни. Мен энди бу ерда қололмайман. Бошқа жойдан иш топилиб қолар. Топилса, топилар, топилмаса, пешанамдан, начора.

Менкий аламига чидаёлмай қип-қизариб кетган. Радҳика ҳам худди лов-лов ёняпти.

— Ҳали шундай дегин! Бўпти,— деди Радҳика қўлларини ўйнатиб.— Хотиржам бўл, ҳақингни оласан. Худо ҳаққи, сен малъунни уйдан ҳайдаб чиқармагунимча оғзимга сув ҳам олмайман.

3

Идорадаги соат ўн бирга бонг уриб эрталабки иш вақти тугаганидан хабар берди. Идора хизматчиси Го-жанон Моҳапотра, яъни Радҳиканинг эри тушга яқин папкаларини қўлтиқлаб уйга қайтиб келди. У энди остона ҳатлаб уйга кирган ҳам эдики, Радҳикадебий чо-пиб келиб, шиддат билан талаб қилди:

— Чорасини кўринг. Бўлмаса уй-пуйни ўзингизга ташлаб, мен бошимни олиб кетаман.

— Шошма, шошма. Узи нима гап?— осойишта сўради Гожанон бобу.— Қаёқларга қадам ранжида қилмоқчисан?

— Қаёққа, қаёққа!— масхара қилгандек такрорлади Радҳика,— борса келмас жойга. Билдингизми? Узукун одамни майна қилганингиз-қилган. Жавоб беринг: айтганимни қиласизми, йўқми? Агар қилмас экансиз, билиб қўйинг, мен шу уйингизда овқат ҳам емайман, сув ҳам ичмайман.

Радҳика яна бир нарсаларни мингиллаб бурнини торта бошлади.

— Пешанам қурсин. Арзимас бир оқсоч менинг бетимга чолиб ўтирса. Нега энди мен ҳар битта қаланги-қасангидан дакки еб ўтирарканман? Тоқатим тоқ бўлди! Бу турмуш эмас, зиндон!

Анчагача хотинининг нола-фарёдини тинглагандан кейин унга раҳми келиб эри сўради:

— Ахир нима бўлди? Бу ғам-аламнинг ахир сабаби нима? Бундоқ тушунтирсанг-чи. Аввал масаланинг мағзини чақиб олайлик, кейин чорасини ҳам топармиз.

— Ўша ярамаснинг шу бугуноқ жавобини берасиз. Бўлди, энди менга қорасини кўрсатмасин. Даф бўлсин. Мен яна буни ардоқлаб, ундан ҳеч нимани аямай юрибман. Мана бунинг кўрсатган оқибати...

— Ахир ўша «ярамас» деганинг ким ўзи?

— Билмаганга солманг ўзингизни. Ким бўларди? Ўша ўзингиз билган Менкий-да. Унинг тиллари бир қарич бўлиб кетган. Ҳар қадамда бир жигимга тегиб туради. Мана энди бизнинг уйимизда туришга тоқати қолмаган эмиш. У-у ношукур ҳайвон! Хуллас, ҳақини қўлига тутқазинг-да, ҳайдаб чиқаринг. Ҳозироқ ҳайдаб чиқаринг. Қаёққа хоҳласа, кетаверсин.

— Демак энди поннинг харажати камаяр экан-да, а?— чопонини еча туриб илжайиб деди Гожданон бобу.— Кўп бақирма. Утдай ёниб кетасан-а! Сал секинроқ. Ўзингни сал бос. Вой-бў! Шунақа ҳам тутақадими одам! Бор, бошингдан пича совуқ сув қуй.

Эрининг ҳазили Радҳикадебийни бешбаттар тутақтириб юборди.

— Бекорчи гапларни қўйинг!— бақирди у.— Бу аҳмоқона ҳазилларингиз билан бозордаги чайқовчига ўшаб кетяпсиз. Агар ҳақиқатан ҳам асилзода бўлсангиз, ўша аблаҳни ҳозироқ ҳайдаб чиқарасиз. Бўлмаса, мен бирорта овқатга қўл теккизмайман. Заҳар ичаман.

Радҳикадебий йиғламоқдан бери бўлиб ўз хонасига кирди-да, ўзини қаравотга отди.

Гожданон бобу нима қилишни билмай қолди. Ана холос! Хотини ўзи сира топилмайдиган хилидан-да. Ота-онаси мажбур қилмаганида, бу хотинга сира ҳам уйланмасди. Лекин уйланибдики, ҳамма вақт унинг нозу карашмаларига, хархашаларига индамай кўниб келяпти. Бунга сари Радҳика кундан-кунга ҳаддидан ошиб кетяпти. Хотинининг феълени яхши биладиган Гожданон бобу у билан пачакилашиб ўтирмай, Менкийни чақириб, бўлган ҳодисани ўшандан сўраб билишга қарор қилди. Унинг ҳам қовоғидан қор ёғмоқда эди.

— Нима гап, Менкий?— сўради Гожданон.— Нега бемаънилик қиляпсан?

Илгарилари Менкий хўжайин олдида огзини очиб чурқ этолмасди, аммо ҳозир чўчимай-нетмай жавоб қайтарди:

— Бемаънилик қилмайдиган хизматкорни тоғиб ола қолинг. Менинг жавобимни беринг. Менинг бу ерда ортиқ қолгим йўқ.

— Уҳ-ҳў! Буниси ҳам қолишмайди-ку,— Гожданон илжайди.— Оқсочи ҳам бекасининг худди ўзи. Иккаласидан ҳам маъни чиқмайди. Хўш, нимани талашиб-тортишдиларинг иккаланг?

— Ҳеч нарсани талашганимиз йўқ. Мен бу ердан кетаман. Бор гап шу.

Бири ўт бўлса, бири сув. Гожанон аччиқлана бошлади. Бир оз жим тургач, яна сўради:

— Нима, сен кетишга узил-кесил қарор қилдингми?

— Ҳа, узил-кесил қарор қилдим.

— Майли, бўлмаса, начора. Шундай қарорга келган бўлсанг, майли. Сени ҳеч ким зўрлаб олиб қолмайди. Бизникида шунча йиллардан бери ишлаб келаётган эдинг, шунинг учун бир сўраб кўрай дедим. Хоҳламасанг, майли.

— Бир умр бир жойда ишлаш шартми? Ҳа, шу вақтгача ишлаб келдим. Лекин энди хўжайинларга ёқмай қолибман. Нима қилай, кетишдан бошқа чора йўқ.

Гожанон ҳам гапни қисқа қилди. Менкий ўша кунидек ҳисоб-китоб қилиб, ҳақини олди-да, узоқ йиллар яшаб ўрганиб қолган даргоҳдан чиқиб кетди.

Кечқурун Радҳикадебий Бойкунтиянинг онаси деб аталган бир оқсочини чақириб, ундан сўради:

— Сен билмадингми: Менкий бирон нарса еб қорини тўйгазиб кетдими ё очдан-оч йўлга тушдими?

— Э, бекам, ким унга овқат тутарди? Унақа одамга ҳеч ким ғам емайди. Ахир ўзингиз ўйланг: тузини еб, тузлигига тупурди-ку. Егани олдида, емагани кетида эди. Ҳеч ким унинг олдида ип ечолмасди. Одамга ҳеч ишониб бўлмайди.

— Ҳа, бўпти, майли. Кетса кетипти. Ажаб бўпти. Бугун Лакшмий кун. Шунинг учун уйдан чиққан ҳар қанақа одам қуруқ чиқмасин деб шунчаки айтдим-қўйдим-да. Айтганча, хабаринг йўқми: қаёққа кетди?

— Мен қаёқдан билай, бекажон?— лабларини буриб жавоб берди. Бойкунтиянинг онаси.— Лекин бир нарсага аминман: қаерга борса ҳам яхшилик кўрмайди. Виждонини йўқотган одам борки, шундоқ бўлади. Ҳар ким ўз ўрнини билиши керак. Хўжайинлар бизни боқади, кийинтиради. Ушалар туфайли тирик-

миз. Бу безбет бўлса хўжайин билан ҳам тап тортмай тортишиб ўтирибди. Ажаб савдолар!..— У Радҳиканинг пинжига кириб, унинг қулоғига шивирлади:— Биласизми, онажон, булоқингизни ўша жувонмарг олган. Ҳа-ҳа. Бўлмаса...

— Бас!— жеркиб берди Радҳика.— Менкийни зинҳор ёмонлай кўрма менга. Яхшими, ёмонми, лекин ўғри эмас. Буни мен яхши биламан.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да,— дарҳол орқага қайтди Бойкунтиянинг онаси.— Шуни айтаманда, бекажон. Сиз ўзингизнинг кимлигингизни билмайсиз. Сизнинг ҳар бир сўзингиз чин ҳақиқат. У виждонли аёл эди. Бировнинг нарсасига сира кўз олайтирмасди. Э-э, нимасини айтай. Шўрлик камбағални боши айланиб қолди-да. Бўлмаса шундоқ бахтсизликка дучор бўлиб ўтирармиди. Ажаб савдолар!

Кечаси Радҳикадебий ҳеч кимга билдирмай бир оз йиғлаб ҳам олди. Унинг виждон азобидан қапчалик қийналгани фақат парвардигорга аён эди, холос. Бошқа одам бўлса, ҳатто туғишган синглиси ўлганида ҳам бунчалик қийналмасди.

4

Икки ой ўтди. Радҳикадебий шу вақт ичида пон чайнашни бутунлай ташлаб юборди. Пон эсига ҳам келмасди. Энди ҳеч ким унинг орқасидан қутича билан туфдонни кўтариб юрмасди. Қип-қизариб юрадиган тишлари, лаблари, оғзи — ҳаммаси понни ташлаганидан бери аввалги тусига кириб қолди. Беканинг эски одатини ташлаши ҳар хил мишмишларга сабаб бўлди. Лекин Радҳикадебий бу гапларга қулоқ солмасди. Бойкунтиянинг онаси кўпинча Радҳикага пон тутиб илтижо қиларди:

— Олинг, бекам, чайнаб кўринг. Ёқмаса, мени уриб-тепсангиз ҳам майли.

— Йўқ, йўқ,— жавоб берарди Радҳика.— Пон чайнаш ярамас одат.

Бекасининг бу ғайритабий хатти-ҳаракати Бойкунтиянинг онасини саросимага солиб қўярди. У бешолти марта Бономанияга шивирлади:

— Ажаб савдолар! Худди Менкий бўлмаса, осмон узилиб тушадигандай. Уша кетди-ю, бекамиз понни оғзига олмай қўйди. Менкий понга асал суриб берармиди, нима бало.

— Сенга барибир эмасми?— жавоб берарди Бономания.— Беканг пон чайнайдим, чайнамайдим — сенинг нима ишинг бор? Тавба! Суйгани у ёқда ҳа-ҳа-тарала қилиб юрса-да, бекаси уйда қон ютиб ўтирса! Агар бекангга раҳминг келаётган бўлса, бор, Менкийни топиб олиб кела қол.

— Оҳ! Энди нима қилишга ҳам ҳайронман. У ўлгур ҳам бир кетганича дом-дараксиз кетди. Шўрлик бекамнинг аҳволини кўриб, одамнинг юрак-бағри эзилиб, қон бўлади. Менга қара, Бономания, бу ўзи хотин кишими, йўқми? Хотин киши бўлса, пон чайнашдан воз кечадими? Ахир оғизнинг сассигини пон йўқотмаса, нима йўқотади? Сен анови нариги қишлоқдаги Дания бойнинг қизи Кумодийнани билсанг керак, а? Уша ҳам шунақа понни кўргани кўзи йўқ. Тишларини қарасанг, оппоқ суякка ўхшайди.

Гожанон бобу ҳам аксари хотинига дер эди:

— Сен ростдан ҳам понни ёмон кўриб қолдингми? Жуда қизиқ!

— Ҳеч қандай қизиги йўқ,— жавоб берарди Радҳикадебий.— Сиз ўзингиз ҳам чекишни ташлади-гиз-ку.

— Бу бошқа нарса. Менга чекишни доктор тақиқлади. Жигарим ишдан чиқмасин десанг, чекишни ташла, деди. Мен Менкийни соғинганимдан эмас, врачнинг маслаҳати билан ташладим чекишни.

— Бўлмаган гап!— эътироз билдирди Радҳика.—

Мен бировни деб ҳеч ҳам одатимни ташламайман. Узимнинг жонимга тегди, холос. Айтганча, пон чайнаганингдан тишларинг қайроқ тошдек қорайиб кетяпти, деб вайсаб юрган сиз эмасмидингиз? Хуллас, Менкийнинг бунга сира дахли йўқ. Ҳамма нарсани ўшанга ёпиштираверманг. Бу мени қоралаганингиз бўлади. Шу ҳунарингизни ташламас экансиз, ўзингиз пушаймон бўласиз.

Хотинининг қизиша бошлаганини сезиб, Гожанон «ҳм» деб жим бўлиб қўя қоларди.

Шаҳардан икки милча нарида Холодхорпур деган бир қишлоқ бор эди. Менкий бекасиникида ишлаб жамгарган пулларининг бир қисмига ўша қишлоқда бир кичкина кулба қуриб олди-да, ўша ерда жойлашиб олди. Кейин у иш ахтара бошлади. Лекин ўзига муносиб бирор иш топа олмади. Бир умр бойларникида хизмат қилиб юриб, қора ишга ўрганмаган эди, оғир иш эса қўлидан келмасди. Бир куни у бировнинг шолисини оқлаб берадиган бўлди. Лекин бир-икки соат ўғир янқиди-ю, бўладигани бўлди. Уч кун уйда ётиб олди. Қўлини ҳам, белини ҳам кўтаролмай қолди. Ўша-ўша деҳқончиликка оид ишларга қўл урмайдиган бўлди.

Менкий ҳар қанча қисиб-қимтиса ҳам, қўлидаги пул кундан-кунга тугаб бораверди. Ниҳоят икки рупиягина пули қолган эди, уни ҳам олдириб қўйди. У энди нима қилишни билмай қолди. Дунё унинг кўзига қоронги бўлди-қолди. У кўз ёши тўкиб, худога ёлвориб кулбасида ётаверди. Кунлар бирин-кетин ўтиб кетаверди.

5

— Нима дедим сизга, жоним бекам? Айтганларим келди-қўйди. «Қилмиш — қидирмиш» деган гап бор-ку! Жаҳл қилиб нима қиласан, ярамас. Мана энди ажрини тортиб ётибсан. Баттар бўл! Хўжайинга нон-қўрлик қилган одам худога ҳам ёқмайди. Ажаб бўлди, хўп бўлди! Адабини еди энди, бурнини осмонга кўтар-

майдиган бўлади!— Бойкунтиянинг онаси Менкийни турли-туман сўзлар билан савалаб кетди.

— Кимни гапиряпсан, Бойкунтиянинг онаси?— сўради Радҳика.

— Кимни бўларди? Уша такаббур Менкийни-да. Энди шахти қайтиб, хийла ўзига келиб қопти чамаси. Ажаб савдолар! Хотин киши ҳам шунақа кеккайган бўладими! «Осмонга қараб юрган дарров қоқилиб йиқилади», деб бежиз айтмаган одамлар. Кеккайган одамнинг аҳволи вой бўлади. Биздақалар манманлик қилса...

— Шошма. Кўп алжирайверма,— Радҳика оқсочнинг сўзини бўлди.— Менкийга нима қилибди? Қаерда кўрдинг сен уни?

— Ҳа, мен Холодхорпурга борувдим, жоним бекам. Уғлим Бойкунтия ўша ерда амакимникида туради. Ушани кўргани борувдим. Шундоқ соғиниб кетаманки, бир ойда битта ё икки ойда битта бориб кўрмасам, ўлиб қоламан. Ҳар қалай, қонимиз бир-да! Ҳа, айтганча, нимани гапиряётувдим? Ҳа, топдим, Менкийни. Мен сизга айтсам, жоним бекам, у ҳам худди ўша қишлоқда яшаркан. Ўзига бир кулба қуриб олибди. Шундоқ ажойиб кошонаки, ундан ит-қашқир ҳам ҳазар қилади. Уй эмас, дўзах. Илгариги Менкийдан асар ҳам қолмабди. Кўрсангиз танимайсиз. Шунақа бўлиб қолибди. Жулдур кийимларни эгнига илиб олибди. Озиб чўпдай бўлиб қолибди. Уйма-уй юриб тиланчилик қиларкан. Мени кўрди-ю, юзини ўгириб жўнаб қолди. Биласизми, нега? Уялганидан! Мен ҳам ўз йўлимга кетавердим. Нима, бир гадо билан гаплашиб ўтириб менга зарур келибдим!

— Нима? Менкий гадойчилик қилиб юрибди, дейсанми?— ажабланиб сўради Радҳика.

— Энди гадойчилик қилмай нима қиларди. Бу ерда маза қилиб юрувди. Ҳеч қанақа иш-пиш ҳам қилмасди. Биров ҳайдадими уни? Ё тавба! Одам ҳам шунча-

лик аҳмоқ бўладими! Тўғри гапиряпманми, жоним бекам? Бу ерда сира ғам-ташвиш нималигини билмасди. Егани олдида, емагани кетида эди. Ношукур ўлгур шундоқ хўжайинларни ташлаб кетди. Ажаб савдолар! Мағрурлик одамнинг бошига нималарни солмайди!

Радҳиканинг кўзлари ёшланди. У ўзини тутолмай, ўрнидан туриб, чиқиб кетди.

Гожанон бобу креслода чой ичиб ўтирганди. У қайноқ чойни пуфлаб маза қилиб ҳўплаб ўтирган эди, бирдан қаршисида ғамгин Радҳика пайдо бўлди.

— Менга қаранг!— кескин мурожаат қилди унга Радҳиқа.— Айтинг, тезлик билан аравани қўшсин.

Ажабланган Гожанон бобу бирпас жим қолди-да, кейин сўради:

— Ҳа, йўл бўлсин? Бриндабонга равона бўлмоқчимасмисан, Радҳика?

Радҳиканинг хўмрайиб турган юзида табассум пайдо бўлди-ю, шу онда яна йўқ бўлди.

— Қўйсангиз-чи!— қўл силтади у.— Ҳазилнинг ҳам вақти бор. Айтинг, аравани қўшсин, деяпман сизга.

— Ахир арава нимага кераклигини билмай туриб, аравани қўш, деб буюриш нодонлик эмасми?

— Менга ишонмайсизми? Жуда зарур. Мен Холдхорпурга бориб келишим керак.

— Шундайми? Нима олиб борасан у ёққа?

— Қанақа одамсиз ўзингиз?— тутақиб кетди Радҳикадебий.— Зарур ишим бор, деяпман сизга. Айтинг, аравани қўшсин. Қайтиб келганимдан кейин айтиб бераман ҳаммасини.

— Йўқ, бунақаси кетмайди,— туриб олди Гожанон.— Ҳозир айтасан.

Начора! Радҳика ҳамма гапни айтиб беришга мажбур бўлди. Кейин айтди:

— Уни шу бугуноқ бориб олиб келаман. Роса адабини ебди. Визинкида шунча вақт хизмат қилган одам энди гадойчилик қилиб юрса, бунга мен чидолмайман. Мен бориб, алдаб-сулдаб қайтариб олиб келаман. Бойкуптиянинг онасини ҳам бирга олиб кетаман. Ҳеч ноқулаи бўлмайди. Фақат сиз йўқ демасангиз бўлгани. Келинг, хўп дея қолинг, барака топкур.

Радҳика эрига хушомад қилиб, унинг қўлларини, юз-кўзларини силай бошлади. Гожанон бобу кулгисини зўрға босиб турарди. «Ўзингга ўзинг чоҳ қазиган экансан-да? — деб ўйларди у ичида, — ўшанда-ку ҳайдаб чиқаришга шошилган эдинг. Энди ўшасиз яшаёлмай қолибсан».

— Ҳа, гап бундоқ дегин, — деди ниҳоят Гожанон. — Бундоқ экан, нега мунча шошилмасанг? Сен овора бўлиб нима қиласан? Эртага ўзим бориб олиб келамак бўяман.

— Йўқ, йўқ, — сўзида туриб олди Радҳика. — Мен ўзим бораман. У мендан бўлак ҳеч кимнинг сўзига кирмайди. Бунга яхши биламан.

Ниҳоят Гожанон хотинининг сўзига киришга мажбур бўлди. Арава қўшилди. Радҳикадебий хизматкори билан аравага тушиб Холдохорпурга жўнади.

Менкий қайтиб келганига икки ой бўлди. У келиши билан Радҳиканинг ҳам эски одатлари яна қайтиб келди. У яна пон чайнайдиган бўлди. Менкий яна кумуш қутича билан туфдонни кўтариб бекасининг кетидан юргани-юрган. Бека понни чайнаб мис туфдонга тупургани-тупурган. Уйда ҳамма нарса яна эскича бўлди-қолди. Қадимги санскрит тилида айтилганидек, «ятҳа пурвам, татҳа парвам» — от айланиб қозигини топди.

ЕМҒИР

Шанкар ниҳоят яқинлашиб келаётган шовқинни эшитди. Бирдан тормоз гижиллади. У жон ҳолатда сакраб, йўлнинг четига ўтиб олди. Уни нишонга олгандек иккита ёниб турган кўз тўғри келди-да, бирдан ёнидан ўтиб кетди ва бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Шанкар чор аτροφга назар ташлади. Ҳа, ўзи айбдор. Йўлнинг ўртасига чиқиб олибди. Шофёр узоқдан сигнал берган бўлса керак. Қандай қилиб у эшитмабди?

Шанкар анчагача ўзига келолмай турди. Ўзига келиб қараса, тарвақайлаб кетган бир банан дарахтининг оядида турибди. Бирдан қишлоғидаги худди шунга ўхшаш банан дарахти эсига тушиб кетди. Ёшлигида оғайниси Пандуранг иккаласи ўшангга осилгани-осилган эди. Пандуранг энди уни танирмикин? У ҳозир жуда машҳур бўлиб кетган. Ҳамма унинг яратган фильмларини гапиргани-гапирган. У ёшлигидаги ўртоғи Шанкарни эсдан чиқарган бўлса-чи? Шунини ўйлаб Шанкар чўчиб кетди. Вақт борида орқага қайтсамикин? Лекин унда нима қилиш керак? Уйга қуруқ қайтиб кетадимми? Унда уйдагилар нима ейди? Тикан чайнайдимми? Уйда ишга яроқсиз икки жон — қари онаси билан беш ёшли қизи бор. Бир вақтлар Шанкарнинг бир парчагина ери бор эди. Хотини қаттиқ касал бўлиб, пулга зор бўлиб қолди-ю, ўша ер ҳам қўлдан кетди. Хотини жон бера туриб, «қизимни эҳтиёт қилинг, унга ғамхўрлик қи-

линг», деб васият қилиб кетди. Узи ёлғиз бўлганда-ку, бунчалик қийин бўлмасди. Биронтасиникида чоракорлик қилиб, бир амаллаб қорнини тўйгазарди. Лекин уч кишини боқш...

Шанкар секин-секин яна йўлга тушди. Пандуранг мени танир, деб умид қиларди у. Лекин менинг машина ҳайдашимга ишонармикин? Узига шофёр қилиб олармикин?

Тунги осмон мусаффо. Йўл кичкина, тип-тиниқ кўл ёқалаб кетган. Юлдузлар шу сувда ювиниб олгандек чарақлаб турибди. Шанкар дам юлдузларга, дам пастдаги электр лампочкаларига қарайди. Лекин кўнглидаги қўрқинч ва ҳаяжон ҳеч босилмайди. У текис, сип-силлиқ асфальт йўлдан юриб борар экан, тошлоқ, тикан босган қишлоқ кўчалари ҳақида ўйларди. У йўллар электр чироқлари билан ёритилмайди. У йўллардан кета туриб, бирор илон ёки чаённи босиб олиш ҳеч гап эмас, бирор тош-пошга қоқилиб кетиб, лат еб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Лекин шунга қарамай у йўллар унга нақадар азиз эди. Иложи бўлса, ўзи югуриб-елиб катта бўлган, йиқилиб, лат еган ўша қишлоқ кўчаларини бу шаҳар кўчаларига сира ҳам алишмасди. Бу асфальт йўл чиройли, тоза, юришга қулай, сип-силлиқ. Қайиқ сувда қандай сузса, машиналар ҳам бу кўчалардан шундай равон кетади. Лекин бу кўчалар қанчалик чиройли бўлмасин, барибир Шанкарга бегона.

Хаёл Шанкарни узоқ-узоқларга олиб кетди. Оёқлари ўз-ўзидан Пандурангнинг уйига қараб борарди. У оғайнисининг уйини ҳеч қийналмай топиб олди. Дарвоза қия очиқ экан. Шанкар ҳовлига кириб, айвонга қараб йўл олди. Айвон олдига келгач, иккиланиб тўхтаб қолди. Айвонга ўнг томондаги уйдан чироқнинг ёруғи тушиб турибди. Ичкарида одамлар қаттиқ-қаттиқ гаплашяпти. Уларнинг гапи Шанкарга аниқ эшитляпти. Мана, биттаси айтяпти:

— Шундай қилиб, деҳқонлар қишлоқдан кетади.

Ҷишлоқ билан бир умрга хайрлашади. Менимча, мана шу жойга томошабинни йиғлатадиган битта яхши ашула керак.

Йўқ, бу Пандурангнинг овози эмас.

— Менимча, мана бундай саҳна кўрсатиш керак,— деди бошқа биров.— Деҳқон ўз оиласи билан бирга қишлоқдан кета туриб, бир сиқим тупроқ олиб кетади. Бу бир сиқим тупроқни улар муқаддас нарсадек асрайди, уни касаллик ва бошқа офатлардан сақловчи нарса деб ҳисоблайди...

Бу ҳам Пандурангнинг овози эмас. Адашиб бошқа уйга кириб қолдимми, нима бало, деб ўйлади Шанкар. У нима қилишга ҳайрон бўлиб қолди. Шу пайт бир аёл киши гапириб қолди:

— Йўқ, йўқ, унда мен бу ролни ижро этишдан воз кечаман.

— Вой-бў! Шу аёлларнинг инжиқлигидан куйдим-да!

Мана энди Пандуранг гапиряпти, деди ўзига ўзи Шанкар ва кўнгли ўрнига тушди.

Шу пайт бирдан эшик тарақлаб очилди. Яхши кийинган чиройли бир аёл айвонга отилиб чиқди-да, зинадан пастга туша бошлади. Айвоннинг ён томонидаги устун орқасида турган Шанкар бехосдан орқага тисарилди. Аёл унинг шарпасини сизди шекилли, бақириб юборди:

— Ўғри! Ўғри!

Шанкар-ку дарров қочарди, лекин оёқлари унга бўйсунмади. Ичкаридан уч киши югуриб чиқди. Улардан бири бақирарди:

— Тўппонча! Сенинг тўппончанг қани?

— Полиция! Полиция!— деб иккинчиси бақира бошлади. Учинчи шахс Пандуранг эди. Шанкар уни дарров таниди. Аёл ўғри турган жойга боши билан ишора қилди. Пандуранг зинадан пастга тушди. Ўғри деб ушланмасидан олдинроқ Шанкар бир қадам таш-

лаб ёруққа чиқди. Пандуранг уни диққат билан кўздан кечириб, ҳайрон бўлиб деди:

— Сепмисан, Шанкар?

— Ҳа, жаноб.

— Э, нима деяпсан? Қанақасига мен сенга «жаноб» бўлиб қолдим? Ахир икковимиз ёшлигимиздан оғайнимиз-ку. Банаан дарахтининг шоҳига осилиб, ким баланд учишга ўйнардик. Эсингдами ўша?

— У вақтлар ўтиб кетди, жаноб.

Шу жумланинг ўзигина эмас, Шанкарнинг оғзидан чиқадиган ҳар бир товуш дард-аламга тўла эди. Пандурангнинг юраги эзилиб кетди. У сўради:

— Хўш, гапир, сен бу ерга қандоқ қилиб келиб қолдинг? Яна ярим кечада.

— Иш сўраб келдим.

— Нима иш қилмоқчисан?

— Мен машина ҳайдашни биламан.

— Менимча, сен илгари Бомбайда яшаб, ўша ерда ишлардинг ҳам шекилли?

— Ҳа, бир йил яшадим. Лекин бунга анча бўлиб кетди.

— Нега у ердан кетдинг?

— Вомбай менга ёқмади.

— Э, тентак-эй! Ҳамма Бомбайга бораман дейди-ю...

— Ахир менинг оилам — онам, хотиним, қизим — ҳаммаси қишлоқда қолган эди. Бир парча ерим ҳам бор эди. Шунинг учун шаҳардан қишлоққа қайтдим.

— Энди-чи? Нега бу ерга иш сўраб келдинг?

— Хотиним вафот этиб кетди. Судхўрдан қарзим бор эди, еримни тортиб олди.

— Ҳа, гап бу ёқда дегин! Ҳа, майли. Юр, ҳозироқ машинани кўрсатаман. Мана бу жанобларни студияга олиб бориш керак. Бир йўла сенинг шофёрлигингни ҳам синаймиз.

...Шанкар машинада асосан Пандурангнинг хотини-

ни олиб юрарди. Машина кун бўйи ихтиёрида бўларди. Пандурангни эса у жуда кам кўрарди. Пандурангнинг ҳам оғайнисидан ҳеч қанақа хабари йўқ эди. Хотинининг оғзидан унча-мунча гапларни эшитарди, холос. Хотини эса Шанкарни бу дунёнинг одами эмас дерди, «бир қайнови ичида», деб мавах қиларди. У ҳар куни Шанкарнинг хатти-ҳаракатларида биронта шунақа аломатни топарди-да, дарҳол эрига гапириб берарди. Шанкарнинг жигига теккани теккан эди. Бир куни у Шанкардан сўради:

— Жаноб Шанкар, сиз мендан хафа эмасмисиз?

— Сиздан нимага хафа бўлар эканман, хоним?

— Ахир сиз кун бўйи мен билан оворасиз, ақалли бирон марта студияга кирганингиз йўқ. Ҳойнаҳой кўришни истарсиз?

— У ерда қизиқроқ бирон нарса борми?

— Ие, ахир ҳар бир киши у ерни кўришни орзу қилади-ку. Агар биронта таниш-билишимизни ўша ерга олиб бормасак, биздан қаттиқ хафа бўлади. Э, у ердаги чиройли актрисаларни айтмайсизми, жаноб Шанкар?

— Хоним, менга дунёда фақат битта чиройли аёл бор эди. У ҳам бўлса ўзининг хотиним эди.

Шанкарнинг бу сўзларини у эрига кула-кула гапириб берди.

— Мен бунинг эркаклигига ҳам шубҳа қилиб қолдим. Ўзингиз ўйланг. Виттагина чиройли аёли бормиш У ҳам бўлса ўзининг хотинимиш! Бу аҳмоқлик эмасми?

У ҳақиқатан ҳам янги шофёрнинг руҳан соғломлигига шубҳа қилиб қолган эди. Бир куни у болаларини шаҳар паркини айлантиргани олиб борди. Шанкар уларни олиб келиб туширгач, анча нарида кутиб турди. Бу одам ёлғиз қолганида ўзини қандай тутаркин, деб хоним уни кузата бошлади. Унинг фикрича, ҳақиқий эркак чиройли қиз-жувонларга тикилиши керак эди. Ана, бошқа эркаклар бўйни қайрилиб кетгудек бўлиб гўзалларга шавқу завқ билан тикиляпти. Лекин

битта Шанкар тепаликка чиқиб олиб, ҳайкалдек қотиб ўтирибди. У шундай ўтирди-да, кейин кафти билан ёнидаги кўм кўк ўтни худди жонли нарсани силагандек силаб қўйди. Бир оздан кейин шуни яна такрорлади. Ўтни силаётганида у худди сетор чалиб, унинг куйига маст бўлган одамга ўхшарди. Кетар чоғида эса у киши билмас бир тутам ўтни юлиб, чўнтагига солиб олди. Ахир ақли расо одам шундай қиладими?

Вазифасини бажаришга келганда эса беканинг Шанкардан шикоят қилишига ҳеч ўрин йўқ эди. Биринчидан, у ҳеч қачон кечикмасди. Иккинчидан, машинани шундай текис, равон ҳайдардики, одам ўзини машинада эмас, уйда, креслода ўтиргандек ҳис қиларди.

Пандуранг болаликдаги оғайниси билан ҳеч яқинлаша олмади. Шанкар у дўстлик энди қайтиб келмаслигига қаттиқ ишонарди. Ахир битта ўрмонда хушбўй сандал билан тиканли акация ўсиши мумкин-ку. Ҳойнаҳой Шанкар ҳам оғайниси билан ўзи ўртасидаги алоқани шундай тасаввур қилиб, икковининг бир-биридан узоқлашиб кетганини табиий ҳол деб билар. Пандуранг Шанкар билан очиқ гаплашишни, унга яқинроқ бўлишни истарди, хурсандлигу ғам-ташвишларимни у билан ўртоқлашсам, дерди. Лекин Шанкар унинг олдида доим жим ўтираверарди. «Бу Шанкар ўзи қанақа одам?— деб ўйларди Пандуранг.— Унда юрак деган нарса борми ўзи, йўқми? Ғирт тўнкага ўхшайди-я. Оғзига қулф солиб олган, кўзлари маъносиз! Ҳеч нарсага интилмайди, ҳеч нарсага қизиқмайди. Ҳатто чекмайди ҳам. Маошини олиши билан почта орқали қишлоққа юборади, у ердан «соғ-саломатмиз» деган откритка келади, вассалом, бошқа гап йўқ. Шу ҳаммаси онаси билан қизини яхши кўрганиданми? Наҳотки, аёл зотига ҳеч қизиқмаса? Севимли хотини ўлса ўлибди-да. Шундай деб, бор-йўғи ўттизларга борган бир одам тарки дунё қилиши керакми?

Шанкарнинг табиатидаги бу жумбоқ Пандурангга қизиқиш уйғотди. Бир жиҳатдан оғайнисининг бу табиати унинг шаънига ҳам тегарди. Пандуранг шу кунгача ўнга яқин фильм яратиб қўйган эди. Фильмларида у инсон ҳаётидаги энг нозик масалаларни — севги, қаҳр-ғазаб, рашк, худбинлик ва ҳоказоларни жуда бемалол, жуда билимдонлик билан ҳал қиларди. Лекин Шанкарнинг табиатини билиш, унинг ички дунёсига киришга келганда ҳеч қайси билими ёрдам бермай қолди. «Мабодо бирор одамни ўлдириб қўйса, у нима қиларкин? — деб ўйларди Пандуранг. — Ўзини дарров панага олармикин ёки жиноят қилган жойида тураверармикин? Э, шу ҳам гапми? Бунақалар одам ўлдираармиди! Пешанасига қўнган пашшани ҳам ҳайдаб юбормайди. Тўсатдан бирор шунақа иш қилиб қўйган тақдирда ҳам ўзини ўзи тутиб беради. Қочиб қутулиш бундайларнинг миясига ҳам келмайди. Севги азобларини-ку гапирмаса ҳам бўлади. Шанкарга ўхшаган одамда рашк қилиш, қондирилмаган хоҳишлардан азоб чекиш деган нарсалар қаёқда!»

Пандурангнинг миясида Шанкар тўғрисида яна бир қанча саволлар пайдо бўлди, лекин барибир у оғайнисининг қалбига йўл топа олмади. Бир неча кундан сўнг бир янги фильм устида ишга шўнғиб кетди-да, Шанкар билан гаплашишга вақти ҳам қолмади.

Бир куни Пандуранг бош қаҳрамон қўшиқ айтадиган бир эпизодни суратга олиши керак эди. Шу парчани қандай қилиб суратга олиш ҳақида ўйлаб, тунни билан мижжа қоқмади. Эрталаб ўрнидан туриб қараса, ҳавонинг авзойи бузуқ. Осмон қоп-қора булут, ёмғир ёғадиган. Алламаҳал бўлиб кетган, қуёш кўринмайди. Бунақа ҳавода суратга олишни хаёлга келтирмаса ҳам бўлади.

Пандуранг студияга йўл олди. Кунни бекор ўтказмаслик учун ёпиқ жойда бир нечта иккинчи даражали парчаларни суратга олмоқчи бўлди. У ишни энди

бошлаган ҳам эдики, хизматкор югуриб келиб айтиб қолди:

— Сизни телефонга чақиришяпти.

— Ким? Нима керак экан? Сўрамадингми?

— Хоним сўраяптилар.

«Уф! Бу аёлларнинг дастидан бир минут ҳам тинчлик йўқ», деб ўйлади Пандуранг, лекин хизматкорга деди:

— Хонимдан сўра-чи, нима гап экан.

— Сўрадим. Хўжайинни чақир, деяптилар.

Пандуранг истар-истамас телефон олдига борди-да, трубкани олиб, сўради:

— Яна нима гап? Нима, яна ошпаз овқатни шўр қилиб юборибдимми?

— Эрақлар багритош бўлади, деб бекорга айтмас экан,— деди жаҳл билан хотини. «Яхши гап бўлди. Демаб қолиш керак», ўйлади Пандуранг.

— Бўпти, бўпти. Нима гап ўзи?

— Бу, сизнинг оғайнингиз...

— Қайси оғайним?

— Э, ўша Шанкар-да. Шофёримиз-чи.

— Хўш, хўш? Касил-пасал бўлиб қолдимми?

— Йўқ. Менимча, аҳмоқ ичиб олганга ўхшайди.

— Ичиб олганга ўхшайди?!

— Мен сабзавот олгани бозорга бормоқчи эдим. Шу чақираман, шу чақираман, айвонда турибман-ку, қани энди жавоб берса. Яқинроқ бориб қарасам, худди ақлдан озган одамдай бақрайиб қараб турибди. Ҳа, осмонда нима бор? Булутдан бўлак ҳеч вақо йўқ-ку, ахир...

— Э, бекорчи гапларни қўйсанг-чи. Бирон иш қилиб қўйдими ўзи?..

— Бекорчи гаплар? Агар эртага газетада менинг расмим босилиб чиқса-да, тагига «Машҳур режиссёр Пандурангнинг марҳума хотини» деб ёзиб қўйса, ўшанда биласиз.

— Нима, авария-павария бўлдимми?

— Ҳа, авария бўлди. Ўша сизнинг севимли Шанкарнинг туфайли! Мен унга айтган эдим: «Жаноб Шанкар, ёмғир ёғяпти. Тезликни камайтинг. Машина сирпаниб кетиши мумкин», дедим. У ё тушунмади, ё эшитмади, умуман, ҳуши ўзида эмас...

— Сен қаттиқ шикастландингми?

— Йўқ, менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Битта кампирни уриб кетдик-да, уни касалхонага олиб кетди. Ҳамма гап энди бошланади. Полиция, сўроқ-тергов... Умуман, тезда етиб келинг. Шу бугуноқ Шанкарнинг жавобини бериб юборинг...

Пандуранг студиядаги ҳамма ишларини ташлаб уйга кетди. Йўлда бора-боргунча Шанкарни сўкиб борди, ҳатто «сенга ишониб бўлмас экан. Сенга ўхшаган шофёрнинг менга кераги йўқ», деб унга айтадиган гапини ҳам ўйлаб қўйди. Лекин уйга келиб, Шанкарни кўриши билан бирдан жаҳлидан тушиб, бир огиз ҳам гапирмади. Шанкар илгариги Шанкарга сира ўхшамасди: ранглари оппоқ, юзлари сўлгин. «Жазодан қурқабган бўлса керак. Ахир қамалмаган тақдирда ҳам жарима тўлайди», деб ўйлади Пандуранг.

Шанкар биринчи бўлиб гап бошлади. У ердан кўзини узмасдан айбига иқрор бўлди:

— Жаноб, айб менда.

Пандуранг, бу ҳозир ўзини оқлашга тушади, деб ўйлаган эди, лекин Шанкар бошқа бир огиз ҳам гапирмади. «Ҳа, бу ҳийла деган нарсани билмайди,— кўнглидан ўтказди Пандуранг.— Бир амаллаб уни қутқариш керак». У Шанкарнинг елкасига қўлчини қўйиб, унга тасалли берди:

— Қўй, хафа бўлма. Мен ҳаммасини босди-босди қилишга ҳаракат қиламан.

Шанкар бирдан бошини кўтариб, ҳайрон бўлиб сўради:

— Босди-босди қиламан?! Нимани?

— Ахир кампирдан ҳам айб ўтгандир? У ҳам ўзи келиб машиннага...

— Йўқ, йўқ. Унда айб йўқ, жаноб. Мен ўзим эҳтиётсизлик қилдим.

— Ҳм... Сен ўзинг шундоқ деб турганингдан кейин...

— Ҳа, худди шундоқ деб айтаман.

— Нима деяпсан? Маст-пастмидинг нима бало?

Шанкар ерга қараганича «йўқ» деб бошини қимирлатди.

Пандуранг индамади. Кейин сўради:

— Унда нега бундоқ бўлди? Гапир.

Шанкар жавоб бермади.

Пандуранг унинг индамаслигидан жаҳли чиқиб ачитди:

— Унда ҳамма гап равшан: биронта нозанинга маҳлиё бўлиб...

Шанкар жон ҳолатда гапга кирди:

— Йўқ, ҳеч қачон бундоқ бўлиши мумкин эмас, жаноб. Худо ҳаққи! Қасам ичаман.

— Унда нега бу воқеа бўлди? Қани, айт-чи.

— Шу... — тўхтаб-тўхтаб, секин-секин гап бошлади

Шанкар. — Уйдан чиқишимиз билан ёмғир бошланди...

— Ҳўш, нима қилибди ёмғир ёгса?

— Шунда мен...

— Ҳўш, нима сен?

— Қишлоғимни, уйимни, даламни эслаб кетдим...

Хаёл билан бўлиб ҳамма нарсани эсдан чиқарибман. Кўзимга кўрингани битта ёмғир бўлибди. Қани энди қанотим бўлса-ю, учиб бора қолсам қишлоғимга. Ҳозир айни ер ҳайдайдиган пайт... Ойнадан оқиб тушаётган ёмғир юрагимни алғов-далғов қилиб юборди...

Пандуранг Шанкарнинг бўғиқ овозини тинглар экан, ҳайрон қолди: «Наҳотки шу қаршимда турган ўша ҳис-туйғусиз Шанкар бўлса? Унинг кўзларидаги ҳиссизлик, бепарволик, маъносизлик қаёққа йўқол-

ди?» — деб ўйлади у. Шанкарнинг кўзлари шундоқ ёниб, чақнаб турардики, буни Пандуранг биринчи марта кўриши эди.

— Лекин барибир қандай қилиб уриб кетдинг кампирни?

— Билмадим, ҳеч эсимда йўқ. Шу бир минутгина ўзимни йўқотиб қўйибман, рўпарамдаги йўл дала бўлиб кўринибди-ю, мен ер ҳайдаётгандек бўлибман. Ёмғирнинг сувини ичиб етилиб турган ер назаримда палахса-палахса бўлиб кўчяпти.

Шанкар, бирон ортиқча гап гапириб қўймадимми, деб ўйлаб ерга қараганича жим бўлиб қолди. Пандуранг ҳам жим эди. Бир оздан сўнг Шанкар хўрсиниб қўйди-да, илтижо билан деди:

— Жаноб! Ҳеч бунақа бўлган эмас эди, бундан буён ҳам энди ҳеч бўлмайди. Энди ҳеч қачон бу нарса такрорланмайди. Сизга ваъда бераман.

Пандуранг унинг иккала қўлидан ушлаб, ғалати бир йўталиб, деди:

— Ҳеч зарари йўқ. Энди буни ўйлама. Жаримани ҳам, кампирни даволаш учун сарф бўладиган пулни ҳам ўзим тўлайман. Ҳаммасини эсингдан чиқариб юбор.

Бир оз жим тургач, бутунлай бошқача оҳангда қўшиб қўйди:

— Лекин сен ҳам менга бир яхшилик қиласан. Бу ёмғир бир зумда қандоқ қилиб одамнинг ақл-қушини олиб қўяди — шунинг сирини айтиб берасан. Буларнинг ҳаммаси менинг аллақачон эсимдан чиқиб кетган.

Шанкар унга ҳайрон бўлиб қаради.

БОШЛИҚНИНГ МАРҲАМАТИ

«Пулнинг кетидан қувган киши бой бўлмайди», деган экан қадимги бир шоир. Ву жуда тўғри гап. Пул йиғишни хаёлига ҳам келтирмайдиган кишининг қўлига эса жарақ-жарақ пул ўзидан-ўзи келверади. Бойлик маъбудаси нега шунақа инжиқ — буни ҳеч ким билмайди. Лекин ҳамма бало шундаки, биз яшаб турган дунёда яна иккита маъбуда бор. Бири — бошлиқнинг марҳамати ва иккинчиси — бошлиқнинг ғазаби. Подшо ва маҳарожаларни ку гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Ҳатто қутичадай кичкинагина бир идоранинг бошлиғида ҳам ўша иккала маъбуда бор. Авваллари бошлиқ шулардан биттасига ўзини яқин тутиб, иккинчисини назардан қочириб қўярди. Энди эса бошлиқнинг назарида иккови ҳам бирдек. Бошлиққа қайси бири қачон қандай таъсир кўрсатади — буни айтиш қийин. Демак, бошлиқнинг қўл остидагилар икковини ҳам доим назарда тутиши лозим. Буларнинг иккови эгизак опа-сингилдек гап. Бир-биридан ажратиш амри маҳол.

Бизга ўхшаш майда хизматчилар бошлиққа ёқишнинг жуда турли-туман йўлларини топган. Бирор янги бошлиққа дуч келди дегунча, улар уни кузата бошлайди. Ҳамма нарсага аҳамият беради: бошлиқ қанақа кийинади, идоранинг ошхонасида овқатланадими ё уйдан бутерброд кўтариб келадими, иш пайтида қанча вақт гойиб бўлиб кетади, идорада ўтирганида шо-

фёрини ўз холига қўйиб қўядими, йқми, ишдан кейин қаёққа боради, шими яхши дазмолланган бўладими, йўқми, қанақа дори ичади: гомеопатик дори ичадими ё оддий дорими — шунга ўхшаш қанча-қанча икир-чикирларни Кушабҳау, Прадҳаншет, Трилокекар каби хизматчилар ҳисобга олиб ўтиради. Улар кўпинча янги бошлиқнинг қанақа одамлигини бир кўришда билиб олишади. Хизматчилар битта нарсани яхши уқиб олган: яхши ишласанг, бошлиқ сендан хурсанд бўлади деган гап тўғри.

Мен янги ишга келган кезларимда бизнинг идорада нима бўлган — шуни мен ҳозир сизларга гапириб бермоқчиман. Уша пайтда бу ердаги ҳамма нарса менга янги эди. Бир куни бирдан бошлиқ ўзгариб қолди. Ҳар ким қўлидан келганча янги хўжайин тўғрисида маълумот йиға бошлади. Бу бошлиқ қўл остидагиларга зулмини ўтказадиганлардан, деб Кушабҳау қўлини кўксига қўйиб онт ичди. Трилокекар эса бунинг худди тескарисини айтди, хўжайин пашшага ҳам озор бермайдиганлардан, деди. Прадҳаншетнинг гапига қараганда, бир ходим тайёрлаган бир хомаки ҳужжатни бошлиқ ўз қўли билан бир эмас, уч марта тўғрилаганмиш. Демак, у ўзига ўзи унчалик ишонмас экан. Тушки чой устида хизматчилар олдинги бошлиқни эслаб кетишади. Уларни томоша қилиб, мен жуда завқ қиламан.

Ўшандан бери орадан ўн йил, ҳатто ўн икки йил ўтди. Энди идора ўзимники бўлиб қолган. Шу орада Кушабҳаудан тамаки ҳидлашни ўргандим. Ҳар шанба куни Трилокекар билан бирга Марутий ибодатхонасига борадиган бўлдим. Прадҳаншетнинг гапига кириб сабзавотни фақат Чирабозордан оладиган бўлдим. «Азизавлиёлар билан бирга юрган кишининг ўзи ҳам гуноҳдан холи бўлиб қолади» деган гап бор-ку. Уша гап бизга ҳам тегишли. Бўлимимиздаги хизматчиларнинг группа-группа бўлиб тушган расмлари деворларга осиб

танланган. Ушаларга бир қарасангиз, бўлди, менинг
нимм демоқчиллигимни дарров тушуниб оласиз. Битта
расмда бошлиққа тақлид қилиб ҳамма хизматчилар
қора костюм-шим кийган. Иккинчи бир расмда ҳам-
масининг бошида юмалоқ дўппи. Бир расмда ҳамма,
ҳатто Кушабҳау ҳам шим кийган. Иккинчисида эса
ходимларнинг ҳаммаси дхўтий ўраб олган. Мен шу
ерда ишлаётганимга анча бўлиб кетди. Лекин бошлиқ
қачон юмшоқ бўлади-ю қачон қаттиқ бўлади — шуни
ҳали ҳам билмайман. Мен ишга кирганимдан бери
олти марта бошлиқ ўзгарди. Ҳеч бири мени унақа айта-
диган мақтагани ҳам йўқ, Прадҳаншетга ирғитгандай
қилиб, башарамга папка-ҳужжатларни улоқтиргани
ҳам йўқ. Бошлиқларнинг бири келиб, бири кетаверади.
Мен эса ўша-ўшаман. Баъзан бошлиқ қўл остидаги би-
ронта хизматчини ўзига яқин тутиб юради-да, кейин
қарабсизки, ҳалиги ходим бирдан ғазабга дучор бўлиб
қолади. Кейин ўша бошлиқ бошқа ёққа ишга ўтиб кет-
магунча, хизматчи азоб чекиб юраверади. Эсимда бор,
бир пайтлар Кушабҳау бошлиқнинг арзандаси бўлиб
юрган эди. У, ҳар қандай қалъанинг ҳам бўш жойлари
бўлади, дерди ва ўша жойларни қидиргани-қидирган
эди. Қўлидаги чизиқларга қараб одамларнинг қисма-
тини айтиб беришга жуда уста эди. Ҳозир у бош ходим.
Бошқа идораларда катта ходим деган савлат-салобатли
бўлади. Бизда унақа гап йўқ. Вунга эса фақат Кушаб-
ҳаунинг ўзи сабабчи. У, бош клерк бўлган бўлсам, кўр-
сатган хизматим туфайли бўлмаганман, савлатим ту-
файли бўлган эмасман, бундан кейин ҳам худди шу
йўлдан боравераман, деб ҳаммага мақтаниб юради.
Энг муҳим нарса — бошлиқнинг ҳурмат-эътиборига
газовор бўлиш, деб билади у.

Бу лавозимга у олдинги бошлиқ давридаёқ кўта-
рилган эди. Янги бошлиқ биринчи куниёқ ҳали кресло-
га ўтирар-ўтирмас жаҳл билан қўлидаги стаканни сув-
луви билан югурдакнинг башарасига улоқтирди. Ҳам

манинг эсхонаси чиқиб кетди. Эртаси куни эрталабоқ Кушабҳау бошлиқнинг олдинги иш жойига бориб, уни обдан сўраб-суриштириб келди. Шундай қилиб, бошлиқнинг нозик жойларини билиб олди. Шундан кейин саккиз кун ўтгач, қарасак, у бошлиқ билан машинада ёнма-ён ўтириб кетяпти.

Хўжайин ўтирадиган жой тўсиқ билан ажратиб қўйилган эди. Ўша ердан неча йиллардан бери «Қоғоз деганни ҳам шунақа тузадими?» дегандан бошқа гап эшитилмасди. Энди эса дўқ-пўписалар йўқ бўлиб, «манови чизиқ юракни билдиради, мана бу эса бош чизиғи, мановиниси Юпитерни билдиради» деган мулойим гаплар эшитиладиган бўлиб қолди. Бу одам бизда кўпга бормади, дерди Кушабҳау. Гап шундаки, у қайси бир бошлиқнинг эътиборини қозонса, ўша бошлиқ дарров бошқа жойга кўчириларди.

Бахтимизга, бизнинг бўлимда арзандаларга ҳеч кимнинг ҳаваси келмайди. Лекин яна шуниси ҳам борки, мендан бошқа қарийб ҳамма арзандаликнинг мазасини тотган эди. Гоҳ-гоҳда мен шу нарсага муяссар бўлмаганимга афсусланардим. Менинг бошим ҳеч ишга кўмилиб ётмасди. Эрталаб соат 10 дан 5 гача идорада ўтирардим-да, кейин драма тўғарагига қараб жўнардим. Мен одатда ўғриларнинг ролини, баъзан эса пьесанинг охирги кўринишида битта-яримта азиз-авлиёнинг ролини ўйнардим. Лекин шунга қарамай, тўғарактаги энг илғор актёрлардан ҳисобланардим. Юқори-роқ мансабга кўтарилиш ўрнига шунисига ҳам шукур қилардим. Шунинг учун, бошлиқлар мен тўғримда нима фикрда — бу мени мутлақо қизиқтирмасди.

Ярим йилча бўлди, бўлимимизга янги бошлиқ келди. Бўлимда янги бошлиқнинг менга мойиллиги ҳақида гап тарқалди. Тажрибали одам эмасми, буни биринчи бўлиб Кушабҳау айтди. Бошида бу гап менга ҳатто ёқди ҳам. Лекин секин-секин бу мурувватнинг асл маъносини тушуна бошладим. Дастлаб тушунганим

шу бўлдики, хўжайини ўз арзандаларини идорада якшанба кунлари ҳам ишлатаркан. Ундан олдинги бошлиқ жуда кўп ишларни чала қолдириб кетган эди. Янги бошлиқ ўша ишларни бизга қилдира бошлади. Якшанба кунни ишга келган бошлиқнинг кайфияти ҳам яхши бўлади, албатта. Хўжайин яхши муомала қиларди. Ҳатто ўз термосидан кофе қуйиб берарди. Буни биринчи бўлиб Ҳусайн пайқади. Кейин мени ҳар куни эрта-лаб ва кечқурун хўжайиннинг уйига боради, деган гап тарқалди. Унинг мендан хурсандлигини ўзим ҳам билардим. Бир куни Трилокекарнинг олдида бошлиқ менга айтиб қолди: бўлимда сендақа ходимдан лоақал яна тўртта бўлганда, бундан бўлимгина эмас, балки бутун мамлакат наф кўрарди. Ҳалол ишлаш шунча ташвиш келтиради, деб хаёлимга ҳам келмаган эди. Дам олиш кунларидан маҳрум бўлдим, ишдан соат бешда кетолмайдиган, драма тўгарагига ҳам мунтазам боролмайдиган бўлиб қолдим.

Бир куни мана бундай воқеа юз берди. Бизнинг тўгаракда худди премьерга бўладиган куни бошлиғимизнинг уйига қандайдир бир байрам муносабати билан меҳмонлар келадиган бўлиб қолди. Мен бошлиқнинг энг яқин кишиси эмасманми, зиёфатнинг бутун оғирлиги менинг елкамга тушди. У ёқдан-бу ёққа қанча слик-югурганим ёлғиз худонинг ўзига аён. Бошлиқнинг муруввати нималигини ана ўшанда тушундим. Бу ёқда, хўжайинга мени бир оғиз мақтаб юборсангиз, деб идорадагилар мени қол-жонимга қўймайдиган бўлиб қолди. Мен бўлсам шунча йил ишлаб бошлиқдан бирор марта бирор нарса илтимос қилган эмасман. Бошлиқнинг ўнг қўли бўлиб қолганим ҳақидаги мишмишлар қариндош-уруғларимнинг ҳам қулоғига етди. Ўғлига яхшироқ жойдан қиз топмоқчи бўлган оталар эшигимга турнақатор бўлиб тизилиб кетди. «Мингта дипломдан бунинг бир оғиз сўзи аъло», деб гап тарқатибди одамлар. Идора ишларидан ташқари бошимга яна минг

хил галва орттириб олдим. Бошлиқнинг марҳаматидан кўрган нарсам фақат шу бўлди. Энди, кошкийди хўжайиннинг жаҳли чиқиб, мендан кўнгли қолса, яна илгаригидай оддий хизматчи бўлиб қолсам, яна соат 10 дан 5 гача ишласаму бошқа нарса билан ишим бўлмаса, деб орзу қиладиган бўлиб қолдим. Бошлиқнинг муруватидан қандай қилиб халос бўлишни ўйлай бошладим. Бир неча марта топшириқни атайлаб бажармадим. Лекин ўйлаганимча бўлмади. Бошлиқ мендан хафа бўлиш у ёқда турсин, шундай хурсанд эдики, ҳатто кечқурунлари бозордан сабзавот олиб келишни ҳам менга топширди. Бир якшанба куни идорада иш бўлмади. Лекин мен ўшанда ҳам бўш қолмадим. Бошлиқнинг илтимоси билан болаларини ҳайвонот боғига олиб бордим. Кўчага чиққанимизда бошлиқнинг хотини болаларига қараб, бу кишини бундан буён амаки деяверларинг, деди.

Хўжайин бизнинг идорадан бошқа жойга ўтмагунча мен унинг марҳаматидан халос бўлолмайман. Кушабҳау эса фол очиб кўриб, бошлиқ бу яқин ўртада ҳеч қаерга кўчмайди, деди. Хуллас, энди бошлиқнинг марҳаматига қурбон бўлиб ўтирибман. Идорадагиларнинг эса менга ҳаваси келади. Одамларнинг табиати ўзи шунанча экан.

ЁВВОЙИ ЁСМАН

Камола ёввойи оҳудек сакраб, хурсанд бўлганча ҳонага кириб келди. Хурсанд бўлмайдами ахир! Шу ёшида шундай тантана, шундай буюк галаба!

Фақат ўн олти ёшига тўлган одамга хос жўшқинлик билан Камола «Ойи!» деб чақирди. Ойисининг бўйнига осилиб, у бирдан ўзини йўқотди: ахир у мактабни тугатди, яна бунинг устига аъло баҳолар билан.

— Газетада ҳам чиқармикин? — сўради ойиси.

Камола ойисининг саволига жавоб бермай сўради:

— Дадам қаердалар?

Лекин, афсус, дадаси бу хабарни эшитиб хурсанд бўлмайди.

Қизнинг отаси бир вақтлар юз рупия маош оладиган бир идора хизматчиси эди, лекин ҳозир пенсияда. Шу пайтда у ҳовлида ёсман кўчатларини суғормоқда эди. Пенсияга чиққан одам кўпинча ўтган ҳаётини ўйлайди. Шунча йил яшаб нимага эришдим, дейди. Мана гуллаб турган ёсман кўчати. У нимага эришди? Унинг гуллари кимнингдир сочини безайди. Унинг эришгани мана шу. Мен ҳам худди шу ёсман гулдайман, деб ўйларди Камоланинг отаси. Умр бўйи ҳаётнинг оғир аравасини шу оиланинг бахт-саодати учун тортиб келдим, дерди у ўз-ўзига.

Қулочини кенг ёйиб ҳовлига Камола югуриб кирди. У жуда ҳам хурсанд эди. Қудуқ олдида ўсган бир туп

кокос дарахтининг тепасида янги туғилган ой кўриниб турарди. Райҳон қаторлари олдида тўхтаб Камола бир оз нафасини ростлаб олди ва кейин қичқириб дадасини чақирди:

— Дада! Дада!

— Нима, қизим?

— Дада! Мен имтиҳонларни топшириб бўлдим.

— Жуда яхши. Шунинг учун шунча бақириб-чақириш керакми? Кийимларингни тузатиб ол.

Дадасининг бепарволиги Камоланинг юрагини музлатиб юборди.

— Дада! Мен имтиҳонларни аълога топшириб, биринчи ўринни олдим.

— Жуда яхши.

У уйга кириб кетди ва сигара олиб тутатмоқчи бўлди. Лекин бир нечта гугурт чўпини синдириб ҳам ёндира олмагач, сигарани ташлади. Кейин ўтириб, ўйга толди. Энди оиласининг аҳволи нима бўлади? Ўзи ишламайди, ўғли мана икки йилдан бери мактаб имтиҳонларини топширолмай овора. Қизи эса мана ҳеч керак бўлмаса ҳам имтиҳонларни топшириб мактабни битириб олди.

— Дада! Мен ўқишни давом эттирмақчиман,— деди Камола.

— Бунинг сенга нима кераги бор, қизим? Нима, ишламоқчимисан? Қиз болага бунинг нима кераги бор?

Хафа бўлганидан Камоланинг лаб-лунжи осилиб кетди. Ойисининг ҳам ранги оқариб кетди.

— Ҳали ёш. Вақт борида ўқиса бўлармиди дейман,— эрига мурожаат қилиб деди у.

Лекин ота қизининг ўқишни давом эттиришига қатъиян қарши эди ва буни она-бола яхши биларди. Камола ёшлигидаёқ унаштириб қўйилган эди. Агар ўқишни давом эттирса, тўйни орқага суришга тўғри келади. Бунинг устига агар қиз олий маълумотли бўл-

са, олий маълумотли куёв топиш керак. Ёши ўтган қизга ўқимшли кишигина уйланиши мумкин. Ўқимшли куёвга эса кўпроқ қалин бериш керак бўлади. Шунинг учун дадаси қатъий равишда деди:

— Йўқ. Ўқишни давом эттирмайсан. Бунинг ҳеч кимга кераги йўқ.

Қамоланинг бутун хурсандлиги уч пул бўлди. У ўқишни давом эттириши керак, сеvimли фани — физика билан шуғулланиб, олимлик даражасини олиши керак. Дадаси физикага тушунармиди? У ҳеч қачон шундай ажойиб, шундай қизиқ фан билан шуғулланмаган. Лекин дадаси ўқишни давом эттиришига қарши. Уни қандай қилиб кўндирсайкин? Ойисининг гапига қулоқ солмайди. Қизини эрга бериш керак, деб туриб олади. Наҳотки эрга тегиш шунчалик зарур бўлса? Наҳотки магистр бўлиб олиб, Сушиламма-гаруга¹ ўхшаб катта ишларда ишлаш мумкин бўлмаса? Агар Сушиламма-гару айтса, дадаси албатта рози бўларди. У Қамолани яхши кўради. Бунинг шунча ютуқларга эришгандан кейин ўқишни ташлашини яхши деб топмайди. Ҳа, Сушиламма-гару бир гаплашиб кўрсин. Дадаси унинг коллежда ўқишига албатта рухсат беради.

Сушиламма ойна олдида сочини тараб ўтирарди. **Ойна** унинг ҳаётидаги бирдан-бир суянчиги эди. Ойна унга ҳеч ким айта олмайдиган нарсаларни айтарди. Чиройли чеҳраси, чампақ гулларига ўхшаш тип-тиниқ кўзлари, ёноқларидаги чуқурчаларига унинг ўзининг ҳам ҳаваси келарди. Лекин бирдан хомуш бўлиб қолди. «Менинг чиройимнинг кимга кераги бор?» — деб ўйлади у. — Энди мана шу танҳоликда қариб-чириб кетаман. Мана, сочларимга ҳам оқ оралаб қолди.» У

¹ *Гару* — ҳурматли кишиларнинг номига қўшиб айтиладиган қўшимча. *Амма-гару* — ҳурматли аёлларга мурожаат қилиш формаси.

сочига хушбўй уна сепди, лекин: «Бунинг нима кераги бор?» — деб ўйлаб қўйди.

Сушиламмага кимнингдир оёқ товуши эшитилди. У дераза олдига келиб, ташқарига қаради. Деразадан мўралаб турган чирмовуқ гулнинг баргларидан ташқари ҳеч ким кўринмади. «Мен қачонгача энди ҳар нарсадан ҳадиксираб юраман? — деб ўйлади у ичида. — Одам ёлғиз бўлгандан кейин, миясига ҳар хил қўрқинчли хаёллар келаверади».

Ана, кўчада узоқда коллеж студентлари келяпти. Бекорчилар! Сушиламманинг жонига тегди шулар! Буларда на фанга қизиқиш бор, на билимга интилиш бор, на меҳнатга иштиёқ бор. Миясида фақат кино-ю, қизлар. Ана коллекторнинг ўғли европача костюм-шим кийиб, ўзининг машинасига ўтириб кетяпти. Пулни орқа-олдига қарамай совуради. Сушиламма бутун кучқувватини мана шу бойвачча аҳмоқ-дангасаларга сарфляяпти. Уқтин-ўқтин шу эсига тушиб, унинг хўрлиги келиб кетади. Лекин буларга кўз ёшини кўрсатмаслиги керак. У деразани ёпди.

Биров эшикни тақиллатди. Ким бўлиши мумкин? Э, доим қўрқинч, ваҳима босгани-босган! Ҳойнаҳой шунинг учун ҳам қон босими кўтарилгани-кўтарилган.

Сушиламма эшикни очди. Камола ичкарига кирдида, сўради:

— Амма-гару! Сиз бугун клубга бормайсизми?

— Клубга? Э-ҳа! Эсимдан ҳам чиқаёзибди, — жавоб берди у. Ахир атайлаб аёллар клубига бориш учун сочини тараётган эди. — Сен ўтириб тур, мен ҳозир кииниб бўламан.

Сушиламманинг Камолага бир озгина ҳаваси келди. Қиз юлдуз каби гўзал, кўзларида, ҳар бир ҳаракатида бахтиёр ёшлик жавлон уриб турибди. Бўшроқ қилиб ўрилган қалин сочлари ҳуснига ҳусн қўшиб турибди. «Бунга уйланган йигит жуда бахтли бўлади», — деб ўйлади ичида Сушиламма.

— Камола, бугун сочингга мой сурмабсанми?

— Менинг сочимга мойни доимо ойимлар суриб қўядилар. Кеча кечқурун эсларидан чиқибди. Нимаиди?

— Шунчаки, ўзим.

— Дадам ўқишни давом эттиришимга қаршилиқ қилиптилар. Менга жуда ҳам алам қилиб кетяпти...

— Нега қаршилиқ қилиптилар?

— Эрга бермоқчилар. Амма-гару, дадам билан сиз бир гаплашиб кўринг. Имтиҳонларни яхши топшириб олдим. Энди физикани ўрганиб, даража олмоқчиман. Лекин дадам ойм иккаламизнинг гапимизга ҳеч қулоқ солмаптилар. Амма-гару! Илтимос, улар билан ўзингиз бир гаплашиб кўринг.

— Нима, шу ёшда сени эрга бермоқчимилар?

— Ҳа. Қиз қанчалик катта бўлса, уни эрга бериш шунчалик қийин бўлади, дейдилар. Лекин сиз бир гаплашиб кўрасиз, а, амма-гару? Майлими?

Сушиламманинг юраги увушиб кетди. Камолага нима деб жавоб беришга ҳайрон бўлиб қолди. Шу кун унинг ўзининг бошига ҳам тушган эди. Лекин у айтганини қилди: коллежга кириб ўқиди, даража олди ва мана энди ишлаяпти. Бир минут вақти ҳам бекор ўтгани йўқ. Лекин шу билан бирга ёшлиги ҳам хазон бўлди. Бутун умри бекорга ўтиб кетганини энди ҳис қилипти. Унинг ҳаёти ҳам худди денгизга қўшилиб йўқ бўлган серсув дарёга, қаттиқ шамол учуриб кетган ёввойи ёсман япроқларига ўхшайди. Унинг фикр-ўйлари-нинг ҳеч кимга кераги йўқ. Унинг кўнгли вайронлигини ҳеч ким билмайди. Кўнглида нима борлигини, нима қилиш кераклигини ҳатто унинг ўзи ҳам билмайди. Унинг ҳаёти булутсиз осмондек бўм-бўш. Ниҳоят даражада бўм-бўш! Агар ўйлаганини қилгудек бўлса, тилла қўғирчоқ каби гўзал Камоланинг келажаги ҳам худди шундай бўлади. Бу ҳам худди ёввойи ёсман гулининг қуриган япроғидек бўлиб қолади.

— Амма-гару, энди нима қилай? Маслаҳат беринг, нима қилай?

— Қизим! Даданг ҳақ. Унинг гапига қулоқ сол. Турмушга чиқ.

Камола қулоқларига ишонмади. Амма-гару ўзи турмуш қурмаган, ўқимишли, шундай яхши ишда ишлаб турибди-ю, шу гапларни гапириб ўтирибди-я! Қишлоқдагиларнинг ҳаммаси уни ҳурмат қилади, унга ҳамманинг ҳаваси келади. Наҳотки, шундай бир одам Камолага турмушга чиқ, ўзингни-ўзинг қурбон қил, деб маслаҳат бера!

Камола дарҳол хайрлашиб, хонадан чиқиб кетди. Энди унга ким ёрдам беради?

Нега бундай маслаҳат бердим, деб Сушиламманинг ўзи ҳам ҳайрон бўлиб қолди.

Камола эшикни ёпиб, айвондан пастга тушди. Сушиламма бирпас унинг узоқлашиб бораётган қадам товушини эшитиб ўтирди. Кейин у ўрнидан иргиб турди ва Камолани чақириб, уни хонага олиб кирди.

— Мендан хафа бўлдингми? — деб сўради у.

Камола жавоб бермади. Унинг кўзларида ёш томчилари қалқиб турарди. Сушиламма кулиб туриб унинг кўз ёшларини артиб қўйди.

— Ўқийсан, қизим. Мен даданг билан гаплашаман.

— Дадамларга айтинг, амма-гару, мени эрга бермасинлар.

— Қўрқма, тентак. Мен дадангга айтаман: ўқишни тугатса, Камолага ўзим Манматҳадек¹ куёвни тошиб бераман, дейман.

— Қўйинг-э! Мен ҳеч қачон эрга тегмоқчи эмасман, — деди Камола Сушиламмани қаттиқ қучоқлаб.

Сушиламма кулиб юборди. Унинг қалбида оналик меҳр-муҳаббати жўш уриб кетган эди. Бунга унинг жуда имони комил эди.

¹ Манматҳа — севги худоси.

БУРЧ

Гита деразадан осмонга кўз узмай қараб турарди. Сўнг унинг кўзи кўчадаги чироқларга тушди. Улар осмондаги юлдузлар билан баҳслашаётгандай чарақларди. Ой чиққанми, йўқми — айтиш қийин. Буни ой шарқдаги иморатлар тепасига кўтарилгандагина билиш мумкин. Лекин бу тарафдан осмон жуда мусаффо кўринарди. Бир улкан шаҳарда шу ҳам катта гап эди.

Икки хонали бу квартира жуда ҳам кичкина эди. Осмонда юлдузлар пайдо бўлмагунча бу ерда жон асари бор-йўқлиги билинмасди. Ташқи дунёдан бутунлай ажралиб ётарди. Кеч тушишини пойлайвериб, Гитанинг юраги сиқилиб, тоқати тоқ бўлиб кетарди.

Гита бу ерга икки йил бурун келган эди. Ушанда унинг эндигина тўйи бўлиб ўтган эди. Бу ердаги турмуш унга ёқмади. Кунлари ҳаловатсиз кеча бошлади. У ўқтин-ўқтин Какинардаги данғиллама ҳовлисини, дугоналари билан кечирган хушчақчақ кунларини эслаб, армон қиларди. У бу ерда ўзини худди қафасга тушгандек ҳис қиларди.

Кунлар ўтиб бораверди. Гита бу ердаги ҳаёт-шароитга ўрганишга хўп уринди, уй-рўзгорни ҳам бир изга солишга ҳаракат қилди. Лекин ҳамма уринишлари беҳуда кетди. Бу ердаги шароитдан унинг ҳеч кўнгли тўлмади. Шаҳарнинг кенг кўчалари ё катта май-

донларидан ўтиб қолганида ўзининг икки хонали квартираси қанчалик ифлос ва диққинафас эканлиги жуда ҳам билиниб кетарди. Осмонда чарақлаб турган юлдузларга боққанида унинг вужудини бундан ҳам ғалати туйғулар қамраб оларди. Тўйдан олдинги пирин умид-орзулари қалбининг тубидан қалқиб чиқарди. У ўзининг ҳозирги маъносиз ҳаётини кўз олдига келтирарди-да, чуқур нафас олиб, хомуш туриб қоларди.

Бир реактив самолёт юлдузларга бас келмоқчидек тубсиз самога кўтарилди бошлади. Унинг қизил ва кўк рангдаги чироқлари тез-тез ўчиб-ёнарди. Гитанинг ҳаёллари ҳам бирдан узоқ-узоқларга кетиб қолди. «Самолётда саёҳатга чиққан одамлар қанчалик бахтли,— деб ўйлай бошлади у.— Лондон, Нью-Йорк, Токио...— қанчадан-қанча шаҳарларни томоша қилиб келади улар...»

Секин-аста самолётнинг овози ўчиб, унинг чироқлари ҳам қоронғиликка сингиб кета бошлади.

Кимдир осмонга мушак отди. У шиддат билан вишиллаб юқорига кўтарилди ва шу лаҳзаёқ пақ этиб ёрилди. Яна чор атрофни сув қуйгандек жимлик қоплади.

«Худди менинг ҳаётим сингари, бу мушак ҳам бир лаҳзада жим бўлиб қолди»,— кўнглидан ўтказди Гита.— «Менинг орзуларим ҳам энди рўёбга чиқаётганида барбод бўлди. Ҳамма ният-мақсадларим қандай бўлса шундайлигича қолиб кетди, биронтаси ҳам ушалмади».

— Осмонда нимани кўриб қолдинг? Бирон янги нарса бор эканми?— бирдан сўраб қолди Шринавас.

— Бир нарса дедингизми?— истар-истамас орқасига бурилиб деди Гита.

— Осмонга тикилиб нимани томоша қиляпсан, дейман,— кулди Шринавас.— Анча паришон кўринасан? Тинчликми?

Унинг кулгуси тепада хирагина ёниб турган лампочка сингари совуқ ва бемаъно эди.

— Бу ерга олтмиш вольтли лампочка қўйиш керак,— деди Гита.

— Нега?

— Буниси унча ёруғ бермаяпти.

Шринавас яна кулди:

— Сенинг юлдузларингдан ёруғроқ-ку, ҳар қалай.

Ҳозир учиб ўтган самолётнинг отини биласанми?

— Йўқ.

— ВС — 10. «Боинг»дан ҳам катта. Жуда баҳайбат. Чаттержий айтаётганди.

— У қаердан била қолибди?

— Бориб, кўриб келувди-да.

— Биз ҳам бориб кўрайлик.

— Албатта бориб кўрамиз. Аввал мана бу имтиҳонлардан қутулиб олайлик.

Гита ҳеч нима демади. Кутубхонадан олиб келган китобига қанчалик тикилиб қарамасин, барибир ҳарфлар яхши кўринмасди. У китобни пастга ташлади-да, иккала юзига икки кафтини таяб, ўйга чўмгандек жим ўтираверди.

— Нима бўлди? Нега бундай ўтирибсан?— сўради Шринавас бухгалтерияга оид китобдан бир зум кўзини олиб.

Гита Шринаваснинг бу саволини тушунмагандек, анграйиб унга қаради.

— Қанақа ўтирибман?

— Худди ичинг лиқ тўла ғамдай.

— Бе. Сира ҳам унақа эмас.

— Ёлғон. Бир гап бор. Соғлигинг жойидами?

Гитанинг юраги тез-тез ура бошлади. У қўрқув ва ҳаяжондан сесканиб кетди.

Ҳа, унинг тоби йўқ. Руҳи ҳам тушкун. Бутун вужуди тилка-пора, адашган йўловчидек бир ҳолатда. Юрагидаги дард-аламларини Шринавасга қандай қилиб

айтсин? Ҳозиргина хотиралари замиридан қалқиб чиққан ранг-баранг ва жондан азиз орзуларини қандай қилиб изҳор қилсин?

Гита бир дақиқа ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди.

— Гапирсанг-чи, Гита!— Шринавас яна гапирди. Бу сафар унинг овози бир оз мулойим эшитилди. Тўйдан кейинги дастлабки кунларда у худди шундай мулойим гапирарди.

Гита қалбидаги дардни яшириш мақсадида кулиб қўйди-да, деди:

— Нимани гапираман? Ваҳимачи бўлиб қолибсиз ўзингиз. Келинг, яхшиси овқатланиб олинг.

Шундай деб у ўрнидан турди. Шринавас ўйчан нигоҳ билан хотинига қаради. У ич-ичидан эзилиб анча вақтгача хомуш ўтириб қолди. Кейин яна китобга мук тушди. Ошхонадан Гита чақириб қолгунча яна битта саволни ечиб оламан, деб кўнглидан ўтказди у. Бироқ унинг хаёли китобдаги саволда эмас, Гитанинг кайфиятида эди. «Ўзи нима гап?»— деб ўйларди у. Лекин минг ўйласа ҳам миясига ҳеч нарса келмасди.

* * *

Тўрт ҳафта илгари бир воқеа бўлган эди.

Гита Парк-стритдаги Оксфорд кутубхонасидан мутасил китоб олиб турарди. Бу шаҳри азимда Гита учун бирдан-бир эрмак шу кутубхона эди. Сабаби: у кун бўйи бўш эди. Кутубхонадан китоб олиб ўқирди — қиладиган иши шу эди. Ҳар сафар бешта китоб олиб келарди-да, беш кун ичида ўқиб чиқарди. Кейин яна бориб, янги китоблар олиб келарди. Сўнг Парк-стритни айланарди. Шринавас бухгалтериядан имтиҳон топшириш учун кечки коллежга кириб ўқиётган эди. Бундан Гитанинг бўш вақти икки баравар кўпайиб, бирдан-бир овунчоғи шу кутубхона бўлиб қолган эди.

Шринаваснинг иши соат саккиздан бошланиб, кеч-қурун соат олтида тамом бўларди. Кечки коллеждан эса кеч соат тўққизлардагина уйга қайтарди. Шу вақт ичида Гита ўзини қўярга жой тополмасди. Шундан қутулиш учун кутубхонага аъзо бўлиб олган эди.

Гита олган янги китобларини қўлида ушлаб трамвай бекатида турган эди. Анчадан бери трамвайдан дарак йўқ эди. Бирдан унинг кўзи кўчанинг нариги бетида турган бир кишига тушди-ю, юраги уришдан таққа тўхтагандек, оёқлари ерга ботиб бораётгандек бўлиб кетди. Кўкраги гурс-гурс тепа бошлади. Кўчанинг нарғидан Пракашм унга кулимсираб тикилиб турарди.

Гита ўз ўтмишини эслаб кетди.

Пракашм! Бир вақтлар у Гитанинг орзуларининг шоҳи, кулгиларининг манбаи эди. Гита учун у бир фаришта эди. Унинг ҳар бир сўзидан бол томиб турарди. Лабларидан табассуми бир зум аримасди. Коллежда Гитани кўриб, таққа тўхтаб қоларди. Иккалови бир-бирига қараб жимгина жилмайиб турарди. Гита уйга жуда хушчақчақ қайтиб келарди, уйдагилар билан соатлаб гаплашиб-сўзлашарди, ўйнаб-куларди... Шундай ажойиб дамлар эдики, сўз билан изҳор қилиб бўлмасди...

Трамвай бекатида одам қалинлашиб кетди. Охири 24-трамвай ҳам келиб, кетиб қолди. Гита қолди. Пракашм машиналардан эҳтиёт бўлиб кўчани кесиб ўта бошлади. Ана, у тўғри шу ёққа келяпти. Гита ўзини йўқотиб қўйди. Кутубхонадан келаётганини, қўлида китоблар борлигини ҳам унутиб қўйди. У шундоқ кўча юзида қулочини кенг ёйиб йигитнинг бўйнидан қучоқлаб олгудек эди. Лекин ҳушини йўқотиб қўйди. Қулоқлари ҳеч нарсани эшитмасди, кўзлари ҳеч нарсани кўрмасди. У Пракашм билан бирга ўтган ширин дамлар хотираси оғушига батамом ғарқ бўлган эди.

— Гита! Эй, Гита! Сен яна шу ердамисан? — сўради Пракашм унинг нақ ияги тагига келиб.

Унинг овози Гитанинг қулоғига ёқимли куйдек чалинди. Юраги ҳаяжондан типирчилаб кетди. Йигитнинг сеҳрли овозига маҳлиё бўлиб, у ўзини аллақачонларда сайр қилиб юргандек ҳис этмоқда эди. Бу овоз унинг қалбида янги-янги орзуларга қанот бағишлаб юборди.

Пракашм унга яна ҳам яқинроқ келиб кула бошлади. Унинг кулгиси атрофга нур таратиб, ён-веригаги ҳамма нарсани ёритиб юборгандек туюлди.

— Гита! Ҳой, Гита! Нега гапирмайсан? Мени эсингдан чиқардингми?

Гита яна ҳақиқий дунёга қайтиб келди. Лекин юз минг километрли саёҳатдан қайтиб келгандек ҳис қилди ўзини.

— Сени қандай қилиб эсимдан чиқараман, Пракашм? Ўз кўзимга ишонмай, ўнгимми-тушимми деб ўйлаб турибман, холос. Ростдан сени бу ерда кўриб, мен жуда ҳайрон бўлдим. Сен бу ерга қандай қилиб келиб қолдинг? — ўзини зўрға қўлга олиб сўради Гита.

— Таксида келдим.

— Йўқ, сен Калькуттага қачон келдинг?

— Калькуттага... Буни сенга кейин айтиб бераман. Сен ўзинг айт-чи, бу ерда нима қилиб юрибсан? Қаерда турибсан?

— Шу ерда турибман.

— Бирон жойда ишляяпсанми? Нима иш қиляпсан?

— Ҳа. Ҳар қандай аёл турмушга чиққандан кейин қиладиган ишни қиляпман, — Гита ўзи билан ўзи гаплашаётгандек паст овозда жавоб берди. Бу гапи ўзига ҳам ёқмади.

— Нима дединг? Турмушга? Йўқ, йўқ! Ё худойим! Сенга қараб туриб, турмушга чиққанингни, уй бекаси бўлганингни сира ишонгим келмайди. Йўқ, йўқ! Мен

ишонмайман. Сен ҳеч ҳам ўзгармабсан. Сен илгари коллеждан уйга қайтаётганингда қандай бўлсанг, ҳозир ҳам худди ўшадайсан. Э-ҳа! Бу қанақа китоблар экан? Бари қалин-қалин. Бу ёққа бер-чи, қани, бир кўрай,— Пракашм унинг қўлидаги китобларни тортиб олди.

— Қаерда турибсан?

— Грот-стритда. Сен қаёққа кетаётувдинг?

— Уйга.

— Уйинг қаерда?

— Бҳаванипурда.

Гита жим бўлиб қолди. Тагин гапирай деса, миясига ҳеч нарса келмади. Бирдан ўзининг аҳволи эсига тушди-ю, яна юрагини гамгинлик чулғади. Орзулар олами қушаяқун бўлгандек туюлди. Гита хаёл олами-ни бир зум тарк этгиси келмасди. У орзулари ушалишини, яна илгариги ҳаётга қайтишни истарди. Кечираётган ҳозирги тутуриқсиз ҳаётини эсидан чиқариб юборишни истарди. Пракашмнинг сеҳрли овозини, чақноқ кўзларини, беҳад чиройли кулгисини — ҳамма-ҳаммасини эслашни истарди. Ана шу хотиралар қаърига ғарқ бўлишни истарди. Лекин унинг эсига уйи тушди. Бурч деган туйғу уни уйига торта бошлади. Бурч билан хоҳиш ўртасида анчагача кураш кетди. Хоҳиш бурчга такрор-такрор, мени ўтмишдаги гўзал орзуларга қайтар, ўша тотли хотиралар гирдобига ғарқ эт, дерди. Бироқ бурч бунга йўл қўймади.

— Юр, Гита! Бу ердан бошқа жойга бориб, бир оз ўтирайлик.

— Қаерга борамиз?

— Биронта ресторанга борайлик.

— Йўқ, Пракашм, жуда кеч бўлиб кетади.

— Кеч бўлса нима қилибди? Шунча вақтдан бери бир учрашиб қолибмиз-ку. Коллежни битиргандан буён бугун биринчи марта кўришиб турибмиз.

— Лекин...

— Шунча вақт ўтган бўлса ҳам, сен ўша-ўшасан. Эсингдами, шу «лекин, лекин»ларинг бизни бир-биримиздан жудо қилган эди.

— Гап шундаки...

— Уйда эринг пойлаб қолган бўлса керак. Шуми?

Нима деб жавоб беришни билмай, Гита жим бўлиб қолди. Бир кўнгли «ҳа» дегиси келди-ю, лекин айтолмади. Фақат, «Мен уйга боришим керак»,— дея олди, холос.

— Бўлмаса, мен сени кузатиб қўяман. Майлими?

— Кераги йўқ.

— Кераги йўқ?.. Яхши, кел бўлмаса, бир оз бирор жойда ўтирайлик. Сен қаршимда туришингга қарамасдан, худди туш кўраётгандек, ҳеч ишонгим келмаяпти. Тагин ростдан ҳам бу туш бўлиб чиқмасин,— деди Пракашм ҳисларига бир оз эрк бериб.

— Қаерга борамиз?

— Юр, Виктория Мемориалга¹ борамиз. Сенга айтидиган баъзи бир гапларим бор.— Пракашмнинг бу гапи Гитанинг хаёлини яна бошқа оламга олиб қочди.

Улар таксига ўтириб Виктория Мемориалга, ҳовуз лабига келишди. Иккаловининг суҳбати қизиқ кетди. Улар бир-бирига жуда яқин ўтириб олишганди. Орачора Пракашм қаҳ-қаҳ уриб куларди, бундан Гита беҳад завқланиб, бутун борлиқни унутарди. Пракашм унинг қўлидан тутиб силар ва бармоқларини санаб ўтирар экан, Гита ўзини бутунлай бошқа оламда ҳис қилар, йигитнинг ширин-шакар сўзларидан эриб кетарди.

Бир соатча улар шу ерда ўтиришди. Гапиришмаган гаплари қолмади. Кейин бирдан Гита ўрнидан сапчиб

¹ *Виктория Мемориал* — Буюк Британия қироличаси Викториянинг Ҳиндистонга келиши шарафига қурилган сарой. Ҳозир бу ер «Ҳиндистон тарихи музейи»га айлантирилган (*тарж.*).

турди. Иккови эртаси куни соат тўртда яна учрашишга келишиб олди.

— Эртага соат тўртда, худди шу жойнинг ўзида. Келасанми? Мен сени кутаман,— деди Пракашм илиқ табиессум билан.

Гита бир лаҳза жим қолди. У шартта, «келмайман»,— деб айтмоқчи бўлди, лекин... лекин...

Эртаси соат тўрт бўлиши жуда қийин бўлди.

Бу гапларнинг ҳаммасини у Шринавасга қандай айта олади?

— Бугун овқат ейишингнинг ҳам мазаси йўқ. Нега? Нима бўлди ўзи?— овқат устида сўради Шринавас.

Тўғри, бир неча кундан буён яхши овқатланаётгани ҳам йўқ. Осмонга қараб ўтиргани-ўтирган. Дамбадам хотиралар оламига шўнғиб кетади. Пракашмнинг чеҳраси унинг кўз олдида тез-тез намоён бўлади. Бир ёқда бурч, иккинчи ёқда муҳаббат. Қалбида қаттиқ кураш кетяпти-ю, қаёқдан иштаҳа бўлади? Бундан ташқари кеча кечқурун Пракашм билан бирга морожний ва яна қандай-қандай лаззатли нарсалар еган эди.

— Бугун қорним очмади,— деди Гита.

— Фақат бугунми? Менимча, бир неча кундан бери қорнинг очмаяпти. Нима бўлди ўзи? Нега врачга бормаисан?— унинг кўзларига тикилиб туриб сўради Шринавас.

— Ҳа, бораман.

Овқатланиб, Шринавас чиқиб кетди. У кетгач, Гитанинг бирдан эсига тушиб қолди: у бир неча кундан буён овқат устида Гита билан бир оғиз ҳам гаплашмай қўйган эди. Бу унинг одатига зид эди. Гита нимагадир бир оз қўрқиб кетди. Шринавас ҳали мендан шубҳаланаётган бўлмасин, деб ўйлади. Кўнглини шубҳа қамраб олди.

Кечқурун Пракашм уни ўз меҳмонхонасига олиб кетгани роса ҳаракат қилди. Илгари Гита бир неча марта Пракашм билан меҳмонхонага борган эди. Унинг гапини ҳеч ҳам икки қилолмасди. Лекин бугун эса бир қизиқ воқеа юз берди. Гита Пракашмнинг юзидан кўзини олмай, гапларини мароқ билан тинглаб ўтирди. Ораларидаги бегоналик барҳам топгандай бўлди. У шунча кундан бери Пракашмни учратганига хурсанд эди. Энди эса ўйланиб қолди, бир оз ҳушёр тортди. У қалтис бир чегарага етиб келганини ҳис қилди. Пракашм бу чегарани ҳатлаб ўтишга уни тинмай ундамоқда эди. Бироқ...

Гита бирдан ўрнидан туриб кетди.

— Гита! Эртага нима қарорга келганингни айтасан. Мен сени шу ерда кутаман. Тагин мени хафа қилиб юрма. Қолаверса, қулай фурсатни қўлдан бой берма. Бундай қулай фурсат ҳар доим ҳам бўлавермайди. Тушунгандирсан гапимни?

Пракашм бу гапларни кулиб туриб айтди, Гита эса юрагини ҳовучлаб эшитиб турди.

У қўрқа-писа уйига етиб келди. Хиёл ўтмай Шринавас ҳам уйга кириб келди. Ушанда Гита бунга унча ётибор қилмаганди. Лекин кейин эслаб, бирдан сесканиб кетди. Кечқурун уйга келгандан буён Шринавас унга бир оғиз ҳам гапирмаган эди.

Тагин у бугун орқамдан тушмаганмикин, деб шубҳалана бошлади Гита. Лекин Шринаваснинг ичида гап ётмаслигини биларди. У эрининг юзига разм солди. Унинг юзида ҳеч қанақа ташвиш аломатини кўрмай, кўнгли бир оз ўрнига тушди.

Ошхонадаги ишларини тинчитиб, Гита хонага кирди. Қараса, бир минут ҳам вақтини зое қилмайдиган Шринавас стулда хаёлга чўмиб ўтирибди. Бу яна бир кутилмаган ҳол эди.

Гита китобини қўлига олиб, стулга ўтирди.

— Шу кунларда китоб ўқишни ҳам ёлчитмай қўй-

дини. Тинчликми?— сўради тўсатдан Шринавас.— Кутубхонадан олиб келган китобларинг қандай қўйган бўлсанг, шундай турибди.

Гитанинг юраги шув этиб кетди. У ҳақиқатан ҳам кутубхонага бормаи, янги китоблар олмай қўйган эди.

Ҳа, бормадим,— деди у бошини эгиб ва ер остидан эрига қараб қўйди.

— Ҳа-ҳа! Мен худди шундай деб ўйлагандим,— деди Шринавас ва олдида очиқ турган китобни варақлаб кетди.

«Эрим мендан шубҳаланяпти»,— деб ўйлади Гита. Пракашм иккови ўртасида бўлган ҳамма гапни айтиб берсамикин? Йўқ, йўқ. Мен сиз билан бутунлай ажрашман, Пракашм мени хотин қилиб олади, деб қандай қилиб айтади?»

Гита анча вақтгача шу алфозда хомуш ўтирди, кейин бориб ётди.

Ярим тунда у уйғониб кетди. Миясини тагин фикрлар чулғаб олди. Борди-ю, Шринавас эртага уни таъқиб қилса-чи? Унда нима бўлади? Балки у мутлақо шубҳа қилаётгани йўқдир, Гита бекорга хавотир қилаётгандир. Гита шундай деб ўзига-ўзи тасалли берди. Нима бўлса ҳам эртага бу гапларга хотима бериш керак, деб қарор қилди. Шундан сўнг яна уйқуга кетди.

* * *

Соат тўртга яқинлашмоқда эди.

Гита эшикка қулф осиб, пастга тушди. Ҳариш Мукаржий кўчасигача иккиланиб, судралиб юриб борди. Юрагини қўрқув ва хилма-хил саволлар қамраб олган эди. Бурч ва муҳаббат! Тутқунлик ва эркинлик! Мана шу бир-бирига зид туйғулар унинг қалбини пора-пора қилмоқда эди. Бир карра чор атрофни кўздан кечириб чиқди-да, яна йўлида давом этди. Бир ёқдан Пракашм

билан учрашувга ошиқиш ва иккинчи ёқдан Шрина-
васнинг пойлаб келаётганидан қўрқиш — шу иккиси
уни азобламоқда эди.

Бугун у Пракашмга айтади...

Элис Роуд кўчаси. Нимагадир шу ердан нарига
унинг оёғи тортмади. Худди Шринавас кетидан куза-
тиб келаётгандек туюлди. Шринавасни ўйлаган сайин,
юрағи қинидан чиқиб кетай-чиқиб кетай дерди.

Бирдан у сесканиб тушди. Тўхтаб, қўрқув аралаш
атрофга кўз югуртирди. Унинг кўзи Элис Роуд кўчаси-
даги кичкинагина мандирга¹ тушди.

— Э, худо! Паноҳингда асрагин! — Гита дилидан
илтижо қилди.

Бир оз юргач, у гул сотиб олиб, мандирга кирди. У
ерда қоҳиндан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Кўча гавжум
ва шовқин-сурон, мандир эса сув куйгандек жимжит,
пашша учса билинади. Қоҳинга қўлидаги гулни ва оз-
гина пул бериб, Гита бир чеккага бориб узоқ ўтирди.
Шу алфозда у қанча ва қаерда ўтирганини ҳам уну-
тиб, оғир хаёллар оғушига гарқ бўлди.

Бир вақт ҳушига келди-ю, дарров соатига қаради:
соат беш ярим бўлган эди.

Ҳа, бугун у Пракашмнинг олдига бормади. Кеча у
йигитга, соат тўртда албатта келиб, нима қарорга кел-
ганимни айтаман, деб ваъда берган эди. Эримни таш-
лаб, сен билан кетаман, демоқчи эди... Лекин мана
Пракашмнинг олдига бормади. Нега бормади — буни
ўзи ҳам билмайди.

У даст ўрнидан турди-да, битта-битта қадам ташлаб
уйи томон юриб кетди.

Гита уйига етиб келди. Уйга кира туриб, у ўзига
ўзи айтди: «Хайрият, ўзимнинг кичкинагина мана шу
дунёимга қайтиб келдим. Диққинафас бўлса ҳам,

¹ Ҳиндулар ибодатхонаси.

иккитагина хона бўлса ҳам, зим-зиё бўлса ҳам, шу ер яхши».

Саргузашт тугади. Гита тўғри бориб, каравотга таппа ўзини ташлади ва ширин уйқуга кетди.

Кимнингдир туртинисидан уйғониб, у ўрнидан туриб ўтирди. Қаршисида Шринавас турарди. Уларнинг кўзлари тўқнашди. Шринавас хотинининг ёнига ўтирди-да, унинг қўлини силай бошлади.

— Тузукмисан, Гита?— деб сўради у кулиб.

— Ҳа, дуруст,— хушхол жавоб берди Гита.

Шринаваснинг меҳрибонона ҳаракати унинг дилидаги ғуборни ювиб ташлагандек бўлди. Шринавас бирон нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, лекин индамади. Гита гапига муштоқ эди. Каравотда иккови шу алфозда жим ўтираверди. Икковидан ҳам сас-садо чиқмади. Ким билсин, иккаласи ўз кўнглида нималарни ўйлаётганин кин. Шринавас, худди биринчи марта кўриб тургандек, Гитадан анчагача кўзини узолмади. Улар бир-бирига шунчалик яқин ўтирардики, ҳатто иккаласининг лаблари ҳам бир-бирига тегай-тегай деб турарди. Охири Гита Шринавасни қучоқлаб, ўпди...

— Қаттиқ чарчаганга ўхшайсан? Ювиниб-тараниб ол. Мен тезда қайтиб келаман,— деди Шринавас каравотдан тураркан.

— Нега? Қаёққа кетяпсиз?— сўради Гита кулиб.

Шринавас худди иймангандек кулиб жавоб берди:

— Жаггу бозорига бориб, гул олиб келаман. Сенга саккиз вольтли лампочка ҳам олиб келаман. Мана бу лампочка жуда ҳам хира. Уйимиз худди қоронғига ўхшайди.

Шринавас ташқарига чиқиб кетди.

— Ажабо!— ўйлади Гита.

У ойнадан минглаб юлдузлар чарақлаб турган осмонга қаради, кейин хонага кўз ташлади: стол ус-

тида ярим очиқ ҳолда бухгалтерия китоби ётарди. У ювингани ўрнидан турди. Ойнанинг олдига келиб, ўзига разм сола бошлади. Юз-кўзи ўзиники, лекин мутлақо бошқача кўринарди: оқи оққа, қизили қизилга ажралиб турарди. Фарқидаги мандир қоҳини сурган сендур ял-ял ёниб турарди.

УЧ ХОТИН

Ражгўпалан чойшабга ўралиб ётибди. Лекин ҳеч уйқуси келмайди. Охири чойшабни устидан отиб ташлади-да, ўнғайроқ ётиб олди. Лекин барибир яна кўзига уйқу келмади. Сабаби — кўнгил тинч эмас. Ахир эрталабгача бир қарорга келиши керак-да, сўнг бу қарорини отасига айтиши лозим.

Сундарий ниҳоятда гўзал қиз. Коллежда унга тенг келадигани бўлмаса керак. Гапирса, овози худди қўнғирроққа ўхшаб жаранглайди. Хўш, ўшанга уйланса нима қилади? Унинг ҳусн-жамоли, хулқ-атвори, кулгилари Ражгўпаланнинг ҳаётини безайди.

Ваний қўшиқчи қиз, у вина¹ торларини чертиб ашула айтса, осмондан гўзал фаришталар тушиб Ражгўпалан учун куйлаётгандек бўлади. Ражгўпалан ўшанга уйлансамикин? Винанинг сеҳрли овозига ғарқ бўлиб ҳаёт кечирсамикин?

Ражалакшмий бойвучча қиз. Ҳар куни янги кийим, ҳар лаҳза янги жило, ҳар дақиқа янги безак! Эрталаб коллежга бир машинада келса, тушки овқатга бошқа бир машинада кетади. Кечқурун уйга олиб кетишга учинчи бир машина келади. Ражгўпалан шунга уйланса ҳам бўлади. Тўкин-сочин, кайф-сафо қилиб кун кечириб юради.

¹ *Вина* — бир хил торли чолғу асбоби.

Ражгўпалан яна алламаҳалгача уйқуси келмай учовини солиштириб ётди.

...Ражгўпалан Сундарийга уйланди. Қандай ажойиб кун эди у. Гўзалликнинг ўзи унинг уйига кўчиб келган эди. Ҳамма қариндош-уруғлари Сундарийнинг ҳуснига тасанно қиларди. Ошна-оғайнилари ҳам жуда хурсанд эди. Ражгўпаланнинг ўзи эса фахрланиб, худди эриб кетарди. Дунё жуда ажойиб дейишади. Инсоннинг кўнгли ундан ҳам кўра ажойиброқ. Нимаики ўзига тортса, инсон ўша нарсага танҳо хўжайинлик қилишни истайди. Жозиба қанча кучли бўлса, танҳо ҳукмронлик қилиш истаги ҳам шунча кучли бўлади. Ражгўпаланнинг ҳаётида ва қалбида ҳам мана шундай аҳвол юз берди.

Уникига дўстлари доимо келиб турарди. Сундарий улар билан қандай гаплашади, улар унга қандай жавоб беради — ҳаммасига Ражгўпалан диққат билан разм соладиган бўлди. Қисқаси, у рашк касалига мубтало бўлиб қолди. Дарҳақиқат, Сундарий гўзал. Тенги йўқ гўзал! Ҳусн-малоҳат бобида бутун шаҳарда унга тенг келадигани йўқ. Буни Ражгўпалан жуда яхши биларди. Лекин хотинининг шу гўзаллиги хурсанд қилиш ўрнига уни оғир азобга солиб қўйди.

Ражгўпалан бир куни кечқурун соат саккизларда ишдан қайтиб келди. Ичкарига кириб қараса, юқоридаги хонада чироқ ёқилғлиқ-да, кимнингдир овози эшитилиб турибди. Ражгўпалан дераза тагида туриб гапларга қулоқ сола бошлади. Сундарий Ражгўпаланнинг яқин дўстларидан бири Супдарсен билан гаплашмоқда эди. Негадир бу сафар Ражгўпалан дўстининг келганига хурсанд бўлмади. Ўша кундан бошлаб унинг тинчи бузилди. У энди хотини билан жанжаллашиб турадиган бўлиб қолди. Баъзан эрталаб аччиқ қилиб нонушта қилмай ишга кетиб қоларди.

Бир куни Сундарий майин жилмайиб, столга қўйиладиган бир лампани узатиб айтиб қолди:

— Сундарсен Мадрасга борган экан, сизга ёқар деган умидда шуни олиб келибди.

— Сундарсен энди бизнинг остонамизга қадам босмасин,— жавоб берди Ражгўпалан.— Энди бу уйда унинг ҳеч қорасини кўрмай!

Бу сўзлар Сундарийнинг қалбига наштардек санчилди.

— Мен гапингизга ҳеч тушунмадим,— деди у ҳам қизишиб.— Нима деяпсиз ўзингиз? Анчадан буён сиз негадир...

Ражгўпалан худди қутурган итдек хотинига ташланди ва унинг қўлидан лампани тортиб олиб, зарб билан ерга урди. Лампа чил-чил бўлди.

...Ражгўпалан Ванийга уйланди. Унинг уйида ширин, ёқимли куй ҳукмронлик қила бошлади. Ванийнинг қўшиқлари ва вина овози Ражгўпаланнинг ҳаётини бошдан-оёқ безаб юборди.

Дунё ажиб дейишади. Лекин инсон қалби ундан ҳам ажиброқ. Ражгўпалан ўйларди:

— Вина — ажойиб чолғу асбоби. Ванийнинг овози ҳам жуда ширали. Лекин яхши нарса маромида бўлгани яхши. Ортиқча бўлиб кетса, ширин нарса ҳам ахир бориб жонга тегади. Одам ҳадеб ичаверса, оби ҳаёт ҳам заҳарга айланади. Ахир куй, қўшиқ ҳам бир оби ҳаёт эмасми?

Ражгўпаланнинг ҳаётида айрим ўзгаришлар содир бўла бошлади. Уйга қачон ошна-оғайнилари келса, хотини улар билан гаплашгандек ҳам қилмайди. Фақат ўзиникини маъқуллайди:

— Ўзингиз ўйланг, бу гапларнинг кимга кераги бор? Сиз булар билан нимани ҳам гаплашардингиз? Қиладиган иши бўлмаса, сизни тинч қўйсин. Бугун мен «бегада» рагасида¹ янги қўшиқ ўрганипман. Эшитишни хоҳлайсизми?

¹ Рага — қадимий ҳинд музика жанри.

— Эй, худо! Ҳар куни бир янги «композиция», «модуляция», «трактовка!»

— Эшитсангиз-чи, ҳадеб ёзавермай. Ахир қачонга-ча ёзасиз? Идорада ёзганингиз камми? Бугун мен «куидала» рагасида янги фантазия ёздим. Чалиб берайми?

«Рага», «фантазия», «композиция» деган сўзларни эшитишни билан Ражгўпаланни титроқ босадиган бўлиб қолди.

Ражгўпалан бир шанба куни бир қучоқ қоғозларини идорадан уйга олиб келди-да, эртасига дам олиш куни уйда ўтириб ўшаларни кўра бошлади. У йиллик ҳисобот тайёрлаши керак эди. Кирим билан чиқим ҳеч бир-бирига тўғри келмасди. Ҳар сафар ҳисоблаганида ҳар хил чиқарди. Унинг жуда мияси қотди. Борди-ю, бир неча юз рупияни бировга ортиқроқ бериб юборилган бўлса-я. Унда нима бўлади?

— Мана яна ўша ёзиш-чизиш! — деди Вашиё жаҳл билан. — Бу ёзувларнинг кимга кераги бор? Куни билан идорада ёзганингиз каммиди, якшанба куни уйга ҳам кўтариб келмасангиз? Мен бугун «гаманашрама» рагасида янги бир қўшиқни машқ қиляпман. Эшитасизми?

Ражгўпалан энди жаҳлини сўз билан ифода эта олмади. У ўтдек тутақиб, шартта ўрнидан турди-да, югуриб пастга тушди ва гилам устида турган винани олиб, бўй баробар кўтариб ерга урди...

...Ражгўпаланнинг уйига Ражаалакшмий кириб келди. Уша дақиқадан бошлаб, бу уйга файз кириб кетди. Бойлик худоси Лакшмий Ражгўпаланнинг бутун борлигини ёритиб юборди. Ҳар ойда қайнатаси қизининг номига пул юбориб туради. Ҳар ҳафта янги саарий, ҳар куни янги тақинчоқ, ҳар соатда бироқ-бир янги эрмак. Меҳмон кутишлар, кинотеатрларга бориш, шаҳардан ташқарига чиқиб дам олиш, ўйин-кулги қилиш... Қаерга боришса, бир қулинг ўргилсин машинада бо-

ришади. Олти ой мана шунақа ниҳоятда хурсандчилик билан ўтиб кетди. Лекин биласизки, дунё жуда қизиқ, лекин одамнинг кўнгли ундан ҳам қизиқ. Чунончи, Ражгўпаланнинг ҳаётида бирор ўзгариш рўй бериши турган гап.

Дипаавлий¹ байрамига атаб Ражалакшмий уч юз рупияга ўзига пудавей² олди. Ўзига олдим, энди эрига ҳам янги бир вештий³ совға қилиши керак. Уч юз рупиялик пудавей олдида арзон-гаровга олинган вештийнинг қадри бўлармиди? Чунончи, Ражалакшмий эрига ҳам ёқаси зар билан тикилган бир қимматбаҳо вештий сотиб олди.

Ражгўпалан хотинининг бу ишига қаршилик қилмоқчи бўлди. У бундай катта харажатни менинг ҳамёним кўтармайди, деб тушунтирмоқчи бўлди. Ахир хотинининг қиладиган иши шу бўлса, унинг юз рупия маоши дўконларни бир марта сайр қилишга ҳам етмайди. Ражгўпаланга хайр-эҳсоннинг кераги йўқ. Лекин хотини буни тушунармиди. Ахир унга ҳар ойда отасидан қанча-қанча пул келиб туради. Ахир унинг эрлик, эркаклик ғурури нима бўлади? Буни ҳеч ўйламайди ҳам.

Ўша куни Ражгўпалан ишдан жуда ҳориб-чарчаб келди. Уй ҳар хил чироқлар билан безатилган эди. Ражалакшмий клубдаги дугоналарига зиёфат бераётган эди. Ражгўпалан уларга, «Ўзимни ёмон ҳис қиляпман. Бориб бир оз дам олай», — деб тепага, ўз хонасига чиқиб кетди. Ярим кечада, соат иккиларда зиёфат тугади ва Ражалакшмий қоғозларга кўмилиб ўтирган эри олдига чиқди.

— Бу нимаси?! — бақирди у бирдан. — Сиз ахир, мазам йўқ, деган эдингиз-ку!

¹ Дипаавлий ёки диваалий — бир миллий байрам.

² Пудавей — бир хил аёллар кийими.

³ Вештий — бир хил эркаклар кийими.

— Ахир қандоқ қилиб мазам бўлсин? Мен бу ерда
ётмай турган пул устида бош қотириб... Бу пуллар...

— Пул, пул!— Ражалакшмий яна ўшқирди.— На-
мунча «пул, пул» дейсиз? Бугун эрталаб дадамдан...—
гап бошлади у стол устида ётган конвертни кўрсатиб,
лекин гапини тугатолмади. Ражгўпалан ирғиб ўрни-
дан турди ва конвертдан чекни олиб, майда-майда қи-
либ йиртиб Ражалакшмийнинг бетига отди:

— Ҳамманг даф бўл! Сен ҳам, отанг ҳам, чекла-
ринг ҳам!— Шундай деб у бор кучи билан креслони
тепиб юборди...

— Ха-ха-ха-ха!!!

Қаттиқ кулги овозини эшитиб, Ражгўпалан уйғо-
ниб кетди. Кўзини очиб қараса, тепасида отаси кулиб
турибди.

— Шунчалик ҳам ухлайсанми?— деди у кулиб ўғ-
лига қараб.— Соат саккиз бўлди. Тун бўйи ўйлаб чиқ-
қанга ўхшайсан, а?

Ражгўпалан кўзини ишқалаб ўрнидан турди.

— Қани, нима қарорга келдинг? Кимга уйланасан?
Сундарийгами, Ванийгами ёки Ражалакшмийгами?
Қайси бирини мен келиним десам бўлади?

— На биринчисига уйланаман, на иккинчисига,
на учинчисига.

— Нима? Ҳеч нарсага тушунмадим. Очиқроқ га-
пир.

— Йўқ, дада. Яхшиси тоғамнинг қизига уйлана-
ман.

Дадаси ҳайрон бўлиб деди:

— Мен сени мажбур қилмоқчи эмас эдим. Хоҳла-
ганига уйлансин, девдим. Сен бўлсанг тоғангнинг қи-
зини танлабсан. Нега?

— Бунинг учта сабаби бор, дада: биринчидан, то-
ғамнинг қизи «тенги йўқ гўзал» эмас, иккинчидан, у
ҳеч қачон вина чалмаган, учинчидан,— бу энг асосий
сабаб — тоғамнинг банкка қўйиб қўйган пули йўқ.

БИР ҲАММОЛ ҶИССАСИ

Бош врачнинг буйруғига биноан бугун кечқурун соат олтида мен касалхонадан чиқиб кетаман. Яхши бўлмади. Шунинг ҳаммасига уч ҳафта бурун ичаги операция бўлган полициячи Муттепеллая сабабчи бўлди. Қонунни маҳкам ушлаб олганини қаранг! Ундан бошқа ҳеч ким йўқолган пулини талаб қилгани йўқ. У бўлса, ёқамдан ушлаб, менинг саккиз аннамни берасан, деб туриб олди. Кечагина уйга ўттиз рупия жўнатган бўлсам, унга саккиз аннани қардан топиб бераман? Сиз ҳойнаҳой, бу шунча пулни қардан олдийкин, деб ҳайрон бўлаётгандирсиз. Менинг уй-жойим Мадрасдан тўрт юз мил нарида. Мадрасда менинг на бирор қариндош-уруғим бор ва на бирорта танишим бор. Мен бўлсам бировлардан пул сўраш ўрнига, уйга пул ҳам юбориб тураман. Тўхтанг, яхшиси, ҳаммасини бошидан айтиб бера қолай. Ушанда ҳамма гапни тушуниб оласиз.

Менинг номим Раман Найяр. Ёшим қирқ иккида. Касалхонага тушмасимдан олдин Кераладаги темир йўл станциясида ҳаммол бўлиб ишлардим. Мен сизга айтсам, эски ишимга қайтмоқчи эмасдим.

Лекин энди... Шаҳримиз унча катта ҳам эмас, бой ҳам эмас. Кечгача ўлиб-тирилиб ишласанг ҳам бир рупия топа олмайсан. Бола-чақангни боқмоқчи бўлсанг, тиним билмай ишлашинг керак. Мен жўжабирдек жонман. Бир-биридан кичик тўртта болам, хотиним бор.

Ўзим зўрға кун кечириб юрганам етмагандек, бирдан дардга чалиниб қолдим. Нима есам, ярим соат ўтар-ўтмас ошқозоним оғрий бошлади. Ўзимизнинг табибларга даволатдим, лекин ҳеч бир нафи бўлмади.

Лекин афт-башарамни кўрган киши касал деб ўйламайди. Мақтаниш бўлмасину, лекин худойим мени кучқувватдан ёрлақаган. Бўйим-ку унча баланд эмас, лекин юк ташийвериш мускулларим пўлатдек маҳкам бўлиб кетган. Меҳмонхона ойнаси олдида ювиниб туриб доим қўлларимга назар ташлайман. Шу қадди-қоматимга мен рожа ёки министр бўлишим керак эди, лекин афсуски, маълумотсиз бўлганим учун ҳаммоллик қилиб юрибман, деб ўйлайман ичимда.

Ҳаёт бир текисда ўтмас экан. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ экан. Ниҳоят бахт менга ҳам кулиб боқди.

Станцияга янги бир кассир келди. У Мадрасдаги касалхонада ўн кун ётиб чиққан экан. Бир кунни ўша одам станция бошлиғига ўша касалхонани мақтаб қолди. Унинг гапларини мен ўз қулоғим билан эшитдим. Доктору ҳамширалари жуда ажойиб, овқатлари маза-ли, беморлар жуда яхши парвариш қилинади, деб гапирди у. Менинг бу гапларга ишонгим келмади. Ҳазил қилаётган бўлса керак, деб ўйладим.

Мен унга, ўқтин-ўқтин қорним оғриб туради, деб ҳасрат қилдим. У бўлса дарров бундоқ деб маслаҳат берди:

— Омадим келди, деявер. Мен-ку ўз пулимга даволандим. Лекин сендақа камбағаллардан ҳеч нима олмайди. Дарров бориб даволангин. Ишинг қочиб кетмайди. Шу аҳволда қандоқ қилиб ишлайсан? Дардинг улгайиб кетса, унда фойдаси йўқ.

Унинг гашига кириб Мадрасга йўл олдим. Пулим бўлмагани учун поездда ўгринча, билетсиз кетдим. Йўлда мени текширувчилар уч маротаба поезддан туши-

риб юборди. Улардан хафа бўлишнинг ҳожати ҳам йўқ. Чунки уларнинг вазифаси шу — менга ўхшаш билетсиз йўловчиларни ушлаш.

Беш кун деганда Мадрасга етиб келдим. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, уч соат ўтар-ўтмас касалхонага жойлашиб олдим. Топ-тоза ўрин, каравот, нон-ёғ қўйиш учун махсус шкафча. Умрим бино бўлиб бундоқ ҳузур-ҳаловатни кўрмаган эдим. Қани энди ҳеч ҳам тузалмасам, деб қўйдим ичимда.

Овқатни оғзимга туттилади. Ҳамширалар ўз қадрдонига қарагандек парвариш қилади. Ҳамма ёқ топ-тоза, тартибли. Пол ҳам худди ойнадек ярақлайди. Тепамда вентилятор айланиб ётибди, хонанинг ичи салқингина. Бу нарсалар етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди.

Бизнинг палатага қарайдиган врач отпускада экан, менга бўлим бошлиғининг ўзи қараб турди. Уч кундан сўнг палата врач қайтиб келди.

Ошқозонимни рентген қилиб кўрилди. Сенда ўсма бор экан, операция қилиш керак, деди врач. Турган гапки, мен баҳслашиб ўтирмадим. Бу нарсани врач мендан кўра кўпроқ билади.

Операция куни врачу ҳамширалар менинг атрофимда шундоқ парвона бўлдими, кўриб подшоҳларнинг ҳам ҳаваси келади. Лекин ташқаридан ҳеч ким мени кўргани келмади. Чунки Мадрасда менинг бирорта ҳам қариндошим йўқ эди.

Ҳар куни соат тўртдан олтигача беморларни кўргани яқинлари келади. Ҳар бир каравотни катта-кичик ўнга яқин одам ўраб олади. Фақат мени-ю, яна иккита беморни кўргани ҳеч ким келмайди. Ҳатто бир аёл, менга раҳми келиб, кимсан, қаердан келгансан, деб сўради. Кейин, сен шўрлик ёлғиз экансан-ку, майли, ҳечқиси йўқ, худойимнинг ўзи раҳм-шафқат қилар, деб қўлимга битта апельсин тутқазди.

Ун кун ўтгач, мен нон билан сутдан бир оз қийнал-

дим, деб Деваҳей деган бир ҳамширага шикоят қилдим. У кўнгилчан хотин экан, ҳаммасини бориб докторга етказибди. Тўйгунингча еявер деб, менга яна қўшимча тухум, помидор, сут бериладиган бўлди.

Яна бир неча кун ўтди. Оғриқ босилди. Қувватга кирдим, тўлишдим. Тан-жонинг соғ бўлса, бировларга хизмат қилишга нима етсин! Визнинг палатамизда йигирма олти киши ётган эди. Мен ўшаларнинг ҳаммасига ёрдамлашар эдим. Бировга сув тутаман, бировни суяб каравотдан турғазиб қўяман, бировни суяб ҳожатга олиб бораман... Хуллас, иш кўп, зерикмайсан киши.

Тўрт ҳафтадан сўнг мен касалхонадан чиқдим. Касалхона кийимларини ечиб, яна ўзимнинг эски ямоқ-ястиқ кийимларимни кийдим. Шу давр ичида ҳамма билан шунчалик дўстлашиб қолган эканманки, хайрлаша туриб юрагим увушиб кетди. Ичкаридан чиқдим-да, дарвозага келиб тўхтаб қолдим. Кўчадан автомобиллару трамвайларнинг шовқин-сурони эшитилиб турибди. Мен бўлсам қаерга боришни билмайман.

— Хўш, Найяр, касалхонадан чиқдингми?— деб сўради қоровул.

— Ҳа,— деб жавоб бердим мен.

— Энди қаерга бормоқчисан? Уйинггами?

— Ўзим ҳам билмайман.

— Қаерликсан ўзинг?

— Кералаликман.

— Ким бўлиб ишлайсан?

— Ҳаммоллик қиламан.

— Ундоқ бўлса, бор, вокзалга югур. Бир оздан сўнг Кўчин экспресси жўнайди.

Мен унинг айтганини қилдим. Контролёрларнинг кўзини шамғалат қилиб, экспрессга чиқиб олдим. Эрталаб соат ўнда уйда бўлишим керак эди, бироқ Ара-

конамага етганимда кондукторлар мени поезддан тушириб юборди. Нима ҳам қилардим? Уларнинг ўзи иши шу.

Касалхонадагилар кечқурун ерсан, деб убу нарса берган эди. Ушаларни тамадди қилиб, бир оз қоринни тўйдирдим. Станцияда айланиб юриб, касалхонага қайтиб бореаммикин, деб ўйлайман. Лекин бориб, нима дейман? Ҳа, бирор баҳона топарман, дедим ўзимга-ўзим. Шу пайт Бомбай экспресси келиб қолди. Поездга ўтирдим-да, яна орқамга қайтдим. Мадрасга поезд икки соат кечикиб келди. Мен марказий вокзалда тунаб қолдим. Эртасига эрталаб касалхонага югурдим. Келдим-да, қабулхонага кириб айтдим: операциядан сўнг анча дуруст бўлиб қолган эдим. Лекин йўлда тўсатдан ошқозоним яна оғриб қолди, дедим. Қарангки, мени яна қабул қилишди. Фақат бошқа палатага қўйишди, холос. Қайтадан даволай бошлашди. Роса дори ичиришди. Яна икки ой ўтди. Касалхонада ҳаёт бир хилда, ҳеч қандай ўзгаришсиз ўтиб бораверди. Баъзан ўз ёнидан пул тўлаган бирорта бемор келиб қоларди-да, жой етишмай, мен каравотдан полга тушиб қолардим. Ҳақиқатни олганда ўзи шундай бўлиши ҳам керак-да. Ўз ёнидан пул тўлаб қўйгандан кейин, уни полга ётқизиш инсофдан эмас ахир.

Ахир бир куни яна касалхонадан чиқиб кетадиган бўлдим. Ҳали оғриқ қолгани йўқ, десам ҳам ҳеч ким гапимга қулоқ солмади. Лекин ахири қолдим. У палатадан чиқиб, бошқа палатага кириб олдим. Бу сафар энди бошқа касални айтдим — кўкрагим оғрияпти, деб баҳона қилдим. Операция қилишмади. Дори билан чекланиб қўя қолишди.

Касалхонадагилар учинчи марта, чиқиб кет, деганида бирдан сариқ касал бўлиб қолдим. Кейинги сафар ангина бўлдим. Ёлғон гапиришга шунақа уста бўлиб кетдимки, ҳеч ким тагига етолмасди.

Яна саккиз ой ўтди.

Шу давр ичида мѣн Райяппан деган бир йигит билан тиксѣк бѣлиб қолдим. Райяппан қотмагина, сочини калта қилиб олдирган бир йигит эди. Доим қизил шалвар билан кѣк кѣйлак кийиб юрарди. Узи бир кинотеатрда фаррош бѣлиб ишларкан. Уйи Вальдекс-род кѣчасидани бир муюлишда экан. У бир куни менинг ѳнимда ѳтган бир касални кѣргани келиб қолди-да, ѳшанда икковимиз танишиб қолдик.

— Агар сенга итлий¹, кофе, шунақа нарсалар керак бѣлиб қолса, эрталаб соат саккизда дарвоза ѳнига келиб тургин. Пулингни берсанг, мен ҳаммасини муҳайѳ қиламан, — деди у менга.

Эртаси куни қѣшниларимдан бири — бир мактаб ѳқитувчиси мендан илтимос қилиб қолди:

— Найяр! Бориб айтгин, менга тўртта итлий, нон, кофе олиб келиб берсин. Мана бу икки анна сенга.

Мен дарвоза олдига келдим. Райяппан келди-да, бир зумда ҳамма нарсани ҳозир қилди.

Мен ҳамма беморлар билан ошна-оғайни бѣлиб олган эдим. «гтимга бутун дунѳ дѣст», деган гап бор-ку, Тез орада уларнинг илтимосларидан тиним билмай қолдим. Райяппан икковимиз ҳаммадан икки аннадан олиб қолиб, тенг арра қиладиган бѣлдик.

Илгари беморларга беғараз хизмат қилардим. Ҳеч нарса тама қилмасдим. Энди хизматимга ҳақ сўрайдиган бѣлдим. Берса, хизматини қиламан, бермаса, жоиймдан ҳам жилмайман.

Иш етарли эди. Бировнинг ѳстигини тўғрилаш керак, иккинчисини адѳлга ўраб қўйиш керак, учинчисига сув ичириш керак, тўртинчисини суяб тургазиб қўйиш керак ва ҳоказо. Ҳаммаси миннатдорчилик билдиришга ҳаракат қилади. Хизматинга биров нон берса, биров бирор бошқа нарса беради. Олмасанг, хафа

¹ Итлий — бир хил суяқ таом.

бўлади. Бировни хафа қилишнинг нима кераги бор? Қўнглини олган яхши эмасми? Яхши сўз айтиб, ҳазил-ҳузил қилиб қўйсанг, у киши ҳам хурсанд. Беморларга ҳар бир нарсада маслаҳат бериш қўлимдан келарди: қандай ётиш керак, қимирлаш мумкинми, йўқми, ҳоказо. Фақат ҳамшираларга эмас, бош врачнинг ўзига ҳам ёрдам берган пайтларим бўларди. Беморларга нархоз берилса ё инъекция қилинса, ўша ерда ҳозир у нозирман, нимаики керак бўлса, бир зумда олиб келаман.

Бора-бора ҳамма мени жуда яхши кўриб қолди. Ҳамма мен билан бир дақиқа бўлса ҳам гаплашишни истарди. Одамларнинг менга шундоқ яхши муомала қилишини кўриб, ҳатто ўзим ҳам ажабланардим.

Касалхонада яшаб юриб дунёдаги бор нарсани унутдим. Лекин уйга пул юбориб туришни унутганим йўқ. Бир неча бор ўттиз рупиядан юбордим. Эллик рупия юборган вақтим ҳам бўлди.

Менинг фақат биттагина душманим бор эди. У ҳам бўлса Канна Мудалияр. Бу Канна Мудалияр дегани бизнинг касалхонада етти ойдан бери ётарди. Унга найча орқали суюқ овқат бериб боқишарди.

Бир куни ўша одамнинг ёнимдаги беморга айтаётган гапи қулогимга чалиниб қолди. «Анови йигитга бир қаранг, жаноб,— дейди.— Худди сўқимдай. Суту нону помидору — олдига нима қўйсангиз, пок-покиза туширади. Ҳеч тўйдим демайди. Бизнинг ҳисобимизга яшаб ётибди. Ҳа, энди иззатинг битди-да, жўнамай-санми!»

Мен аҳмоқ, лақма хотини келмаган вақтларда ўшанга қараб турибман-а! Менинг омадимга ўшанинг кўзи тегди.

Аввалига Райяппан ҳам соддагина, беғаразгина бўлиб кўринди. Ўзининг тегишини оларди, холос. Шундоқ қилиб у ҳам анча пул ишлаб олди.

Полициячи Муттепеллая бизнинг касалхонага уч

ҳафта бурун келган эди. Турган гапки, ўз ёнидан пул тўлаб даволанади. У ўн-ўн беш кун қаттиқ парҳезда бўлди. Кимнинг овқат егиси келмайди дейсиз. Айниқса атрофдагилар итлий ичиб, нон, каша ва ҳоказолар еб ўтирса. Охири чидаёлмади. Мени чақириб қўлимга бир идиш билан саккиз анна пул берди-да, мулойимлик билан илтимос қилди:

— Айтгин, итлий олиб келсин. Сал аччиқроқ қилиб олиб келсин.

Қаранг, бу тилинг кесилгур, лаънати бизнинг малаялам тилида гапиришни ҳам билар экан. Яна ўн етти киши пул берди. Хизмат ҳақиға ҳар биттаси бир анна-ярим аннадан берди. Ҳеч қачон қўлимда шунча майда пул бўлмаган эди. Қанийди ҳар куни шунчадан пул тушиб турса. Ҳеч қачон ҳаммоллик қилмаган бўлардим.

Райяппан ҳар доимгидек дарвоза орқасида турган экан. Кўриниши худди калхатга ўхшайди.

— Бугун омадинг келди. Мана ўн саккиз киши пул берди! Камида бир рупия ишлайдиган бўлдинг,— дедим унга.

Райяппан пулни олиб, жўнади. Мен дарвозанинг бу ёғида Вальдексродга қараб туравердим. У узоғи билан ярим соат ичида қайтиб келиши керак эди. Лекин дарағи бўлмади. Кута-кута тоқатим тоқ бўлди. Тик туравериб, оёқларим толиб кетди. Соат саккиз ярим бўлди, тўққиз бўлди, ўн, ўн бир ҳам бўлиб кетди, Райяппандан дарак йўқ. Ҳойнаҳой пулни олиб қочиб кетди. Уни алдаб кетиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз. Кўрнишидан виждонли одамга ўхшарди.

Туриб-туриб ахири палатага қайтиб келдим. Ҳамма ҳар чеккадан мени талашга тушди:

— Найяр! Қани менинг ноним?

— Найяр! Қани итлий?

— Нега бўш қайтиб келдинг?

— Ҳой, Раман Найяр! Қаёққа йўқолиб кетдинг?

Мен ўзимни йўқотиб қўйиб, юборган одамим қайтиб келмади, деб зўрга жавоб қилдим.

Ҳаммадан кўпроқ тиқилинч қилган Муттепеллая бўлди. Унинг полициячи бўлгани бекорга эмас-да! «Ҳов, Раман! Сен кимни алдамоқчисан? Қани, бу ёққа чўзиб қўй пул билан идишни!» — деб бақиради.

Шовқин-суронни эшитиб, ҳамшира Каусаля югуриб келди. Ҳамма нарсани суриштириб билиб олди-да, менга айтди:

— Найяр! Пулни сен йиғиб олдингми, энди ўзинг жавоб бер. Олганларингнинг ҳаммасини қайтариб бер.

— Менда нима айб? Юборган одамим қочиб кетди. Мен нима учун энди бировга жавоб бераман? — дедим мен.

Ҳамшира ўзининг гапида туриб олди:

— Тортишма. Сен олдингми, сен қайтаришинг керак. Биз малаяламларни шарманда қилма.

Сезган бўлсанглар керак, у мени ўғри деб айблагани йўқ. Лекин барибир айбдор менман. Ёнимда пул бўлганида-ку, ўша заҳоти ҳаммасини тинчитардим. Аксига олиб ёнимда сариқ чақа ҳам йўқ. Нима қилиш керак?

Бош врач ҳам етиб келди. Ҳамма унга менинг ус-тимдан арыз қилиб кетди.

У жаҳл билан менга бақирди:

— Товламачи! Ўғри!

Мен ҳали ўғри бўлдимми? Алдоқчи бўлсам бордир. Лекин нима учун ўғри бўларканман?

— Доктор жаноблари, мен ўғри эмасман, — деб бақирдим мен ҳам.

— Йўқол! Йўқол ҳозир касалхонадан!

— Мен...

— Бўлди. Гапирма.

Хуллас, бош врач мени касалхонадан чиқариб юборишни буюрди. Шундоқ таъбим тирриқ бўлиб кетдики, ундан кечирим сўрашга ҳам тилим бормади. Мана эн-

ди уйга кетмасам бўлмайди. Хотиним Руккуга анча-мунча пул юборган эдим. Хотиним анча ақлли. Унча-мунча пулни жамғариб қўйган бўлса керак. Уша пулларга бориб нон дўкони очаман. Ҳаммасини ишлатиб юборган бўлса-чи? Ҳа, майли, ҳечқиси йўқ. Бир амаллар.

Орта бошқа касалхонага бориб кўрсаммикин? Йўқ, шуниси ҳам етади. Бунақа гиди-пидига энди тобим йўқ. Кейин шуниси ҳам борки, қачонгача энди одамларни алдаб кун кўраман! Йўқ, яна ўша ҳаммол-лигимни қиламан. Касалхонада ётгандан кўра ўша ўн чандон обрўлироқ. Ҳалол меҳнат қилиб кун кўрганга нима етсин! Шундоқ эмасми?

ЧОЙХОНАДА

Тун бўйи мижжа қоқмадим. Турмуш гам-ташвишлари, сиёсий можаролар ва ҳар хил бошқа нарсалар мени безовта қилиб ҳеч ухлатмади. Эрталаб бошим оғриб, кўзларим қизарган ҳолда ўрнимдан турдим.

Узоқ-узоқларга чўзилиб кетган бир хилдаги тўрт-бурчак шолизор эрталабки шамолда тебраниб турибди. Шолизорда ишлаётган деҳқонлар бир-бири билан бақириб-чақириб гаплашяпти. Ҳовлиларда болалар бақириб-чақиряпти. Қушлар чуғурлаб она табиатга тонгги саломини айтяпти. Ажойиб тонг эди!

Она табиат!.. У ҳамшиша ажойиб ва ҳамшиша навқирон. Лекин унинг гўзаллиги ва навқиронлиги кишини ҳар доим ҳам хушнуд қилавермайди. Табиат нима, гўзаллик нима — буни билмайдиган одамлар ҳам бор дунёда. Биладиганларнинг эса табиату гўзалликдан завқ олишга на вақти бор, на имкони. Гўзалликни ҳис қилувчи ва вақти-имкони бор одамгина она табиат қучоғида дам олиши, унинг этаги билан кўз ёшларини артиши мумкин. Мана шу ҳис-туйғу ва имкон одамни табиат билан боғлайди. Лекин одамнинг ҳаёти, унинг шодлиги-ю қайғуси табиат қонунларига эмас, жамият қонунларига, бошқача қилиб айтганда, ижтимоий муҳитга боғлиқ.

Менинг «ижтимоий муҳитим» чор атрофдаги та-

биат гўзаллигидан баҳраманд бўлишга имкон бермасди. Эрталабки шабада ёниб турган пешанамни сови́тмасди. Дарахтларнинг танаси узра тушаётган қуёшнинг оромбахш нурлари менинг ҳориган кўзларимни қувонтирмасди.

Мен секин-аста чойхонага йўл олдим. Бир пиёла чой озгина бўлса ҳам руҳимни кўтарар. Маданиятнинг шиддат билан ривожланиши дунёдаги ҳамма нарсани остин-устин қилиб юборди. Заҳар одамларнинг севимли ичимлигига айланди. Қайноқ нарсани ушласангиз, у қиздиришу куйдириш ўрнига совитади.

Бозор майдони қишлоғимиздаги маданият маркази. Бу ерда қишлоқ халқига шаҳар ҳазм қилмаган ва тупуриб ташлаган ҳар қандай нарса кўз-кўз қилинади. Шундоқ йўлнинг ёқасига устахона жойлашган. Унинг ёнида тикувчининг дўкони. Сал нарироқда балиқ растаси. Унинг ёнида эса баққоллик дўкони бор. Шу дўконнинг орқасида эса Мамуттийнинг чойхонаси жойлашган. Бу чойхона маҳаллий ахборот маркази ҳисобланади. Бу ерда деҳқонларимиз ҳам маҳаллий, ҳам жаҳон миқёсидаги янгиликлардан хабардор бўладилар. Вилоятда нима бўляпти, мамлакада нима ҳолаҳвол, дунёда нима янгиликлар бор — ҳаммасини мана шу чойхонада ўтириб билиб олиш мумкин.

Мамуттий чойхонасининг тепасидан энгилгина тун кўтарилиб турибди. Мен секин ичкарига кирдим. Мана салкам ўн беш йилдан бери менга таниш стол. Унинг бир бошига тўртта стакан тўнкариб қўйилган. Унинг ёнида совуқ сув тўлдирилган хумча. Хумчанинг ёнида эса шакар солинган идиш. Булардан ташқари яна сигареталардан бўшаган иккита тунука қутича турибди. Бирига чой, иккинчисига кофе солиб қўйилган. Кўзга кўринадиган жойда сув қайнатадиган қўрғошин идиш, катта кружка, дока сузгич, қошиқча — хуллас чой тайёрлашда ишлатиладиган ҳамма нарса қўйиб қўйилган. Мамуттийнинг ўзи стол олдида

стакан ювиш билан банд. Мени дарров кулиб қарши олди:

— Келинг. Утиринг. Ҳозир сут олиб келади, кейин мен сизга чой тайёрлаб бераман.

Чойхоначи ўн ярим анна қарзи эвазига қишлоқ дурадгори ясаб берган стулга ишора қилди. Мен стулга чўкдим. Утиришим билан стулнинг орқа оёқлари ерга ботиб, мен чалқанча ўтириб қолдим ва шу кўйи шифтга тикилганимча ўтиравердим. Унг тарафда ўн беш йиллик сармоя эвазига харид қилинган ойнали шкаф турибди. Бу Мамуттий хонадонининг фахри ва асосий бойлиги. Мамуттий шу шкафни тўғрисида гапиришни жуда яхши кўради. У ғурур ва севинч билан шкафга кўз югуртириб, йиғилганларга қараб айтади:

— Қулинг ўргилсин қора дарахт! Ойнасининг ўзини Кўчиндан олиб келганман. Бунақа нарсани фақат ўша ердан топиш мумкин. Бориб келишга, йўлнинг ўзига икки ярим рупиям кетган. Раҳматли дурадгор Рамана-ашарийни танирмидингиз? Бу шкафни ўша ясаган. Бу атрофда ундан ўтадиган уста йўқ!

Мамуттий бу шкафга бисотидаги бор-йўқ пулини сарф қилган. Дастмоясиз қолиб уч ой савдони тўхта-тиб қўйишга ҳам мажбур бўлган. Оиласи очдан ўлишига сал қолган. Ўзи ҳам, хотини ҳам, иккита боласи ҳам қоқсуяк бўлиб қолган. Қараган киши қўрқади — териси-ю, қуруқ суяги қолган, холос. Кейин худо қўллаб юборгану аллақаердан уч-тўрт рупия пул топиб келиб, касби корини яна бошлаб юборган.

Мамуттий чой тайёрлайди, хотини эса ўчоққа ўхшаш тандир олдида ўтириб олиб дўса¹ ёпади. Энди у ойнали шкаф олинган пайтдагига ўхшаб чўпдек ориқ эмас. Тўлишиб, сувга солинган нўхатдек шишиб кетган. Бир яшар кенжа ўғли онасига орқасидан ёпишиб олиб ўзининг тилида бир нималар деб чуғиллайди.

¹ Дўса — бир хил нон.

Жажжигина қўллари билан онасининг елкасига уриб-уриб қўяди. Лекин онаси парво қилмайди. У тандирдан нонларни узиб-узиб олиб, эски саватга ёзилган банан барглари устига ташлайди. Ёнида бир чинни тақсимчада нон турибди. Она ўша нонни чўқилаб-чўқилаб ўзи ҳам ейди, боласига ҳам едиради. Битта нон тугаса, яна иккинчи нонни саватдан олиб тақсимчага солиб олади.

Мамуттий ҳамма стаканларни ювиб тугатди-да, сутчи қиз келмаяптимикин, деб ташқарига чиқиб кетди. У ердан унинг гижинган овози эшитилди:

— Ҳе лаънати! Кун чиқиб, офтоб орқасини куйдирмагунча бошини ёстиқдан кўтармайди. Сутни вақтида олиб келиш қаёқда! Бор-е, деб олмай қўяман, ана унда ўзидан кўрсин. Менга деса олиб бориб ариққа тўкиб юбормайдими.— Кейин қайтиб кирди-да, менга қараб деди:

— Жаноб! Яна бирпас сабр қиласиз. Ҳаммаси шу ярамас қиз туфайли...

Мен индамадим. Сув қайнаётган кичкина қалайи декчанинг қопқоғи шақиллай бошлади. Мамуттий ўчоқдан иккита-учта чўғни тортиб, оловни пасайтириб қўйди. Сутчи келмаётганмикин, деб у қарагани ташқарига чиқиб-чиқиб кетади. Мен парвойи фалак бўлиб дўконни томоша қилиб ўтирибман. Олдимда узун бир стол. Унинг нарёғида ротан ёғочидан қилинган бир стул билан бир табуретка турибди. Дўконнинг бир бурчагида темир таглик устида қоғоз гулчамбар билан безатилган Субраманьянинг сурати турибди. Субраманья Мамуттий хонадонининг ҳомийси. Сурат ёнида сандал дарахтидан қилинган шам ва икки сиқим камфара турибди. Бу маъбуд Субраманьяга тортиқ. Темир қорачироқнинг ясси таглиги устида пиликдан тушган бир сиқим кул ётибди. Бу бурчак — ибодатгоҳ. Мамуттий кечқурун чироқка кокес мойи қуйиб, чироқ билан камфарани ёқиб қўяди. Кейин муқаддас

кулдан бир чимдим олиб пешанасига суради-да, кафтларини жуфтлаштириб, ибодат қилишга тушади. Ибодат охирида у ҳар сафар битта калимани ўқийди. Бу калимани у Пажаний тоғига зиёратга борганида бир рупия бериб бир дарвишдан ўрганиб олган. Эрталаб эса Мамуттий Субраманьянинг қаршисида бирпас туради-да, кейин ишига киришиб кетади. Умуман, Субраманьянинг фатвосини олмай туриб, ҳеч қанақа ишни бошламайди.

— Бунақада ҳамма мижозларим айнаб кетади-ку!— Мамуттий остонада туриб гижиняпти.— Ҳар куни бунинг сутини бир соат пойласам, дўконимга ким келади?

Шундай деб у йўлнинг ўртасига чиқди-да, бўйнини чўзиб узоқ-узоққа тикилди. Хотини эса на эрига аҳамият беради, на бошқа бировга. Миқ этмай нонини ёпиб ўтирибди. Нонларини узиб, биттасини тақсимчага солиб олади-да, ушатиб-ушатиб ейишга тушади. Бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ. Бола эса онасининг олдидан нари кетиб, ердаги тупроқни чангитиб ўйнашга тушган. У ҳовучини тўлдириб тупроқ олиб, ўрнидан туради-да, гандираклаб бир неча қадам юради-ю, йиқилиб тушади. Ҳовучидаги тупроқ сочилиб кетади. У яна вўр бериб тупроқни ердан сидириб олади-да, ўрнидан туриб, хамир қориб қўйилган тоғорага қараб йўл олади. Яқин келганида яна йиқилади. Яна ўрнидан туриб, ниҳоят кўзлаган мақсадига етади: ҳовучидаги тупроқни тоғорага ташлайди...

Она «Вой-бў!» деб ўрнидан туради-да, боласини шартга қўлидан ушлаб ҳу нарига обориб қўяди. Кейин ўгирилади-да, менга тикилиб қарайди. Мен ўзимни билмаганга солиб Мамуттийнинг худосига тикилиб ўтиравераман.

— Ҳа сеними, ярамас!— деб хотин боласини чимчилаб олди. Бола йиғлашга тушди. Хотин менга яна бир бор қаради. Мен расми томоша қилишда давом

этидим. Хотин каттакон қошиқ билан тоғорадаги хамирни қориштиришга тушди. Хамирни қориштиряпти-ю, икки кўзи менда. Мен бўлсам ҳеч нарсани кўрмагандек ўтирибман.

Шу маҳал сутчи қиз кўзада сут олиб келиб қолди. Кўриши билан Мамуттий унга ўшқирди:

— Сенга минг марта айтдим, сутни вақтида олиб келгин деб. Сен бўлсанг ер ютгандек дому дараксизсан. Ярамас! Сут менга азонда керак,— Мамуттий кўзада сут олиб келган қизга бақирди.

Кўзани узата туриб қиз деди:

— Бу кишининг гапларини қаранг. Азондамиш! Мен азонда бўлмай, қачон олиб келибман! Тонг отганига жуда қанча бўлибди!

Мамуттий сутни ичкарига олиб кириб, столнинг четида турган идишга қуйди.

— У-у! Сув-ку! Қуп-қуруқ сув! Энди мен шу сувга пул тўлашим керакми? Худодан қўрқмайсанми?

— Қани сув?— ўшқирди қиз.— Қанақа сув? Сув билан ойим фақат сигирнинг елинини ювади. Бизда шу маҳалгача сутга сув қўшиш деган нарса бўлган эмас.

— Нима? Манови нима?— шундай деб Мамуттий столнинг четига озгина сутдан тўкди-да, менга қараб деди: — Ўзингиз қаранг, жаноб! Шу сув эмасми? Шундоқ сув-ку. Ҳой қиз! Менга қара. Бунақада сен гуноҳга ботиб кетасан-ку! Ҳукуматимиз ўзи қаёққа қараяпти, жаноб, шунга ҳеч ҳам тушуна олмайман-да.

Мен индамай ўтиравердим.

— Бунақа сутни иккинчи менга олиб келмай қўя қол. Бунақа сут керакмас менга.

— Керак бўлмаса, керак эмас-да. Лекин олдин қарзларингизни бу ёққа чўзиб қўйинг-чи,— ҳеч бир тап тортмай деди қиз.— Кечагини, ўтган кунгини, бу-гунгини, кейин ҳўв анови бир ярим аннани...

— Яна қанақа бир ярим анна?

— Эсингиздами, бир марта бир ярим анналик сут олиб келганимда, пулини кейин бераман, деган эдингиз. Демак сиз менга ҳаммаси бўлиб ўн ярим анна беришингиз керак.

— Ўн ярим анна? Эсингни йиғ, ҳой қиз! Балки сен ҳали ота-боболаримдан қолган пулларни ҳам сўрасан?

— Бизнинг сигиримиз ҳам бизга ота-боболаримиздан қолган. Сутни берганимиздан кейин пулини сўраймиз-да.

— Сутга-ку бажонидил тўлайман. Лекин сувга ҳеч ҳам тўламайман.

— Ўзингиз нимани сотиб ўтирибсиз? Чой деганингиз шундоқ сув-ку.

— Нима? Ярамас қиз! Қани яхшиликча туёғингни шиқиллатиб қол-чи.

— Пулни беринг, кейин кетаман.

— Ҳозир пулим йўқ, пешинда кел.

Чойхоначи қуруқ чойдан олиб, қайнаб турган сувга ташлади ва кейин менга мурожаат қилди:

— Жаноб, биттагина дўсага қалайсиз?— шундай деб сўради-да, жавоб кутиб ўтирмай битта дўсани тақсимчага қўйди ва устига бир талай чатний¹ солиб, олдига олиб келиб қўйди.

— Пулни беринг, гуруч олишимиз керак,— қистади қиз.

— Ҳозир бера олмайман, деяпман. Ҳали ҳисобкитоб қилишим керак.

— Менга пул ҳозир керак. Ҳисоб-китобингизни кейин қилаверасиз.

— Ҳозир бермайман.

— Бермасангиз, мен ҳам кетмайман.

-- Ҳа, бўпти, бир оз кутиб тура тур.

¹ Чатний — нордон ҳўл мевага зиравор қўшиб тайёрланиб овқатга қўшиб ейиладиган хушхўр нарса.

— Кутишга вақтим йўқ.

— Менинг ҳам сен билан айтишиб ўтиришга вақтим йўқ.

Чойхоначи битта стаканга озгина сут қуйиб, бир чой қошиқ шакар солди-да, докадан ўтказиб қайноқ чой қуйди ва кейин қошиқча билан шақиллатиб шакарни аралаштирди. Яна битта стакан олиб, чойни у стакандан бу стаканга қуйиб шопирди. Кейин чой солинган стаканни ёруққа тутиб қаради-да, менинг олдимга олиб келиб деди:

— Жанобга бу чойни махсус усулда тайёрладим.

Хотини эса ҳали ҳам дўса ёпиш билан овора. Бола хамирга тупроқ қўшганини кўрмадимикин, деб менга қараб-қараб қўяди. Мен сир бой бермай чойни ичиб ўтирибман. Кўнглида шубҳа қолдирмаслик учун ўгирилиб олиб кўчани томоша қилиб ўтирибман.

Шу пайт шарақ этган бир тарсаки овози эшитилди. Кетидан хотин кишининг йиғиси эшитилди. Нима бўлдийкин? Ғазаби қайнаган Мамуттий хотинини ураётган экан.

— Сен ўзи қаёққа қараяпсан? — қичқирарди у. — Битта-яримта кўриб қолса, менинг дўконимга келмай қўяди-ку! Мени хонавайрон қилмоқчимисан?

— Ўзи нима гап? — сўрадим мен.

— Нимасини айтай, жаноб. Бу хотин менинг бошимга етади... Мен буни... ҳозир... — шундай деб у яна қўлини кўтарди.

— Тегма унга, — қичқирдим мен.

У чекинди.

— Бахтингга жаноб шу ердалар, — деди хотинига.

Мен дарров гапнинг тагига етиб олдим. Болакай ҳалиги бошлаган ишини қўймабди, яна бир сиқим тупроқни олиб келиб, хамирга ташлабди-ю буни Мамуттий билиб қолибди. Мана энди она-бола иккови йиғлаяпти. Мамуттий жаҳли чиқиб гўлдираяпти:

— Бу хотин менинг бошимга етади, бошимга етади. Бошимга етмагунча кўнгли тинчимаydi.

Хотини ҳам юз-кўзини артиб-артиб эътироз билдир-япти:

— Уғил бола доим отасига тортади. Мен нима гуноҳ қилибман? —

— Сенми? Сенинг гуноҳинг йўқми? Қаёққа қараётувдинг бўлмаса? Нега болага қараб турмадинг?

— Хаёлим ўйнашимга кетувди! Нега, нега! Сизга нима?

— Сизга нима?!— Мамуттий қутуриб кетди. Тишларини ғичирлатиб хотинининг олдига югуриб келдида, бор кучи билан тарсаки тортиб юборди. У чинқирганича нарига отилиб кетди.

— Мен кетаман! Мен энди бир минут ҳам тура олмайман! Эртаю кеч манови ерда оловнинг олдида турсам. Тутун ютганим-ютган бўлса. Яна устига калтак ҳам есам! Йўқ, мен энди кетаман.

— Бор! Жўна!— қичқирди Мамуттий.

— Ҳа, жўнайман. Нонингиз бошингизда қолсин!— у жаҳли билан қўлидаги капгирни улоқтирди. Капгир бориб шкафнинг ойнасига тегди ва ойна чил-чил бўлиб, ҳамма ёққа сочилиб кетди.

— Войдод! Бевафо! Оҳ!— у шундай қичқириб ўзининг кўксига муштлай бошлади.

Шунча меҳнат-машаққат самараси, тўқлик аломати бўлмиш ойна ер билан битта бўлиб ётарди.

Бола йиғлашдан тўхтаб, отасига ҳайрон бўлиб тикилиб қолди. Шу нарсалар ўзи туфайли, бир сиқим тупроқ сабабли бўлганини бола бечора қаёқдан билсин! Онасининг ҳам ранги мурдадек оқариб кетган. У жиноят устида қўлга тушгандек бир бурчакка тикилиб, нафасини ичига ютиб турибди. Капгирнинг шундай даҳшатли воқеага сабабчи бўлишини у ҳам қаёқдан билибди!

— Бевафо! Лаънати!— Мамуттий ерда синиб ётган ойнани кўриб юраги қон бўлиб кетди. Ахир шу ойнани деб у атайлаб Кўчинга бориб келган, ойнага фалон пул тўлаган, яна йўлга икки ярим рупия ҳам сарф қилган.

— Нега шундоқ қилдинг?— хотинига қараб гижинди Мамуттий.— Ундан кўра уриб менинг бөшимни ёриб қўя қолганинг яхши эмасмиди?

Чўкка тушиб Мамуттий ердан ойна синиқларини тера бошлади. Уларни олиб-олиб бир-бирига туташтирмоқчи бўлади. Мен бўлсам индамай шуларнинг ҳаммасига қараб ўтирибман.

БЕКАМУ КЎСТ ХОТИН

Дивакаран Найяр йигирма ёшга кирганда битта-яримта қизни кўз остига олиб юра бошлади. Унинг тасавурида бўлажак хотини ма-на бундай бўлиши керак эди: ёши роппа-роса ўн тўрт-да, ранг-рўйи худди олтин тангага ўхшаган, қалин жингалак қора сочлари тиззасига тушган, боши шарм-ҳаё билан эгилган, лекин шунда ҳам бир кўришда кишини ўзига ром этадиган, бўйи беш футдан ортиқ эмас, қадди-қомати келишган, хипчагина. Дивакаран Найяр, ўқимаган қиз хотинликка номуносиб, деган фикрга мутлақо қарши эди. Ёшгина хотиннинг мур-раккина бошини илм-фан ҳикматлари-ю, маданият бойликлари билан тўлғазиш эрга нақадар зўр қузур бахш этади!

Ёшлик йиллари аллақачон орқада қолиб кетган ва сочларига оқ оралаб Дивакаран Найяр ўрта яшар ки-ши бўлиб қолган, лекин шунга қарамай бўлажак ра-фиқаси ҳақидаги фикрини жиндай ҳам ўзгартиргани йўқ. Бўлажак рафиқаси роппа-роса ўн тўрт ёшда бў-лиши керак. Унинг назарида ўн беш ёшли қиз ҳам бир, қари кампир ҳам бир. Агар ранги тилла зеварларнинг рангидан сал бошқачароқ бўлса, уни қорамўнди дея-веринг. Қизларнинг ахлоқ-одобига келганда эса, Ди-вакаран Найяр тўртинчи синфдан ортиқроқ ўқиган қизга жуда шубҳа билан қарар эди.

Коллежда ўқиб юрган кезларида Дивакаран Найяр

курсдош қизларга ёқиш учун уларнинг атрофида гир-дикапалак бўлган ўртоқларини кўриб ҳайрон бўларди. Унинг ўзи қизларни тариқча ҳам ҳурмат қилмасди, бузуқ хотинлардан ҳазар қилгандай ҳазар қиларди. Бу қизларнинг кўчага бирон эркак кишисиз — отаси, ака-укаси ё эрисиз ёлғиз бир ўзи, бесўроқ чиқишга қандай қилиб бети чидаркин, деб ҳайрон бўларди. Ахир аёллик деган нарсани пинҳон бўлгандагина, бегона кўзлардан нарироқ бўлгандагина ўзига мафтун этади!

Пинҳон бир куни Дивакаран Найяр ўша ўзи ҳазар қиладиган «қари» қизлардан биттаси билан тўқнашиб қолди. Велосипедда кетаётиб, у бир анқайиб турган қизни уриб юборди. Қиз ўша коллежнинг биричи курсида ўқирди. Оқибатда уччалоғи ҳам — Найяр ҳам, қиз ҳам, велосипед ҳам ағдарилиб, тупроққа беланди. Биринчи бўлиб Дивакаран Найяр ўрнидан турди. Қиздан кечирим сўрашу уни ўрнидан турғазиб қўйиш хаёлига ҳам келмади. Қиз инқиллаб-синқиллаб гавдасини ердан кўтараётганида Найяр унга кесатиб деди:

— Дўмбоқ қиз! Бунақа қийин ва хатарли усулни танлаб нима қилардилар? Яна шундоқ йўл устида, куппа-кундузи-я! Қулоғимга бир оғиз шипшитиб қўйганларида, кечқурун ўзлари айтган ерга етиб борардик. Ёки мен жентльмен эмасманми?

— Узингнинг опа-сингилларингга ўхшатяпсан шекилли, — деди қиз нафрат билан ва ердаги китобларини йиғиб олди-да, жўнаб кетди.

«Шу ҳам қизман деб юрибди, — қизнинг кетидан қараб маъносиз ўйлади Найяр. — Ҳозир шу ерда уятдан ерга кириб кетиши керак эди. Бу бўлса биттага ўнгани қўндириб турибди. Эркак кишидан уялиш у ёқда турсин, бемалол кўзига бақрайди. Уятсиз!»

Шу воқеадан кейин орадан кўп ўтмай унинг оғайнисини Раман Куруп уйланадиган бўлиб қолди. Келиннинг коллежда ўқишини эшитиб, у оғайнисини бўла-

жак турмуш ўртоғидан айнатишга ҳаракат қилди, Ҳатто унинг олдида ўтириб олиб, унга лекция ҳам ўқиди: «Менга қара,— деди.— Эрини худодай билиб эъзозламайдиган ҳам хотинми? Ўшанга уйланиб нима маза топасан? Хотин деган Сита-девийга ўхшаган бўлмаса, ўз иззатини сақлай оладими? Наҳотки мана шу ўқимишли хотинни, эр амри — худо амри, деб гапимга қулоқ солади, деб ўйласанг? У сенинг гапингни уч пулга ҳам олмайди. Ҳар гапда бир Америка билан Европани рўкач қилиб туради. Мана кўрарсан! У ҳам камлик қилса, Россияни ҳам мисол қилиб кўрсатади. Шуларнинг ҳаммасига сен индамай чидаб ўтираверасанми? Бундай ўйлаб кўр: мана шунақа билагон хотинга сенинг нима қадр-қимматинг бўлади? Эр деган хотинни номаълум лаззатли бир дунёга олиб кириши керак. Хўш, сен ўшанинг олдида ўзингни шунақа сеҳргар ҳис қила оласанми? Ҳеч ҳам ҳис қила олмайсан. Лекин ёш, содда, оқ кўнгил, уятчангина бир қизга ўша янги дунёни тақдим қилиш кишига нақадар зўр ҳузур бахш этади! Кўз олдинга келтир: мана, қаршингда нозиккина, ожизгина, итоаткоргина, қўлинг тегар-тегмас ҳушидан айрилай деб ўша қиз турибди... Оҳ! Нақадар роҳат! Бизга мана шу роҳатни бахш этган парвардигор, сенга офаринлар бўлсин! Эркаклар даврасига ўрганган, сенинг ўртоқларинг билан бемалол гаплашиб-сўзлашаверадиган хотиндан нима кутиш мумкин? Бундай хотинга уйлансанг, ҳаётинг адои тамом бўлади. Менинг гапимга ишонавер...»

Дивақаран Найяр нутқининг шу жойига келганида бирдан ўртоғи стол тортмасидан бир даста таклифномаларни олди-да, уларга меҳмонларнинг адреси ва исм-фамилияларини ёза бошлади.

Бутун коллеж тўйга кетди, лекин Дивақаран Найяр тўйга бормаи, хонасида бир ўзи қолди. Ҳувиллаб қолган ётоқхонадаги одатдан ташқари жимжитлик

туфайли унинг тасавуридаги қиз илгаригига қараганда яна ҳам жонлироқ ва ёрқинроқ кўз олдига келди.

Дивакаран Найяр эртаси куни азонда ўрнидан туриб, одатдагидек примусни ёқди-да, кофе тайёрлади. Стаканни каравот ёнидаги стулга қўйиб, яна ўрнига ётиб, адёлига ўраниб олди-да, кофени битта-битта ҳўплаб ича бошлади. Бу «ўриндаги кофе» унга одат бўлиб қолган эди. Кофени секин-секин ҳўплар экан, у уйланганидан кейин келадиган тонгги дақиқаларни ўйлаб, ширин хаёлларга берилиб кетди. Ҳозир кофе ичиши осон эмас: ўзи ўриндан туради, бориб ўз қўли билан кофе тайёрлайди, қайтиб келиб яна ётади, ўшанда кейингина кофе ичади. Уйланганидан кейин ҳаммаси бошқача бўлади. Аввало эрталаблари хотинининг қўлидаги билагузукларнинг қўнғироқдай овозини эшитиб уйғонади. Кўзини очиб, даставвал хотинининг мафтун этувчи ибо билан кулиб турган ёқимли, мулойим юзи-ю, сипогина ерга боқиб турган кўзларини кўради. «Ўриндаги кофе» ҳам ўшанда ҳақиқий «ўриндаги кофе» бўлади: ёш, навқирон баданнинг иссиғи ва хушбўй ҳиди ҳали кетмаган ўринда ҳузур қилиб ётганича нилуфар гулдай нозик қўллардан стаканни олади-да, кофе ича бошлайди. Оҳ! У кофе эмас, фаришталар ичадиган ҳақиқий оби ҳаёт бўлади!

Хаёлий севги манзараси ҳақиқатга қанчалик мос — шу ҳам Дивакаран Найярни анча қизиқтирарди. У хаёл билан тирик эди. Кўпинча кўзи уйқуга кетаётиб, у шу нарсани кўз олдига келтирарди: мана, у олдида итоаткорона бош эгиб турган ёш хотинининг пешанасидан қоп-қора жингалак сочларини астагина суриб қўймоқда ва унинг чиройли, тиниқ ва уятчан юзи кўринмоқда.

Дивакаран Найяр, хотин-қизларнинг нарсаларига — блузками, тақинчоқми, бошқа нарсаларми — ҳаммасига жуда қизиқиб қарар эди. Янги чиққан

нарсаларнинг расмини дарров блокнотига чизиб, тайёрловчиларнинг адресларини ёзиб оларди. Дўконларга кириб, кофточкаларни, худди хотинига танлагандай, у ёқ-бу ёгини ағдариб, диққат билан кўрарди.

Анча аввал, ўзига қиз танлашни энди бошлаган пайтларида, бир куни Дивакаран Найярнинг бутун талабларига жавоб берадиган бир қизга кўзи тушиб қолди. Бу воқеа мелод таътили кунларида коллеждан қишлоғига келган вақтда юз берди. Уша куни у бошланғич мактаб дарвозаси олдида Кальянийкуттийни кўриб қолди. Азбаройи суюниб кетганидан бир қадам ҳам босолмай, унга тикилганча жойида қотиб қолди. Уша ернинг ўзида унга уйланишга қарор қилди. Қизнинг отаси кичкина бир давлат хизматчиси эди. Қиз ўзи оилада тўнғич фарзанд эди. Ундан кейин ҳали оилада бир гала майда-чуйда болалар бор эди. Шунларни эшитганидан кейин ҳам у аҳдидан қайтмади. «Гап ахир бойликда эмас-ку,— деб ўйлади у.— Хотин кинида чирой ва одоб деган нарсалар бўлади. Энг муҳими шу.»

Дивакаран Найяр кўргани келганида Кальянийкуттийнинг уйидагилар уни худди бирор рожани кутгандай кутиб олди. Шундай кутиб олдики, кўриб фаритталарининг ҳам ҳаваси келарди. Кальяний ошхонада онасига қарашаётган экан. Отаси уни етаклаб, хонага олиб кирди-да, Дивакаран Найярга кўрсатди. Бунақа кўрсатув маросими қизнинг умрида биринчи марта бўлаётган эди. Шу бугун, харидор буюмни кўриб баҳололагандай, куёв ҳам қизга баҳо бериши керак эди. Биринчи марта эмасми, қизиқиш уятдан устун чиқди: Дивакаран Найярнинг олдида патнисда мевачева қўя туриб Кальяний бошини хиёл кўтарди-да, куёвга ўғринча бир кўз ташлаб олди. Қизчани кузатиб, мана энди ниҳоят ўзим тасаввур қилган гўзални кўришга муяссар бўлдим, деб ўйлаб ўтирган Дивакаран Найярга бу қараш худди пичоқ урган билан баравар

бўлди. «Улардай беодоб экан! Бузуқ, ахлоқсиз экан, — деди ўзига-ўзи. — Ун тўрт ёшидаки, андишани билмай, бегона эркакка қарайдими, бунга уйланиб нима баракка топардим.» Шундай деб ўйлади-ю, у столдаги нознеъматларга қўлини ҳам урмай, шартта туриб, чиқди-кетди. Орадан икки ой ўтгач, эшитса, қизни ота-онаси маҳаллий судда қоровуллик қиладиган бир чўлоқ кишига эрга берибди. Буни эшитиб, Найяр бир хўрсиниб қўйди. Лекин ўша қизга уйланмадим деб афсусланганидан эмас, балки унинг ўша беҳаёлигини эслаб хўрсинди.

Шу зайлда йиллар кетидан йиллар ўтаверди. Ун тўрт ёшли қизлар кундан-кунга катта бўлиб ўн саккиз, йигирма ва йигирма саккизга кириб қолди. Буни эса Дивакаран Найяр сезмай қолди. Энди ўзини ойнага солганида у илгаригидек хурсанд бўлмасди, аксинча, уни маъюслик чулғаб оларди. Илгарилари сочини ҳаш-паш дегунча тараб оларди. Энди эса сочидаги оқларни топиб, битталаб юлиб ташлагунича бир соат вақт кетарди. Велосипедда сал кўпроқ юрса, оёқлари оғриб қоларди. Демак, соғлигига ҳам унча-мунча путур етиб қолган эди. Эрталабки «ўриндаги кофе»га ҳам энди унча иштиёқ қолмаган эди. Лекин бу эски одатини тарк ҳам этолмасди. «Бу ҳол қачонгача давом этади?» — деб ёшлигини йўқотаётган тана ўқтин-ўқтин унинг онгига савол берарди. Лекин онги йигирма ёшида қандай бўлса, ҳали ҳам ўшандай эди. У ҳали ҳам онгига маҳкам ўрнашиб олган ўша хаёлий қизни изларди...

Бир куни тўсатдан аммасининг қизи Панкажакший Аммадан хат келиб қолди. Хатда бундай дейилган эди: «Акам бизникига зудлик билан етиб келсин. Мен унга жуда муносиб бир қиз топиб қўйдим. Иسمи Камалам. Акам келиб, қизнинг ота-онаси билан гаплашсину қизни уйига олиб кетсин». Бу хат Найярнинг руҳини кўтариб юборди. Панкажакший шундай деб ёзибдими, демак у қиз чиндан ҳам бекаму кўст экан.

Панкажакшийни қисмат ҳусн бобида у қадар сийламаган эди. Лекин вақти-соати етганда расмга мувофиқ, Дивакаран Найяр шу қизга уйлансин, деган масала кўндаланг бўлди. Найяр эса унга уйланшдан қатъий бош тортди. «Панку — яхши қиз. Лекин менга хотинликка арзимади,— деди у.— Ўзинглар инсоф билан айтинглар: хотин вазифасини бажарадиган мана шу қоп-қора опалага ким баҳридили очилиб қарай олади?»

Бу сўзлар Панкажакшийга бориб етди. Лекин у сира ҳам хафа бўлмади. Чунки Дивакаран Найярнинг хотини бўлишдек улуғ шарафга мутлақо лойиқ эмаслигини у яхши биларди. Қиз тоғасининг ўғлига ҳеч қандай ёмонликни раво кўрмади — ўша-ўша уни деб жон куйдириб юраверди. У ўрта мактабни битириб, бир врачга эрга тегди, лекин кўп ўтмай бева бўлиб қолди. Болалари ҳақида қайғуриб, уларни одам қилай деб мактабда ўқитувчилик қила бошлади. Шунинг ҳам айтиш керакки, Дивакаран Найяр топган-тутган пулини уйлангандан кейинги бахтли ҳаёт учун йиғиб юрди, лекин аммасининг қизини ҳам унутмай, унга ҳам доим ёрдам қилиб турди. Бу ёрдам эвазига бир нарса тама қилиш унинг хаёлига ҳам келмасди. Мана, вақти келиб унинг энг жонига ора кирган шу аммаваччаси бўлди — ўн беш йилдан бери ҳеч етишолмай келаётган нарсасини топиб берди.

Дивакаран Найяр Камаламни шундоқ бир кўрди-ю, ўзини орзусига етган ҳис қилди. У хаёлида ардоқлаган гўзал мана бугун қаршисида турибди. Нозик-ниҳолгина қиз столга ноз-неъмат қўйғач, меҳмонга таъзим қилиб кўздан ғойиб бўлди. Лекин Дивакаран Найяр олдига қўйилган кофени ҳам унутиб, ҳозиргина қизча турган жойга тикилганича қимир этмай ўтириб қолди.

Унинг иккала кафтини юзига тираганча индамай

Ўтиришини қизнинг отаси бошқача тушунди. Ҳузур-ҳаловат ифодасини у қониқмаслик деб ўйлади. У дарҳол куёвга далда бериб гапириб кетди:

— Бунинг ҳозирги ориқлигига қараманг! Бунинг онаси ҳам мен уйланганимда чўпдай ориқ эди. Ҳозир бўлса таниб бўлмайди. Қучоққа сиғмайди. Утирса, ўрнидан эмаклаб туради. Шунинг учун кўнглингизни хижил қилманг! Яхшилаб боқсангиз, уч-тўрт кунда шунақанги семириб кетадики, қўяверасиз. Ҳали уйингиздаги эшикни бошқатдан қурмасангиз бўлгани... — шундай деб, у хахолаб кулиб юборди.

Ўзининг гапдонлигидан мамнун бўлиб, гапини хотини ҳам маъқуллашини кутди шекилли, ичкари уйга ҳам қараб қўйди. Лекин унинг гўзалликни ифодалаган бу гаплари Дивақаран Найярнинг қулоғига мутлақо кирмади. Чунки у аллақачон асал ойна ўтказиш режаларини тузишга киришиб кетган эди.

Гавдасининг бутун фазилатларини намойиш қилиб, қиз ошхонага кириб кетгач, онасининг ҳам бўлажак куёвини кўргиси келиб қолди ва у ҳамма ишини қўйиб, меҳмонхонага йўналди. Семиз қорни устига чақалоқни кўндаланг қўйиб, эмизганича у секингина эшикдан мўралади. Найярни кўрди-ю, дарров таниди. Унинг қизлик юрагини биринчи марта ҳаяжонга солган шу киши эди. Аёл кўзларини ола-кула қилиб, овози борица бақириб кетди:

— Вой-вой-вой! Шу киши экан-да! Эшикма-эшик қиз кўриб кофе ичиб юрган экан-да! Ҳали ҳам уйланмадингми? Мана мен шу вақт ичида етти марта она бўлдим. Сен ҳали ҳам бўйдоқ юрибсанми?

Дивақаран Найяр, худди устига қайноқ сув тўкилгандек, сапчиб ўрнидан туриб кетди ва бу гапираётган тепага тикилиб қолди. Уй эгаси ҳам эсанкираб, хотинига қаради. Бу семиз хотин эса ҳадеб гапириб ётибди:

— Бошимдан олтин тўкганда ҳам меннинг бунақага берадиган қизим йўқ! Туф бетинга, уятсиз! Аввал онасини сўровдинг, энди қизига келибсан-да? Бунақасини қаёқда кўргансан? Панкажакший Амма шуни олдинроқ айганда, мен бунга қизимнинг қўлини ҳам кўрсатмасдим. Энди бўлар иш бўлди. Қани, энди, тур жўна! Кофени болаларнинг ўзи ичади. Сут-шакар топиш амри маҳол-ку, бу бўлса...

Тили танглайига ёпишган Дивакаран Найяр индамай ўрнидан турди-да, зинадан тушиб, уйдан чиқиб кетди. Унга нима қаттиқроқ қор қилди — Кальяний-куттийнинг қўпол сўзларими ёки унинг шу қадар ўзгариб бесўнақай бўлиб кетганими — буни ҳозир ўзи ҳам билмасди.

Дивакаран Найяр Панкажакшийнинг уйига жуда маъюс бўлиб қайтиб келди. Унинг хаёлидаги қиз образи бугун биринчи марта ларзага келди. Ким билади, эҳтимол руҳ тасаввур, хаёл билан яшай олар. Лекин тана-чи?

Эртаси куни эрталаб Дивакаран Найяр бир пиёла кофени Панкажакший Амманинг уй ишларидан дағал бўлиб кетган қўлидан олди. «Уриндаги кофе» маросими болаларнинг қий-чуви остида ўтди.

Шунда Дивакаран Найяр тўсатдан шу нарсани ҳис қилдики, унинг бекаму кўст хотин ҳақидаги бутун фикр-ўйлари мана шу қорачагина, тўлагина, хушфеъл ва самимий муаллимада мужассам бўлиб қолибди.

ЙИГИТ СЕВГИСИ

— Ойи! Ойижон! Манови гапни эшитинг...— уйига чоғиб кираркан, йигирма икки ёшли Раҳимон ҳаяжон билан қичқирди.

— Ҳа, нима гап ўзи, ўғлим? Нега бунча хурсандсан?— сўради кекса онаси.

— Ўн саккиз рупия ойлик...

— Ойлик дейсанми? Қанақа ойлик? Нимага?

— Фақат ойликнинг ўзи эмас, уст-бош, овқат, турар жой...

— Кимга экан шуларнинг ҳаммаси?

— Бутун қишлоққа эълон ёпиштириб ташлабди. Суратлари ҳам бор. Суратларини кўрсангиз!..

— Хўш, қанақа экан?

— Форма кийган солдатларнинг сурати. Агар уруш бошланса...— у гапини тугатолмади, ошхонада шарақ этиб тарелка синди.

— Уруш? Э, худо! Нима деяпсан ўзинг? Унниса! Идишларни эҳтиёт қил. Борини авайлаб асраш керак. Айтгин-айтгин, бу яхши кунлар яхшилигича қолсин, болам,— деди она ўчоқ боши томонга қараб.

— Нимаси яхши бу кунларнинг? Қайёққа қарасанг, қашшоқлик, очарчилик. Қоринни тўйғазсанг, кийим-кечаксиз қоласан, кийимни десанг, унда тишингнинг кирини сўриб ўтиришинг керак. Бу ерда ўтин ёриб ўтиришдан нима фойда?

— Нима, тўғри ўқнинг тагига кирмоқчимисан?

— Ахир ҳеч ким ўзининг эртага нима бўлишини билмайди-ку. Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди. Омади келган киши урушдан ҳам соғ-саломат чиқади. Менинг оладиган маошим ҳали сизларга шундоқ иш берадики, қўяверасиз. Омад келмаса, фалокатдан барибир қочиб бўлмайди. Ё бирон касалга чалинасан, ёки яна бирон нарса бўлади...

— Нима десанг, де, болам, лекин бу иш сенга тўғри келмайди.

— Қарорим қатъий, ойи.

— Ҳеч бўлмаса, бизни ўйласанг бўларди.

— Бунақа имкониятни қўлдан бой бериб бўлмайди.

— Сени у ёқ-бу ёққа олиб кетиб қолса, биз бу ёқда нима қиламиз? Шунини ўйласа, одамнинг ваҳимаси келиб кетади.

— Хафа бўлманг, ойи. Мен қайтиб келмаган тақдирда ҳам... Карим бор-ку. Ўн еттига кирди, катта йигит бўлиб қолди. Керак бўлиб қолса, сизларга ёрдам беради.

— Ҳар ҳолда, ўғлим, шу ишдан воз кеч...

Раҳимон тутақиб кетди:

— Ахир қачонгача шунақа азоб-уқубат чекамиз? Хавф-хатарни ўйласа, одам қандоқ қилиб роҳат кўради?

Она яна анча маҳалгача ўғлини аҳдидан қайтаришга ҳаракат қилди. Лекин қўлидан ҳеч нарса келмади.

Кечқурун хотини Унниса эри Раҳимоннинг олдига кирди. Ерга титилиб кетган бир бўйра солди-да, устига кўрпача ёзиб, ёстиқ қўйди. Раҳимон оёғини чўзиб, бошини қўлига қўйганича ётиб ўйга толди.

— Нега бунақа ўжарлик қиляпсиз? — секин сўради хотини.

— Қанақа ўжарлик? — чўчиб кетди Раҳимон.

— Солдат бўлишни шунча орзу қилиб қолдингизми?

— Кел, бу ёққа ўтир, гаплашамиз.

Унниса кўрпачани тўғрилаб, эрининг ёнига ўтирди. Раҳимон хотинини қучоқлаб, ўзига тортди-да, деди:

— Сен менинг ойим билан гаплашганимни эшигдингми?

— Эшитдим. Сиз шу гапни бошингиздан чиқариб ташланг!— шундай деб, у эрига жуда-жуда ёлворувчан назар билан қаради.

— Мен жуда кўп ўйладим,— жавоб берди Раҳимон чуқур хўрсиниб. Унинг қатъий бир қарорга келгани кўриниб турарди.

Иккови бир неча минут жим қолди. Раҳимоннинг қўлига бир томчи қайноқ кўз ёши тушди.

— Нима бўлди, тентак?— Раҳимон ўрнидан хиёл турди-да, энгашиб хотинининг юзига қаради.

— Яна сиз, сени яхши кўраман, дейсиз,— деди Унниса титроқ товуш билан.

— Ҳа, яхши кўраман. Нима, ишонмайсанми? Худди мана шу севги учун, сени қашшоқлик нималигини билмасин деб, бахтли бўлсин деб...

— Бунақа бахтнинг кимга кераги бор?

— Ундоқ дема. Ҳаммасини кейин тушунасан. Шу лаънати йўқчилик деб бир нарсани бундай одамга ўхшаб қилиб ҳам бўлмайди. Мана, яқинда туғасан... Пулни қаердан оласан? Кейин...

— Бир амаллармиз. Фақат сиз бирга бўлсангиз бўлди.

— Йўқ, бўлолмайман. Турмушни яхшилаб олишга шунақа қулай фурсат келади-ю, қўлдан чиқариб бўладими? Шундоқ қулай фурсатни қўлдан бериш нодонлик бўлади. Ёнма-ён ўтириб, ҳадеб бир-бирини эркалай-вериш — бу ҳали севги деган гап эмас. Яхши кўрувчи одам жудолик ғамига бардош бериб, суюкли кишиси-

нинг бахт-саодати учун қўлидан келган ҳар бир ишни қилиши керак. Ҳақиқий муҳаббат мана шу. Шундай эмасми?

— Мен қўрқиб кетяпман,— деди Унниса ва шундоқ деб ҳўнграб йиглаб юборди.

Раҳимов хотинини қучоқлаб, унинг кўнглини кўтариш учун деди:

— Нимадан қўрқасан? Менга у-бу нарса бўлади, деб ўйлаяпсанми?

— Қўйинг, гапирманг. Яна фалокатни ўзингиз чақриб ўтирманг,— шивирлади Унниса.

— Унниса, худога орқа қилавер. Умидни қўлдан берма. Менга бир нарса қилган тақдирда ҳам нима бўпти? Сен намунча куйиб-пишасан?

— Нима дедингиз?— йиглашдан тўхтаб, ҳайрон бўлиб сўради Унниса.— Ҳаммамизнинг тепамизда худо бор. Агар мундай олиб қарасак, мен сенга нима қилиб бердим? Сени деганлар қанча эди! Ўшалар билан яшаганимда кўпроқ ҳузур-ҳаловат кўрардинг.

— Бўлди, гапирманг.

— Нега? Ахир рост-да, сени деганлар, сенга бошпана ҳам, севги ҳам берадиган шайдолар қанча эди! Ҳали ҳам топилади...

— Уялмайсизми шундоқ дегани?— жаҳли чиқиб кетди Уннисанинг.— Юрагингиз намунча тош бўлма-са! Сизнинг гапларингизга ҳеч ақлим етмай қолди.

— Мен сени хафа қилмоқчи эмас эдим. Лекин, менимча, ҳамиша энг қора кунга гайёр туриш керак. Осмонда учиб юрмай, ерда юриш керак. Кўзни очиб у ёқ-бу ёққа қараш керак. Шунинг учун...

— Бўлди энди. Эшитишни ҳам хоҳламайман. Агар мен ўлсам, сиз ҳойнаҳой...

— Бўпти, кел, бу гапни қўяйлик. Бу гапни мен бекор бошлабман. Сени хафа қилиб қўйдим. Бир-биримизни севарканмиз, тақдир бизга шунчалик шафқатсиз бўлиши мумкинми? Мана кўрасан, менинг

жуда ишим юришиб кетади, катта мартабага эришиб қайтиб келаман. Ана ўшанда манови ваҳималарингни ўйлаб ўзинг ҳам куласан.

Эр-хотин ярим кечагача шундай гаплашиб ётишди. Уша кундан бошлаб, уларнинг уйини гўё зулмат чулғаб олди. Онаси ҳадеб бир нарсаларни ўйларди, оғир-оғир хўрсинарди. Йиғлайвериб, хотинининг қовоқлари шишиб кетди. Раҳимон бутун гам-ташвишини ичига ютиб, ўзини босиб индамай юраверди. Фақат аҳён-аҳёнда тилга кириб, онаси билан хотинига бир-икки оғиз тасалли бериб қўярди. Ташвиш қилиш нимаси, дегандай кулиб ҳам қўярди.

Ниҳоят, жудолик куни ҳам етиб келди. Онаси билан хотини Раҳимоннинг нарсаларини йиғиб, жойлади. Униса бир вагон егулик нарса пишириб, катта халтага солиб берди. Карим, йўлда керак бўлади, деб бир таёқ йўниб берди. Онаси ўғлига оқ йўл тилади. Раҳимон хайрлашув вақтида айтадиган гапларини ўйлаб қўйган эди. Лекин вақти келганида томоғига бир нарса тикилиб, бутун гаплари эсидан чиқиб қолди. Бир амаллаб «хайр» деди-қўйди. Униса ҳам ҳеч нарса деёлмади. Узлуксиз кўз ёшини артиб, титраб, лабларини маҳкам тишлаганича қолаверди. Раҳимон ортиқ бу манзарани томоша қилиб туролмай, тез-тез юриб кетди. «Оҳ! Мен ўзи нима қилдим?— деб ўйлаб борарди у.— Кўнгил кўтариб бир оғиз гап ҳам айтмадим-а. Қанча гапларни айтмоқчийдим-ку. Ҳаммаси оловга тушган ёғдай эриб йўқ бўлиб кетди. Уша гапларнинг ҳаммасини энди хатга солиб юборишим керак. Бунинг ҳаммасини энди кимга ёздираман?..»

Раҳимон Бангалордаги янги солдатлар лагериди сабоқ олмоқда-ю, лекин бутун фикри хаёли уйида эди. Йиғлаб турган хотини кўз олдидан кетмасди, онасининг чуқур-чуқур хўрсинишлари юрагига ништардек санчиларди. Кўнгли жуда нотинч эди. «Мен тўғри иш қилдимми, йўқми? Ҳали ҳам иссиғида орқамга қай-

тиб кета қолсаммикин?» — деб ўйларди у. Шошма-шошарлик қилдим, деб ўзини-ўзи койирди. Лекин энди бўлар иш бўлди. Энди уйга қайтиш уят.

Орадан уч ой ўтди. Энди Раҳимон турса ҳам, ўтирса ҳам фақат отпускани ўйларди. «Оҳ! Қачон уйга бораркинман? Қачон жигаргўшаларимни кўриш насиб қиларкин? Хотинимнинг кўзи ёрийдиган вақт ҳам келиб қолди. Менсиз уларнинг ҳоли нима кечади?» — деб ўйлагани-ўйлаган эди. Тартиб-интизом жуда қаттиқ эди. Оғир ҳарбий машқлар деярли бутун вақтини олиб, тинқасини қуришиб юборарди. Шулар бўлмаганида Раҳимон эҳтимол қочиб ҳам кетарди.

Инсон тахмин қилади, худо эса тақсим қилади. Раҳимон отпускасини кутиб юраверди, лекин тақдир бошқа нарсани раво кўрди. Япония уруш эълон қилиб қолди. Раҳимон хизмат қиладиган рота ҳужумга тайёргарлик кўриш ҳақида буйруқ олди. Раҳимон ҳеч бўлмаса бир-икки кунга рухсат сўраб, бошлиқларга ялиниб-ёлворди. Лекин рухсат ололмади. Солдатларга отпусқа бериш умуман бекор қилинган эди. Уларни Мадрасга олиб келиб, пароходга ўтказилди. Денгизда биринчи марта сафар қилиши эди. Тўсатдан душман самолётлари бостириб келиб қолмасайди, деган ваҳима, бўлажак жанглар даҳшати Раҳимонни аччиқ хаёллардан чалғитарди. Лекин шунда ҳам у ўқтин-ўқтин уйини қўмсаб турарди.

Яна бир неча ой ўтди. Японлар Сингапурни эгаллаб, Рангунга қараб йўл олди. Раҳимоннинг ротаси Малаяннинг ботқоқлик ўрмонларида жанг қилди. Аввалига Раҳимон уйига ҳар ой хат ёзиб турди. Тўхтовсиз жанглар, шошилиш чекинишлар, маршга доимий тайёр туриш, ҳар қадамдаги ўлим хавфи, очлик ва қаҳратон совуқ солдатларни шу қадар ҳолдан тойдирган эдики, Раҳимон энди ўртоқларига, хат ёзиб бер, деб айтолмас эди. У фақат, маошимни оиламга юборинглар, деб ариза берди, холос.

Мулмен ёнидаги жангда Раҳимон билан унинг ўртоқлари сўнгги ўқи қолгунча урушдилар. Лекин куч жиҳатидан японлар анча устун эди. Раҳимон ротасидан бир нечагина одам тирик қолди. Раҳимон қаттиқ яраланди ва ҳушидан кетиб японларга асир тушиб қолди.

Раҳимон бир неча ой госпиталда ётди. Боши, юзкўзлари, қўллари — ҳамма ёғи бинт билан боғлаб ташланган эди. У ҳар куни кечаси қадрдон қишлоғини туш кўриб чиқарди. Баданидаги жароҳатларидан ҳам кўра мана шу нарса унга кўпроқ азоб берарди. У энди уйдигиларини қачон кўра олишини ҳатто тахминан ҳам айта олмади. Чақалоқнинг талпиниб йиғлаши кўнглини бузарди. Улар қалай юрганикин, деган фикр уни ҳеч тинч қўймасди. Лекин унинг қўлидан нима ҳам келарди? Бегона юртда юрган бир асиру нотавон одам ўз ватанига қайтишни қандай қилиб ўйлаши мумкин? Бутун Бирма японлар қўлига ўтиб бўлган. Энди Раҳимон тутқунликдан ҳали-бери қутулолмайди. Бунга имони комил. У умидини бутунлай йўқотиб, бошини ёстиққа буркаб, фақат унсиз йиғлайди, холос.

Ниҳоят, бир куни Раҳимоннинг юзидаги бинт олиб ташланди. Раҳимон ярадор бўлганидан бери ўша куни биринчи марта ойнага қаради. У ўзини-ўзи таниёлмай қолди: юзи шу қадар хунук бўлиб кетибди! Энди қариндош-уруғлари танирмикин? Танимаса керак. Ўзини-ўзи танимаяпти-ку, бошқалар қандай қилиб танийди! Ониси уни кўриб, дунё кўзига қоронғи бўлиб кетади! Униса ҳам адойи тамом бўлади! Оҳ! Золим тақдир!..

Госпиталдан чиққанидан кейин Раҳимон Бирма — Сиам темир йўли қурилишига жўнатилади. Оғир меҳнат, тўйиб овқат эмаслик, қоровул-назоратчиларнинг жабр-зулми уни бутунлай тамом қилди. Қуруқ терисю суяклари қолди, холос. Шу афт-ангорини кўрган

одам уни илгариги барваста Раҳимон деб ҳеч ҳам айта олмасди.

Раҳимон она қишлоғини тарк этгандан бери орадан уч йил ўтди. У аҳён-аҳёнда, ўзи қолган вақтларда тутқушликдан қутуладиган кунни ўйларди ва кўнгли умид нури билан бир озгина ёришарди.

Уйи ҳақидаги фикр-хаёллар уни уйқусида ҳам таъқиб қилгани қилган эди. Мана, у онаси билан ёнма-ён ўтирибди-да, ундан ҳадеб бир нарсаларни сўраяпти. Онаси қўлида бир нима тўқиб ўтирибди-да, мулойимгина жилмайиб, унинг саволларига жавоб қайтаряпти. Хотини ошхонанинг эшигида жуда хурсанд кулиб турибди. Бошқа гал туш кўрса, у уйида овқат еб ўтирганмиш. Хотини дастурхонга овқат олиб келиб қўяётган эмиш. Иккови ҳеч гаплашиб тўймасмиш. У тўйиб овқат ебди. Кейин тўсатдан қорни бураб-бураб оғрий бошлабди. Уйғониб кетди. Қараса, қорни очликдан таталаб ҳарбий лагерда ётибди.

Яна бир куни манови тушни кўрди: уйига эндигина қайтиб келганмиш. Қариндош-уруғлар тўпланган, ҳамма унинг келганидан хурсанд эмиш. Онаси боламга кўз тегмасин, деб ирим-сиримни қилармиш, у эса онасининг оёғига қўл теккизиб, олт ичармиш. Хотинининг кўзлари совинч билан чарақлармиш, икки юзи қил-қизилмиш. Унинг қўлида чиройликкина бир чақалоқ бор эмиш. Чақалоқ отасини танимасдан, ундан қўрқармиш. Унинг юзи онасиникига ўхшаб юм-юмалоқ эмиш, сочлари ҳам ўшанақа тиниқ қўнғир эмиш. Чақалоқ худди онасининг ўзи-ю, фақат кўзлари отасига ўхшармиш. Раҳимон гўдакнинг лўппи юзларини секин-секин силармиш. Карим акасининг нарсаларини олиб келибди. Раҳимон шошиб-пишиб қопни очиб, ундан ҳар хил озиқ-овқат, ўйинчоқ олармиш, онасига, хотини ва укасига совға-салом берармиш. Қариндошлари ундан кўз узмасмиш. Бир вақт эр-хотин икковлари ошхонада ёлғиз қолишибди. У хотинидан бола-

ни олибди-да, битта-яримта кўрмаяптими, деб у ёқ-бу ёққа қараб олиб, уни маҳкам бағрига босибди. Хуллас, яна уйда эмиш, яна бахтиёр эмиш. Шу маҳал биров эшикни гумбурлатиб уриб, қаттиқ бақирибди. У чўчиб, хотинидан ажралибди. У уйғониб кетди-да, қараса, яна ўша лагерда ётибди. Тонг отибди, иш вақти бўлибди. Қоровуллар бақириб-чақириб, сўкиб-сўзлаб маҳбусларни уйғотмоқда.

Яна бир куни мана бунақа туш кўрди. У қочиб кетиб, уйига борган ва ўша ерга яширинган. Уйдагилар бундан хурсанд эмас. Яна битта-яримта сезиб қолмасайди, деб қўрқишармиш. Уйлаб-ўйлаб, улар охири бир йўлини топишибди — Раҳимон ҳеч ким танимайдиган узоқроқ бир жойга кетсин, деган қарорга келди. Шу пайт лоп этиб қаердандир полиция пайдо бўлиб қолди. Раҳимон ўзини қоронғи бир бурчакка олди. Полиция тинтув қилиб, ниҳоят уни топиб олди. Раҳимон қалт-қалт титрайди. Мени ўлдирсанглар, ўлдиринглар, лекин армияга юборманглар, деб ялинади. Лекин полициячилар қаҳр билан кулиб, уни олиб кетди. Раҳимон тиз чўкиб, «сизлардан ўтиниб сўрайман, мени булардан айирманглар, қўйиб юборинглар, ўлаўлгунимча ҳақингларга дуо қиламан», дейди. Полициячилар эса фақат кулади. Шу вақт бирдан уйғониб кетди. Қараса, қоп-қоронғи баракда ётибди. Атрофида ётган маҳбуслар қотиб-қотиб куляпти. Бунини уйғотган ўшалар экан.

— Худди биров сени бўғизлаётгандек, намунача бақирмасанг? — дейди ҳаммаси.

— Бир туш кўрган эканман, — деб жавоб берди у.

Раҳимон уйини кундан-кунга баттар соғинаверди. У қочиб кетиш йўллариини ўйлаб, борган сари кўпроқ бош қотира бошлади. Лекин бу қоровулларнинг ҳайвондан фарқи йўқ. Салгина четга чиқсанг борми, вангиллатиб ўқ узади. Булар одамнинг жонини сариқ ча-

қана ҳам олмайди. Раҳимон қулайи фурсатни кутишга аҳд қилди.

Ниҳоят шунақа фурсат келди. Бир кун кечки пайт маҳбуслар темир йўл қурилишида ишлаётган эди, бирдан осмонда бир неча самолёт пайдо бўлди-ю, бомбалар ёғилиб кетди. Тўс-тўполон бошланди. Бомбалар гумбурлаб портлаган, қоровуллар қичқирган, ярадорлар оҳ-фарёд қилган... Шу олатасирда Раҳимоннинг жон-жаҳди билан яқиндаги ўрмонга қочиб қолганини ҳеч ким сезмай қолди. Кечқурун тутқунларни лагерга олиб кетиш олдида ўтказиладиган текширув вақтидагина Раҳимоннинг ғойиб бўлгани маълум бўлди. Уни қидиришга бир группа солдат жўнатилди. Раҳимон ўрмон ва чакалакзорларда бекиниб-бекиниб қочиб кетаверди. Икки марта бекиниб ётганида шундоқ ёнидан солдатлар ўтиб кетди, лекин уни кўрмади. Дойми қўрқув ва хавф-хатар билан уч ҳафта ўтди. Кундуз кунлари Раҳимон ўрмон ёки бутазорларда бекиниб ётарди, кечалари эса йўл юрарди, йиртқич ҳайвонлардан қўрқиб дарахтга чиқиб оларди. Бир ҳафта ёввойи мевалар, ўт-ўланларнинг илдизию туганакларини еб, бир амаллаб кун кечирди.

Бир кун кечаси хирагина ойдинда Раҳимоннинг хўзи бир неча кулбага тушиб қолди. Мана қишлоққа келдим, шу ердан бирор егулик нарса топилар, деб ўйлади у. Қишлоқда агар японлар бўлса, уни ўша заҳотиёқ ушлаб олади. Лекин қорни ўлардай оч. Чунончи, у кундузи кузатиб ўтираман-да, кечқурун қишлоққа бориб ёрдам сўрайман, деб аҳд қилди. Тонг отгандан то қоронғи тушгунча у қишлоқни ва унинг атрофларини кузатиб ётди. Лекин, таажжуб, ҳар қанча диққат билан қарамасин, ҳеч қанақа ҳаёт белгиси кўринмади. Кечқурун у бекиниб қишлоққа борди. Қараса, бор-йўғи беш-олтита кулба, атроф жимжит. Биринчи кулбанинг эшиги ланг очиқ экан. Раҳимон ичкарига кирди. Сопол томнинг тирқишларидан ойнанинг хира

ёруғи тушиб турибди. Шу гира-шира ёругликда Раҳимон қараса, ерда сопол идиш синиқлари, тупроқ ва чангга қоришган гуруч доналари, бошқа ҳар хил нарсалар сочилиб ётибди.

У кулбадан чиқиб, Раҳимон кейинги кулбага борди. Эшик бутунлай бузиб ташланган. Раҳимон ичкарига қараса, ерда бир одам ётибди. Ҳеч қимир этмайди. Раҳимон ичкарига кириб, унинг устига энгашди. Бир хотин кишининг мурдаси экан. Уст-бошлари дабдала, ёнида эса қон халқоб бўлиб ётибди. Раҳимоннинг ўтакаси ёрилиб, ўзини ташқарига отди. У қолган кулбаларга ҳам бирма-бир кириб чиқди. Ҳаммаси алғов-далғов, ҳаммасида ҳам ўликлар ётибди. Фақат охирги кулбада унинг омади келди. Бу ерда бир бурчакда кичкинагина чуқурчада озроқ гуруч бор экан. У гуручнинг бир қисмини шу ернинг ўзидаёқ еб, қолганини жулдур латтага ўради-да, кўтариб, ташқарига чиқди. «Уруш ўтган қишлоқ» — гўлдиради Раҳимон ва илгари қараб юриб кетди.

Уша кундан бошлаб Раҳимон дадилроқ бўлди. Энди кундуз кунлари ҳам йўл юрадиган, қишлоқларга кириб, деҳқонлар билан гаплашиб-сўзлашадиган ва уларнинг у-бу ишени қиладиган бўлди, дон янчишми, ариқ қазишми, ўтин ёришми — дуч келган ишни қилиб кетаверарди. Бунинг эвазига деҳқонлар унга овқат ва бир неча кунга бошпана берарди. Баъзан қўлига унча-мунча пул ҳам тушиб турарди. Бутун Бирма-ни у олти ой ичида яёв босиб ўтди.

Мана, Раҳимон энди ўз она-Ерида юриб кетяпти. Лекин кўрқув ва қийинчилик заррача ҳам камайгани йўқ. Тутиб олади-ю, яна фронтга жўнатади, деб кўрқади у. Шу сабабли у шаҳарларни, катта қишлоқларни четлаб ўтади. Поездни-ку хаёлига ҳам келтирмайди. Чунки билет олишга пули йўқ. У Бирмада қандай қилган бўлса, Ҳиндистонда ҳам худди ўшандай қиляпти. Кичик-кичик қишлоқларга кириб, қорини

тўйгазади, бир кун-ярим кун туради да, ина элга қараб кетади. Баъзан деҳқонларнинг арабасида, баъзан эса пиёда. Масофа аста-секин қисқариб борапти.

Ниҳоят, олти ойлик йўл юрганидан кейин қадрдон қишлоғига жуда яқин келиб қолди. Атиги бир кунлик йўл қолди. Суянганидан юраги қинидан чиқиб кетай дейди. У уйдагилар билан қандай учрашувини минг маротаба кўз олдига келтирди. Кутилмаган меҳмонни кўриб, улар қанчалик хурсанд бўлади. Унниса уни шунча йил кутди... Эҳтимол, у эридан бутунлай умидини узиб юборгандир; урушда ҳалок бўлди, деб ўйлаб туну кун кўзларидан ёш тўккандир, бутунлай адоий тамом бўлгандир... Бунинг шундай бадбашара афтини кўриб, у ҳали танирмикин? Кейин... Ҳа кейин ҳаммаси изига тушиб кетади. Энди Раҳимон ундан бошқа ҳеч ҳам айрилмайди. Энди у бориға барака қилиб яшайверади. Одамларнинг ўтин-чўпини ёриб бўлса ҳам тирикчилик қилаверади. Унниса бирга бўлса бўлди. Унга ўшандан бошқа бахт ҳам, жаннат ҳам керакмас. Бечора ўшанда, кетманг, деб қанча ялинди. Раҳимон эса ҳеч қулоқ солмади. Энди уйига етиб борса, ҳамма айбини бўйинига олиб, хотинидан кечирим сўрайди. У меҳрибонгина, ниҳоятда осуда ва босиқ аёл. Уни қанчалик севади! Кечиринчи турган гап. Бечора салкам тўрт йил кутди, энди ўшанга яраша роҳатини кўради. Боласи-чи?... Ўғилмикин, қизмикин? Кимга ўхшаркин?.. Бола эҳтимол ундан ётсираб, олдига ҳам келмас. Ўргангунича уч-тўрт кун ўтади. Ким билади, эҳтимол, ётсираб ҳам ўтирмас. Ахир ҳар хил ширинлик ва ўйинчоқлар олиб кетяпти-ку. Шуларни кўриб... Исми нимайкин?.. Эҳтимол, буни пойлаб, ҳали болага исм ҳам қўйишмагандир. Нечага кирганикин? Учга кирганикин? Йўқ, каттароқ. Уч яримда бўлса керак. Аллақачон чопиб юриб кетгандир, бидирлаб тилга кириб кетгандир. Раҳимон болани албат-

та ўқитади. Ўзи еб-ичмаса ҳам, уни албатта одам қилади.

Бечора онаси ҳойнаҳой шунча гам чекиб, озиб чўп бўлиб кетгандир. Тақдир бу аҳмоқни қаёқларга олиб кетди. Ҳа, майли, мана қайтиб келяпти-ку. Карим ҳам кап-катта йигит бўлиб қолгандир. Балки уйланиб ҳам олгандир. Йўқ, акасининг розилигисиз уйланган бўлиши мумкин эмас. Агар бирор яхшироқ қизни кўз остига олиб қўйган бўлса, қарз-қавола қилиб бўлса ҳам уни дарров уйлантириб қўйиш керак. Унинг ҳам энди оила қурадиган вақти келди.

Раҳимон қишлоққа кечаси кириб бормоқчи эди. Лекин сабри чидамади. Бир кунлик йўлни ярим кунда босиб ўтиб, кечки пайт қишлоқ ҳовузининг олдига етиб келди. У ўзининг сувдаги аксига қаради. Ҳа, илгариги Раҳимонга ҳечам ўхшамайди. Юзидаги қизил чандиқлари, салла остидан чиқиб турган узун-узун сочлари ва чигал бўлиб кетган соқолини кўриб, уни ҳеч ким таниёлмайди. Бунинг устига уст-боши ҳам бошқача. Илгари кийиб юрадиган костюм-шим ўрнига энди эғнида дхўтий билан йиртиқ кўйлак.

У қишлоққа яқинлашган сайин, ҳар қандай эҳтиётни унутиб, қадамини тобора илдамроқ ташламоқда эди. Узоқдан уйи кўринган вақтда эса деярли чоғиб кетмоқда эди. Юзидан тер қуйиб кетяпти. Ахири мана, эшикка ҳам етиб келди. Лекин, ие, эшик нега қулф? Булар ҳаммаси қаёққа кетганикин? Деразадан қараш керак. Ие, бу нимаси? Ичкари бўм-бўш. Чангу ўргимчак уяларидан бошқа ҳеч вақо йўқ. Нима бўлганикин? Кимдан сўрасайкин? Раҳимоннинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Баданига титроқ туриб, елкаси билан деворга суяниб олди. Шу пайт қаердандир бошқоннинг дам бераётган овози эшитилди. Ие, бу ахир, қўшниси темирчи Кенчаппа-ку. Ўшандан сўраш керак. Лекин эҳтиёт бўлиш керак. Тагин таниб қолмасин.

Раҳимон темирчининг уйи томон юрди. Кенчаппа

сандон устидаги лаққа чўғ бир темир бўлагини болғаламоқда эди.

— Отахон! Бу ёққа қаранг, — чақирди Раҳимон.

— Нима керак? — сўради темирчи бошини кўтариб.

— Иш қидириб юрувдим. Балки...

— Бу ерда иш йўқ, — деди-да, Кенчаппа яна ишига тушиб кетди.

— Аттанг. Яна бирор уй-пуй ҳам излаб юрувдим. Қўшнингизнинг эшигига қулф осиглиқ экан. Бўшми дейман, а?

Кенчаппа яна бирпас болга уриб, тайёр бўлган болтани бир четга суриб қўйди-да, кейин Раҳимонга ўгирилиб, сўради:

— Нимаиди? Ижарага олмоқчимидингиз?

— Ҳа, олсам девдим.

— Калити менда. Бирпас тура турунг. Мен ҳозир чиқаман...

— Бу уйнинг эгалари қаёқда? У ёқ-бу ёққа кетиб қолганми?

— Нима қиласиз сўраб?

— Бу уй нега бўш ётибди, демочиман-да. Ахир ижарага олмоқчиман-ку.

— Уйдақа уй-да. Сизда шубҳа туғилмаслиги учун, келинг, гапириб бера қолай. Бу уйда илгари бир оила турарди. Камдан-кам учрайдиган жуда аҳил оила эди. Бир йигит, унинг хотини, кекса онаси-ю укаси — тўрт киши эди. Шу қадар аҳил, иноқ эдики булар, қўяверасиз. Лекин бошга кулфат тушса, қаерга қочасан?

— Нима бўлди?

— Хўжайин урушга кетиб, ўша ёқда ҳалок бўлди.

— Ҳалок бўлдими?

— Ҳа, ўлиб кетди, бечора.

— Ўлганини қаёқдан биласиз?

— Қаёқдан деганингиз нимаси? Қоғоз келганига уч йил бўлиб қолди.

- Қанақа қоғоз?
- Дом-дараксиз йўқолди, деган қоғоз. Демак, ҳақ лок бўлди, дегани-да.
- Ёлғон!— бирдан қичқириб юборди Раҳимон.
- Нима, у ҳаётми?— ҳайрон бўлиб сўради Кенчаппа.
- Мен қаердан билай? Лекин аниқ билмай туриб, ўлди деб бўлмайди.
- Биз ҳам бошида шунақа деб ўйловдик. Лекин ўзингиз ўйлаб қаранг-а, орадан шунча йил ўтиб кетди, лекин биронта хабар йўқ. Йўқ, менимча, ўша қоғоздаги гап тўғри бўлса керак.
- Оила аъзолари қаерда энди?
- Оила аъзолари дейсизми? Уғлига куявериб онаси бечора соб бўлди. Уғли кетгандан кейин бир йил ўтар-ўтмас ўлди.
- Ўлди?! Оҳ! Парвардигор!
- Хўш, сиз уларни танийсизми? Эҳтимол, бирор узоқ қариндоши бўларсиз?
- Йўқ, йўқ. Мен ўзим ҳам яқинда онамдан айрилдим. Шунинг учун гапингиз таъсир қилиб кетди,— шундай деб Раҳимон йиғлаб юборди.
- Ҳа, ёшинг нечада бўлса ҳам, она ҳамиша азиз. Иккови бирпас жим қолди.
- Хотини-чи? Укаси-чи?— сўради Раҳимон. Жавобни кутиб, унинг юраги гурс-гурс ура бошлади.
- Уларга нима қиларди! Иккови ҳам тирик юрибди.
- Тирикми? Худога шукур! Ҳозир қаерда турибди?— бетоқат бўлиб сўради Раҳимон.
- Шу яқин орада. Ҳосаҳаллида.
- У қишлоқни биламан. Лекин улар нега у ёққа кўчиб кетди?
- Ўлган йигитнинг укаси Карим ўша ёқда қорандалик қилади.
- Яхши одамга ўхшайди.

— Ҳа, яхши одам, қойил қолса бўладиган одам.
— Ҳали ҳам бўйдоқ юрибдими?
— Қаёқда. Уйланганига бир йилдан ошди. Болалари ҳам кўпайиб қолган.

— Шундоқ денг! Лекин бунинг ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Турмуш-ҳаёт давом этапти. Очиқ кўнгилга ўхшайди. Мана, ўзи ҳам оилалик бўлибди, акасининг оиласини ҳам ҳойнаҳой қаровсиз ташлаб қўймагандир,— деди бошини сараклаб Раҳимон.

— Акасининг оиласи энди унинг ҳам оиласи бўлиб қолган.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да. Менимча, у иккала оиллага ҳам бир хилда қараса керак. Бу турган гап.

— Бир хилда деганингиз нимаси? Узи битта оила. Ҳали мен сизга айтмовдимми? Ҳа, айтмаган эканман. У ўзининг кеннойисига...

— Нима? Нима дедингиз? Йўқ, бўлмаган гап! Ёлғон!— бақириб юборди Раҳимон.

— Нима, сиз мендан яхши билармидингиз?— деди хафа бўлиб Кенчаппа.

Раҳимон ўтирди.

— Ахир акаси билан кеннойиси бир-бирини жуда яхши кўришаркан-ку. Шундай дедингиз шекилли ўзингиз?— хаёлчан сўради Раҳимон.

— Йўқ, ундоқ деганим йўқ. Лекин худди ўшандоқ эди. Шунинг учун ҳам ҳеч ким уни яна эрга тегасди, деб ўйламасди. Эрга текканини кўриб, ҳамма ҳайрон қолди.

— Бевафо, аблаҳ!

— Нима десамикин? Оилани боқадиган бўлмагандан кейин, бечора нима қилсин?

— Бундан кўра гадойчилик қилгани ё ўлиб кетгани яхши эди. Агар ҳақиқий муҳаббат...

— Э, қўйсангиз-чи. Ҳеч нарса абадий эмас. Вақт ҳамма нарсани ўзгартириб юборади,— деди Кенчаппа ғамгин.

— Йўқ, бекор айтибсиз. Агар муҳаббат ҳақиқий бўлса, хиёнат бўлиши мумкин эмас.

— Бунинг ҳаммаси қуруқ гап. Ҳаётда ҳар қанақаси бўлади.— Шундай деб Кенчаппа яна ишига киришиб кетди.

Раҳимон ҳеч ўзига келолмасди. Ҳар хил фикрлар миясини чулғаб олган эди. Ҳаётининг сўнги тўрт йили кинолента кадрларига ўхшаб лип-лип этиб кўз олдидан ўтарди. У ахир кимни деб ҳаётини хавф-хатарга қўйди? Ахир ҳориб-чарчаб, оч-яланғоч юриб, минг-минг километр масофани кимни деб пиёда босиб келди? Ушани деб... У бўлса мана бунақа пасткашлик қилиб ўтирибди... Карим ҳам... ўз укаси ҳам... Ҳа, нима ҳам қиларди. Ўзи шундай экан бу дунё.

— Менга болта керак. Сотмайсизми?

— Нега сотмас эканман. Ахир сотаман деб қиялман-да. Икки рупия.

Раҳимон белидан бир талай майда пул чиқариб, ичидан икки рупияни ажратиб олди-да, қолганини яна жойига қўйиб қўйди. Кенчаппа тайёр болталардан биттасини олиб берди.

— Утмасроқ экан,— деди Раҳимон.— Менга ўткироғи керак.

— Нима деяпсиз?— ҳайрон бўлди Кенчаппа.— Бундан ўтकिрини нима қиласиз? Барибир ўтин ёрасиз-ку.

— Ҳар ҳолда яна чархлаб берсангиз.

— Хўп, майли.

Кенчаппа болгани ўтқирлаб берди. Раҳимон ўрнидан турди.

— Уйни кириб кўрасизми?— деб сўради темирчи.

— Бугун кеч бўлиб қолди. Эртага келаман.

Шундай деб Раҳимон чиқиб кетди. Кенчаппа ҳайрон бўлиб бошини чайқаб қолди. «Жуда ғалати одам экан,— деб ўйлади у.— Ўзи ковлаштириб сўрайди-ку, гапирсанг, гапингга ишонмайди. Мияси жойидами ўзи?

Болтани ўтмас дейди. Биноиндек болта. Ахир болта билан бировнинг калласини олармидинг? Утти ёрасан, холос. Вой аҳмоқ-эй!»

Қишлоқ чеккасида кичикроқ бир дарахтзор бор эди. Раҳимон ўшандан ўта туриб бир шохни кесиб олди-да, болтага даста ясади. Кейин тарвақайлаб ўсган бир дарахтнинг осилиб турган йўғон шохига болта урди. Шох шарақлаб узилиб тушди. Раҳимон мийиғида кулиб қўйди. Ҳа, зўр экан! Худди шунақаси керак эди. Қўлида ҳам куч-қувват бор экан.

Раҳимон Ҳосаҳаллига борди-да, йўловчилардан сўраб-сўраб, Каримнинг уйини топди. Эшик очиқ экан. Йўлда келаётганида Раҳимон, индамай ичкарига кириб кетавераман, деб қарор қилган эди. Лекин энди остонада таққа тўхтаб қолди. Қараса, Карим от бўлиб уйнинг ичида тўрт оёқлаб чопиб юрибди. Бир ўғил бола билан бир қиз чавандоз. Йиқилиб кетмаса, деб уларнинг ёнида Унниса ҳам баравар югурапти. Қизча отни ҳайдаяпти. Кичкинагина ўғил бола эса қиқирлаб куляпти. Қизча отни «Чу! Чу!» деса, Карим қаттиқ-қаттиқ пишқириб, депсиниб, яна ҳам тезроқ чопиб кетади. Унниса буни кўриб қотиб-қотиб кулади.

Бирдан ўйин тўхтади. Унниса ўғил болани шартта қўлига олиб, қизчани саарийсининг этаги билан яширди. Карим сапчиб туриб кетди. Бирпас ҳамма жим қолди.

— Амаки, сизга нима керак, — сўради Унниса келгиндидан.

Раҳимоннинг тили танглайига ёпишиб қолди. Кейин зўрға деди:

— Сизларда ўтин-пўтин ёриш ёки менга лойиқ бирон иш йўқми, бека хоним?

— Нима деяпсиз? Ўзимиз бир камбағал одам бўлсак. Бошқаларни ишлатиш йўл бўлсин! — жавоб берди Карим.

— Ҳа-а,— деб қўя қолди Раҳимон. Шундай деди-да, зўр-базўр қадам босиб ташқарига қараб йўл олди. Эшикдан чиқиши биланоқ уй эгалари эшикни занжирлаб олди.

«У нақадар бахтиёр! Ҳаммаси қандоқ ўйнаб-кулиб ўтирибди! Э, худо, менга намунча қаҳринг қаттиқ бўлмаса?» — Раҳимон тўхтовсиз шуни қайтарарди. Ҳовузнинг олдидаги тепаликка чиқиб, болтани сувга иргитди. Кейин ўтирди-да, қўлига бошини қўйиб кўзларини юмиб олди.

* * *

Эртаси куни Ҳосаҳалли қишлоғи яқинидаги ҳовуздан бир мурда топилди. Қишлоқ аҳлидан ҳеч ким уни танимади. Дайдиб юрган одам бўлса керак, деб қарор қилди одамлар ва уни дафн этди.

ЮЗДАГИ ЧАНДИҚ

Шу муаллим Шиваннанинг нимаси менга ёқиб қолибди? Уйласам, ўзимнинг кулгим қистайди. Чиройли бўлса ҳам майли эди! Кўрсанг, қўрқасан. Чап юзидаги каттакон чандиқ бутун афт-башарасини шундай бузиб юборганки, қўяверасиз.

Эҳтимол қадди-қомати келишганроқдир? Қаёқда дейсиз. Улардай кўримсиз киши: ўзи чўпдай, бўйи ҳам бир қаричгина.

Ёки башанг кийинар? Ҳеч-да. Эғнида саргайиб кетган кўйлак, ранги ўчиб кетган дхўтий, бошида бир замондан қолган гандийча қалпоққа ўхшаш бир нарса.

Боши доим қуйи солинган, кўзини ердан узмайди. Ҳамиша қовоғини солиб, нафасини ичига ютиб имиллаб юргани-юрган. Шундай мум тишлаганки, ҳар битта сўзни ичидан тортиб оласиз.

Эрталаб ювиниб, ўғлим Маллеший узатган чойни шоша-пиша ичади-да, мактабга қараб йўл олади. Соат ўн бирда келади-да, тушки овқатни еб, яна мактабга кетади. Соат бешда келиб, хонасига кириб кетганича, қайтиб қорасини ҳам кўрсатмайди. Бошқа ўқитувчилар сайр қилгани чиқишади, чойхонага киришади, қарта ўйнагани, гурунглашгани битта-яримтаникида йиғилишади. У бўлса ҳеч қаёққа чиқмайди.

— Бунақа сипо ўқитувчи бизнинг қишлоғимизда ҳеч бўлмаган эди,— дейди қишлоқ аҳли.

— Бузоқдай ювош,— дейди хотинлар ва менга кўзини қисиб қўяди.

— Ўқитувчи сеникида мана бир йилдан бери турибди. Бундоқ кўзингни очсанг-чи,— дейди ўртоқларим. Мен фақат кулиб қўяман.

У қишлоғимизга келиб, меникида яшай бошлаганига ҳақиқатан ҳам яқинда бир йил бўлади. Кайси бир узоқ жойдан келган. Келган кезларида бу ерда ҳеч кимни танимасди. Икки-уч кунгача ташландиқ бир ибодатхонада яшабди. Маллеший у билан ўшанда танишиб қолибди. Қандай танишганини менга кейин гапириб берди. Ҳувиллаган ибодатхонада кўриб, Маллеший жуда ҳайрон қолибди.

— Нега бу ерда турибсиз, жаноб муаллим? Тарки дунё қилган эмассиз-ку, биронта уй ёки хонани ижарага олсангиз бўлмайдимиз?— деб сўрабди ундан.

— Уй ёки хонани дейсанми?— кулибди ўқитувчи.— Менга нима кераги бор?

— Ие, бу нима деганингиз? Хотинингиз, болаларингиз йўқми?

— Йўқ, биродар. Мен бир ўзимман.

— Барибир. Овқатни қаерда пиширасиз?

— Ҳовлида жой тўлиб ётибди-ку. Олов ёқаман-да, пиширавераман.

— Лекин сиз доим мактабда бўласиз-ку. Овқатни қачон пиширасиз?

— Эрталаб вақтлуроқ тураман-да, пишираман. Бир ўзимга қанча ҳам овқат керак бўларди? Бир ҳовуч гуручни қайнатиб, озгина сабзавотни қовуриб олсам, бўлди-да.

— Шунинг учун ҳам гугурт чўпидай озгин экансиз-да!

Раҳми келиб, Маллеший бир амаллаб муаллимга уй-жой топиб беришга қарор қилибди. Уйимизда бир

хона қачонлардан бери бўш ётган эди. «Ушани муаллимга берсакмикин?» — деб қолди менга. Бу гапни эшитиб менинг юрагим гупиллаб уриб кетди.

— Ёши нечада экан? — деб сўрадим мен.

— Уттизларда. Ёки сал ошиқроқ, — жавоб берди Маллеший.

Менинг юрагим яна баттарроқ уриб кетди. Икки йил бурун вафот этган эрим ҳам тахминан шу ёшларда эди.

— Агар муаллим бизникига кўчиб келса, менинг ўқишимга ёрдам берарди, — деди Маллеший.

— Ҳа, гапинг тўғри. Лекин... — мен гапимни тутатолмай ўйга толиб қолдим.

Ўқитувчи кўч-кўронини кўтариб бизникига келди. Кўч-кўрони ҳам бир эски темир сандиқ, ўрб боғланган бир ўрин-кўрпа, холос. Мен айвонда турган эдим. У менга қайрилиб қарамади ҳам. Бошини эгганича хонасига кириб кетди. Шу бўйи кечгача чиққани йўқ. Кечқурун Маллешийдан нон билан сабзавот овқат киргизиб юбордим.

— Овқатни йўқ-йўқ, деб зўрға олди, — деди ўғлим қайтиб чиқиб.

Мен ўша куни туни билан мижжа қоқмай чиқдим. Қаердаги фикр-хаёллар мени таъқиб қилиб чиқди. Ҳаммаси бир-биридан баттар бемаъни. Муаллим мен бевага уйланганмиш, ҳар ойда канда қилмай менга ойлигини олиб келиб берармиш. Маллешийни ўз ўғлидай яхши кўрармиш. Уни ўрта мактабга ўқишга берганмиш. Икки бола кўрганмишмиз... Хуллас, ҳаммаси бўлмаган гаплар.

Эртаси куни сигирни ҳовузда чўмилтиргани олиб борувдим, у ерда кир юваётган Сингарий менга кулиб деди:

— Ўзинг ҳам ижарага зап одамни қўйибсан-да, Савитрий. Қараб тургин, яқинда ўзинг ҳам муаллима бўлиб қоласан.

Мен ўзимни хафа бўлганга солиб, майна қилган Сигарийни бошлаб таъзирини бердим. Лекин аслида ич-ичимда хурсанд эдим. «Ўқитувчи аста-секин даядиллашиб бориб, менга қарай бошлайди. Ана ўшанда менинг орзум амалга ошади», деб ўйлардим мен ичимда.

Лекин ойлар кетидан ойлар ўтаверди, ўқитувчи қандоқ бўлса, ўшандоқлигича қолаверди. Маллеший ҳеч қўймаганидан кейин энди биз билан ўтириб овқатланадиган бўлди. Овқат учун ойига ўттиз рупия тўлайдиган бўлди.

У ювинганида мен кўзадан сув қуйиб тураман. Чойни ҳам ўзим бераман. Лекин бизнинг бу яқинлигимиз, афтидан, ўқитувчига ҳеч таъсир қилмасди. Лоақал бирон марта бошини кўтариб, менга бир тузук-туруқ қараганини ҳам билмайман. У-бу нарсани сўрасам, калта қилиб жавоб беради-қўяди. Бошқа миқ этмайди. Бу муаллим нега бунақайкин, деб ҳайроп бўламан. Нега энди шу ёшида тарки дунё қилиб ўтирибдийкин? Ҳали ҳам бўйдоқ кўринади.

Эҳтимол бутун гап юзидаги чандиқ туфайлидир? Эҳтимол мендек хунук-бедаво одамга қайси бир қиз тегади, деб ўйлар? Тегса ҳам дарров кўнгли қолади, деб ўйлар...

Бир куни у ювиниб, юз-қўлини артаётган эди, мен ундан сўрадим:

— Жаноб муаллим! Манови чандиқ нимадан қолган?

Ювиниб, қип-қизариб турган юзи бирдан оппоқ оқариб кетди. Шартта ўгирилди-да, индамай хонасига кетди.

Ҳойнаҳой, кўнглини оғритиб қўйдим, бу нарсани сўрамасам бўларкан, деб афсусландим.

Ганеш байрами¹ келди. Одатга кўра, ўша куни

¹ Маъбуд Ганешни эъзозлаш байрами.

мактаб берк бўлди. Маллеший ичига мураббо солиб ширилган сомсалардан еб чой ичди-да, эрталабоқ ўртоқлари билан Белагавийга кетди. Кечқурун у ерда кино кўрсатишларкан, шунинг учун улар кечаси ўша ерда қоладиган бўлишди.

Муаллим икковимиз уйда ёлғиз қолдик. У шу уйга келганидан бери шу бугун биринчи марта шундоқ бўлиб қолди. У бугун ўзини қўлга олиб, дадилроқ ҳаракат қилади, деб умид қилган эдим мен. Каттакон эски уйда бир мену бир муаллим. Бошқа ҳеч ким йўқ. Бемалол хоҳлаганингни қилавер, ҳеч ким ҳеч нимани билмайди.

Кун бўйи ғалати бир нарсадан олдин бўладиган бир туйғу мени тарк этмади. Тушликка ичига нўхат солиб сомса пиширдим. Яхшилаб тараниб, ипак саарий ўрадим. Ўзимни обдан ойнага солдим. Ҳаяжондан бўлса керак, икки юзим қип-қизариб кетди. Юрагим гуп-гуп уриб унинг хонасига кирдим. У креслода китоб ўқиб ўтирган экан. Эшик очилганини эшитиб, ўгирилиб қаради. Уша куни биринчи марта менга тузуқроқ қараган бўлса керак. Лабида кулги кўринди.

— Чойга юринг, — дедим мен.

У овозимдаги титроқни сездим, йўқми — билмадим. «Хўп», деди-да, қўлидаги китобини қўйиб, кетимдан юрди.

Мен овқатхонага кичкина столни олиб кирдим-да, бир лаганчада сомса олиб келиб қўйдим. У ёқдан-бу ёққа ўтаман-да, ҳар ўтганимда иложи борича муаллимга яқинроқ юришга ва билмагандай қилиб қулим ёки елкам билан у ер-бу ерига тегиб кетишга ҳаракат қиламан.

— Яна бир марта ювиниб оласизми? — меҳрибонлик билан сўрадим мен.

— Ҳа, бир ўзимга келиб олсам, ёмон бўлмасди. Ўқийвериш кўзларим оғриб кетди, — деди-да, туриб гусулхонага қараб кетди.

Мен дарров кетидан чопдим. Унга кўзадан сув қўйиб турибману имкони бўлди дегунча қўлимни қўлига тегизиб оламан. Назаримда у сал эригандай бўлди. Сув қўйиб бўлиб, югуриб бориб сочиқни олиб келдим. Социқни узата туриб, худди пинжига кириб кетдим. Унинг ҳам кўзлари ғалати бир чақнаб кетди. «Ишлар дуруст кетаётганга ўхшайди. Яна озгина ҳаракат қилсам, бўлди — меники бўлади», — деб хурсанд бўлиб кетдим.

Эрталаб қилган нўхатли сомса ва пончикларимдан тақсимчасига уйиб қўйдим-да, устига битта катта қошиқда ёғ ҳам солиб қўйдим.

— Вой-бў! Шунчани нима қиламан? — деди муаллим кулиб. — Тупки овқатдан кейин ҳали қорним очгани йўқ.

— Йўқ, йўқ, унақаси кетмайди. Шунинг ҳаммаси ни қолдирмай ейсиз, — лабимни чўччайтириб ҳазиллашдим мен.

— Онам вафот этгандан бери ҳеч ким мени бунчалик овқат билан сийламаган эди, — деди ўқитувчи.

Мен унинг ёнига ўтирдим-да, тақсимчасига яна ёғ қуя туриб, сўрадим:

— Онангиз вафот этганларига анча бўлганми, жаноб муаллим?

— Саккиз йил бўлди, — деб жавоб берди у. Кейин менга қизиқ бир қараб давом этди: — Савитрий! Сенга қарасам, онам эсимга тушади. Она боласига қандоқ қайғурса, сен ҳам менга худди ўшандоқ қайғурасан. Сенинг бу яхшилигинга қандай қилиб миннатдорчилик билдирсамикин, Савитрий?

— Қўйсангиз-чи, қанақа яхшилиқни гапиряпсиз ўзи? Ўзингиз ёлчитиб овқат емайсизу яна ҳар ой пул ҳам берасиз.

— Пул дейсанми? Пулни қўявер. Пул нима деган нарса? Бу ғамхўрлик, бу меҳрибонликни пулга топиб бўладими?

Чой ичиб ўтириб мен яна сўрадим:

— Жаноб муаллим! Сиз қачонгача энди мана шу нақа ёлғиз яшамоқчисиз?

— Ёлғиз? Ҳа, ҳақиқатан ҳам мен якка-ёлғизман. На оила бор, на қариндош-уруғ. Бир ерга борсам, биров кутиб ҳам олмайди, кузатиб ҳам қўймайди. Лекин, Савитрий, ростини айтсам, оила ҳам, қариндош-уруғ ҳам — ҳаммаси ёлгон, сохта! Менинг ҳеч кимга керагим йўқ.

— Нега бундоқ дейсиз? Ахир мен борман, Маллеший бор! Бизнинг сизга қилаётган ғамхўрлигимизу сизга қилаётган меҳрибонлигимиз ҳам сохтами?

— Йўқ, албатта. Лекин менинг ишим бу ердан бошқа жойга кўчди дегунча бунинг ҳаммаси тамом бўлади. Ҳаммаси Шиванинг¹ қўлида, Савитрий. Берадиган ҳам ўзи, тортиб оладиган ҳам ўзи, — деди жиддий равишда муаллим ва шартта ўрнидан туриб, чиқиб кетди.

Мен кулишимни ҳам билмай қолдим, йиғлашимни ҳам. Шунча ҳаракат қилиб кийинувдим, таранувдим, ҳаммаси бекор кетди. Лекин ҳали ҳам юрагимнинг бир четида, аҳтимол орзумга бугун кечаси етарман, деган бир умид учқуни милтираб турарди.

Кеч кирди. Ўқитувчи овқатхонага тортинибгина кириб келди. Тақсимчадаги устига шакар сепилган вермишелни кўриб, сўради:

— Яна ширин овқатми, Савитрий?

— Нимайди?

— Мен бунақа ҳадеб ширин овқат ейишга одатланмаганман.

— Хотинлар қилган овқатни есангиз, ошқозонингиз оғрийдими дейман? — шундоқ дедим-да, кулиб юбордим.

¹ Шива — ҳинду маъбудларидан бири.

— Йўғ-ей, ундоқ эмас. Мен ростдан ҳам ширин нарсани ёқтирмайман, Савитрий.

— Ширин нарсани умуман хуш кўрмайсизми? — шўхлик қилиб сўрадим мен.

Унинг ўрнида бошқа одам бўлганда, шартта ўридан туриб, мени бағрига босарди-да, ширин-шакар лабларимни сўрарди. У-чи? Вой худойим-ей! Ўридан қўзғалгани ҳам йўқ. Индамай ўтириб овқатини еди-да, туриб чиқиб кетди.

Мен бир ўзим қолдим. Ичимни ит тирнади. Шошапиша овқатимни едим-да, охирги марта яна бир ури-ниб кўрдим. Бир пиёла сув олиб, дадил хонасига кириб бордим. Ўрнини солиб бўлиб, энди ётай деб турган экан.

— Намунча вақтли ётмасангиз? — деб сўрадим.

— Ҳа, бугун шунақа вақтлироқ ётяпман,— жавоб берди у.

— Сизники маза экан. Мазза қилиб ухлайсиз. Менга эса уйқу яқин ҳам йўламайди.

— Нега энди?

— Яна «нега» деб сўрайсиз-а! Худди ҳеч нарсани сезмагандай!

Мен ёлғондакам эснаб, дуркун кўкракларимни намойиш қилиш учун керишдим. Сочларимни ёйиб ташладим. Кейин яна ўрдим. Муаллим чуқур хўрсиниб қўйди. Кейин айтди:

— Биладан, Савитрий! Ҳаммасини биладан. Лекин...

— Нима «лекин»?

— Юзимдаги манови чандиқни кўриб туриб, билмаяпсанми нималигини?

— Мен қаёқдан биладан? Нимадан қолган бу чандиқ?

— Бу чандиқ, Савитрий, мен учун бутун севги-муҳаббат куйиб, кул бўлди деганнинг белгиси. Мен уйланган эдим. Менинг хотиним, бутун умримни гаровга

қўйган хотиним бир қўшним билан тил топишиб, ўшаникига бориб ўтириб олди. Лекин кета туриб, қизиб турган капгир билан юзимда мана шу изни қолдириб кетди.

Шу ғамгин ҳикоясини тамомлаб, муаллим қолдан тойган кишидай, ўрнига чўзилди. Мен худди боламни урагандай уни меҳрибонлик билан аделга ўраб қўйдим-да, хонамга чиқиб кетдим.

Мен унга, ҳамма хотинлар ўшанақа ёмон эмас, масалан, менга ўхшаш вафодор, меҳрибон хотинлар ҳам бор, деб айтмоқчийдим. Кечаси анча маҳалгача уйқум келмади; эрталаб туриб, шу гапни қандоқ қилиб айтсамикин, деб ўйлаб ётдим.

Эрталаб турсам, муаллимнинг хонаси бўм-бўш. Ўша хона ҳали ҳам бўш ётибди.

ТИЛЛА БИЛАГУЗУК

Қоронғи хонада ярқираб турган тилла билагузукларга тикилиб ўтирган Малвийнинг кўзларига ёш тўлди. Бир лаҳза унинг кўз ўнгида ёшлик чоғлари гавдаланди.

Эсиз ёшлик чоғлари! Ўтмишдаги яхши-ёмон ҳамма нарса ширин туюлмоқда эди: акаси билан жигиллашганлари, отасининг газабланиб онасини сўкканлари, улар ўртасида бўлиб турадиган уриш-жанжаллар... Баҳор кунлари қоқ туш пайтида қуёш ҳароратли, оромбахш нурларини олам юзига аямай сочаётган пайтда у ҳовлида қўшиқ айтиб, ширин-ширин хаёллар сурарди.

Малвий чуқур хўрсиниб кўз ёшларини артди. Ярқираган ёшлик тонгини эслар экан, ўзининг ҳозирги аҳволини ўйлаб, яна кўзларига ёш олди. У билагузукларини қутичага солишга солди-ю, лекин анчагача улардан кўзини узолмади. Ўтмишнинг ширин хотиралари билагузукларни яна бир маротаба тақиб кўришга ундарди. Қоқсуяк бўлиб қолган қўлларига энди билагузуклар ярашармиди. Шу фикр унинг ширин хотираларини тумандек тарқатиб юборди. У билагузукларни яна оҳиста жойига қўйди-да, суқланиб томоша қила бошлади. Бир вақтлар унинг ёноқлари худди қип-қизил гунчадек ёниб турарди. Ўша пайтларда бу билагузуклар унинг момиқдек билакларига жуда ярашарди.

Кўчада бир тўда ёш қизлар дўмбира чалиб, маш-хур панжобча «Маҳия» қўшиғини айтяпти. Ёшлигида Малвийга ҳам отаси кичкинагина бир дўмбира олиб берган эди. У ҳам ойдин кечаларда қишлоқдаги ёш-яланглар билан бирга ҳовлисидаги жамун дарахти-нинг титроқ соясида «Соҳний-Маҳивал», «Ҳайр-Ран-жа», «Шаний-Пунну» дostonларидаги қўшиқларни, яна аллақандай панжобча қўшиқларни куйларди. Баъзан уларга қариялар ҳам жўр бўларди.

Кунлардан бир куни Малвийни ўсимлик мойи ва хушбўй сувлар билан ювиб-тарашди. Кейин эгнига тўй либосларини кийгазиб, билакларига бахт риштасини боғлашди. Майда-чуйда расм-русмлардан кейин онаси унга бир талай зар-зеварлар ҳадя қилди. Бу қиммат-баҳо зеварлар ичида бир жуфт тилла билагузук ҳам бор эди.

Мана, ўша бир жуфт билагузук сандиқ устидаги оҳори тўкилган кичкинагина қизил қутичада ётибди. Малвий яна қутичага қаради. Кейин ўзининг эти бо-риб устухонига ёпишган баданига разм солар экан, кўнглида кучли бир ҳавас пайдо бўлди ва бу туйғу, билагузуқларни тақиб кўр, деб уни қистай бошлади. Ҳавас андишадан устун келди ва Малвий билагузуқ-ни тақди. Билагузук қоқсуяк билакларидан тирсагига сирғалиб тушди. Лекин ҳар ҳолда унинг кўнгли тас-кин топди.

Эшик очилиб, келинлик либосига бурканган, хур-санд ҳолда қизи Манса кириб келди. Малвий сорий-сининг учи билан билагузук тақилган қўллларини бер-китди. Қўрққанидан ранги қув ўчиб кетди. Лекин уй ичи қоронғи бўлгани учун Манса онасидаги ўз-гаришни сезмади. У мулойим овоз билан онасига деди:

— Ойи, дадам чақиряптилар.

— Хўп, сен кетавер, мен ҳозир бораман, — жавоб берди Малвий бир оз енгил тортиб.

Қизи ташқарига чиқиб кетар экан, Малвий унинг орқасидан тикилиб қолди. Худди ёшлигидаги Малвийнинг ўзгинаси. У чуқур хўрсинмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тийди. Билагузукларни янги қизил бахмал қутичага солиб қўйди-да, сандиқ устидаги ранги ўчган эски қутичага қайрилиб ҳам қарамай ташқарига чиқиб кетди.

Кўча эшик олдида гўё юрак сирларини баён этаётгандек шоҳнайнинг мунгли овози янграмоқда. Кўчада томоша қилгани тўпланган паст табақа одамлар келин-куёвнинг чиқишини сабрсизлик билан кутиб турибди. Ҳовли куёв томондан келганлар билан лиқ-лиқ тўла, чўп суқадиган жой йўқ.

Мана, қоҳин никоҳ ўқиб бўлди. Энди хайрлашув чоғида ўқиб-ўқиб йиғлаётган одамларнинг овози эшитилмапти. Расмга кўра қоҳин Мансанинг ховучига бир қисим гуруч солди. Манса гуручни сочиб-социб, қоҳиннинг сўзларини пичирлаб такрорляпти:

— Сенинг тақдиринг сен билан, менинг тақдирим мен билан.

Мансанинг кўзларида ёш маржонлари пайдо бўлди. Шу заҳотиёқ дугоналари қўшиқ бошлаб юборди:

Йўлларимга кўз тикар, саккиз дугонажоним,
Сўзларимни тинглангиз, падарим, меҳрибоним,
Шодлик билан ишим йўқ, ҳеч қаерга ҳушим йўқ,
Чунки бугун бегона ўз туғилган маконим.

Келин қариндош-уруғлари ва дугоналари билан хайрлашиб бўлгач, отасининг олдига бориб, унинг кўкрагига бошини қўйди.

Ота кўз ёшларини зўрға тийиб, қизининг елкасини оҳиста ва меҳрибонлик билан силаб, юпатгандек бўлди:

— Бўлди, жоним қизим, бўлди.

Шу орада куёв қоҳин ва отасининг ишораси билан

мехмондорнинг кўзчасига бир неча кумуш тапга ташлаб, ташқарига чиқиб кетди. Бошқа созандалар билан бирга шоҳнайчи ҳам иккала лунжини шишириб шоҳнайчини чалишга тушди. Куёвнинг отаси келини билан куёвнинг устидан сочқи сочди.

Келини ҳақиқий уйига кузатгани чиқаётган меҳмон аёлларнинг ичида Малвий ҳам бор эди. У айтилаётган ёр-ёрга жўр бўлиб, ғамгин борар экан, ўзининг никоҳ куни эсига тушиб кетди. Ушанда у ҳам отасининг кўкрагига бошини қўйиб, у билан йиғлаб хайрлашган эди.

Келини кажавага ўтказишди. У худди умрбод видолашаётгандек, онасига талпинди. Она фарзанди меҳр билан бағрига босар экан, кўнглини яна ўтмишга оид ёқимли туйғулар қамраб олди. У ҳам худди шундай онасига талпинган эди. Уни қучоқлаб олган эди. Кейин пиқиллаб йиғлаётган қизини кўксидан ажратар экан, кўзлари бир лаҳза билагузукларга қадалди.

Кажава устидан яна сочқи сочилди. Ҳамма ўзини дув этиб сочқига ташлади. Шодиёна қий-чувдан орқада қолмасликка тиришгандек созандалар куйни яна ҳам авжига миндирди.

Малвий меҳмонларни кузатиб, уйига қайтиб кирганида ҳамма ёқ гўё ҳувиллаб қолган эди. Кийимларини алмаштиргани хонага кирди ва кўзи рўпарада турган ўша эски қутичага тушди. Гўё фақат яккаю ягона қизи билангина эмас, дунёда энг қадрдон буюми — билагузуклар билан ҳам видолашгандек туюлди унга.

Урф-одатга кўра тўйнинг эртасига Манса ота-онасининг уйига қайтиб келди. У дугоналари билан тўйиб-тўйиб суҳбатлашди. Сўнг улар билан хайр-маъзур қилгач, онаси ёнига келиб ўтирди. Малвий қизининг бепарволигидан ташвишланиб, билагузукларни эҳтиёт қилгин, деб унга қайта-қайта тайинлади.

Ҳаш-паш дегунча орадан икки йил ўтиб кетди.

Аёллар байрами арафасида Малвий қудаларига хат ёзиб, қизим бир келиб кетсин, деб илтимос қилди. Қудаларининг кўнишига кўзи етмаган эди. Лекин улар кўниб қолди.

Утган икки йил мобайнида Малвий билагузукларни унутаёзган эди. Аммо баъзи-баъзида зеб-зийнатга бой аёлларни кўрганида беихтиёр ўзининг ёшлик даврини қўмсай бошларди. Бир вақтлар унинг ҳам ҳамма зарзеварлари бадастир эди. Эрининг иши юришмай қолган пайтларда ҳаммасини битта-биттадан сотиб туғатди. Бисотида фақат ўша иккита билагузук қолди. Мана энди у кетиб, қолгани мана шу эски қутича бўлди. Бу қутича қўлдан кетган бойлигини эслатиб, юрагини тирнагани тирнаган. Лекин шундай бўлса-да, Малвий уни ташлаб юбормай, сақлаб келмоқда.

Ниҳоят, Манса бир куни ота-онасининг уйига меҳмон бўлиб келди. Она-бола бир-биридан ҳол-аҳвол сўради. Кейин қизининг қўлидаги билагузукларга кўзи тушди. Икки йил ичида уларнинг сийқаси чиқиб кетганини кўриб, юраги ачишиб кетди ва қизининг дилини оғритишни истамаса-да, беихтиёр унга танбеҳ берди:

— Қизим, бу нима қилганинг? Ахир бегонанинг молини ҳам шундоқ тутмайди одам. Икки йил ўтар-ўтмас, билагузукларнинг аҳволини қара! Гулини ўйдиришининг ўзига нақд беш рупия берганман. Ҳаммасини чирк босиб кетибди-ку! Идиш-товоқ ювганингда ҳам бундоқ ечиб қўймайсан шекилли?

Она билагузуклардан кўзини олиб, қизига қаради. Қаради-ю, юраги эзилиб кетди. Нима қилиб қўйдим, деб қаттиқ афсусланди. Қизимнинг дард-ҳасратини сўраш ўрнига...

Малвий қизига диққат билан разм солди. Манса озиб, кўзлари ич-ичига кириб кетган, ранг-рўйи сомондек. У жон ҳолатда қизини бағрига босди ва эр-

калаб, ёноқларидан ўпа бошлади. Мансанинг кўзларига ёш қалқиб кетди.

Ким билади, бечора қизнинг юрагида не-не дардлари бор. У онасининг олдига эҳтимол дардлашгани, юрагини бўшатгани келгандир. Онаси бўлса дарров уни койиб берди. Аста-аста қизининг дард-аламлари аввал унсиз кўз ёши бўлиб, сўнгра қаттиқ йиғи бўлиб юзага чиқа бошлади. Онаси бемаврид айтган сўзлари учун қизидан узр сўради. Шундан кейин Манса бошидан ўтганларни бирма-бир сўзлаб берди. У ҳамма тақинчоқларидан ажралиб бўлибди, мана шу билагузукларгина қолибди. Энди шундан ҳам ажраб қолмай деб, ҳеч қўлидан туширмас экан.

— Тўйдан кейин кўп вақт ўтмай, қайнанам қайнанинглимининг тўйини баҳона қилиб тақинчоқларимни сўраб олдилар. Кейин қанча айтсам ҳам, қайтариб бермадилар. Бир байрам баҳонаси билан шу билагузукларни амаллаб сўраб олдим. Ўша олганимча, мен ҳам бермадим. Қайнанам мени хўп қарғадилар, хўрладилар. Қайнатам қаттиқ хафа бўлдилар. Ҳатто эрим урди ҳам. Барибир билагузукларни бермадим.

Малвий қизини кўксига босиб йиғлай бошлади, Шашқатор оқаятган кўз ёшларнинг қанчаси қайғу ёшларию қанчаси шодлик ёшлари, буни фақат она юрагигина биларди.

Манса эриникига қайтиб келгач, қараса, бу уйдигиларнинг ундан бутунлай кўнгли совиб қолибди. Шунини сизди-да, у билагузукларни қайтариб бериш у ёқда турсин, қолган тақинчоқларини ҳам қўлга кириштишга аҳд қилди.

«Вақти келганда шу зеб-зийнати ҳинд аёлининг жонига ора киради,— деган эди онаси.— Нодонлик қилиб тақинчоқлардан ажралиб қолмагин тагин. Мана, Пурондай эрининг дастидан не қунларни кўрмади. Лекин ночор аҳволда ҳам, ўзи содда-баёв бўлишига қарамай, бурнидаги булоқисини ҳам бегона қилгани

йўқ». Онасининг шу гаплари ўқтин-ўқтин Мансанинг эсига тушиб турарди.

Орадан кўп ўтмай Малвий бир шумхабар эшитди: азоб-уқубатларга дош беролмай, қизи ўлим тўшагига ётиб қолибди. Эр-хотин қизининг ҳолидан хабар олгани ўқдай учиб қудалариникига етиб борди.

Малвий қизини ҳамда унинг ҳамма зеб-зийнатларини олиб уйга қараб йўлга тушди. Манса жон бермоқда эди. Малвий қизим қадрдон уйига бориб жон берсин, деб худодан илтижо қиларди. Беморнинг бадани совиб бормоқда эди. Она унинг бошини тиззасига қўйганича, арава ғилдиракларидан сачраётган лойларни бутун вужуди билан тўсишга уринарди. Мудҳиш, даҳшатли дақиқалар яқинлашиб келаётганини сезиб, у киприк қоқмай қизига тикилиб ўтирарди. Дам-бадам унинг нигоҳи қизининг озгин қўлларидаги билагузукларга тушарди. Кўзларини минг олиб қочса ҳам яна ўшанга қандай қараганини ўзи билмай қоларди. Ниҳотки шу буюм ўзига ҳам, қизига ҳам насиб қилмай, бир етти ёт бегонага насиб қилса! Оҳ! Бунга у қандай қилиб чидайди! Эскиларнинг гапига қараганда, биров кўз тиккан буюмнинг хосияти бўлмасмиш...

Она жон талвасасида ётган қизини уйга олиб келганида қуёш уфққа бош қўйган эди. Улар ичкарига кириши билан бирпасда қўни-қўшнилар тўпланди.

— Соппа-соғ қизимни мана шу аҳволда менга топширди уйнинг куйгурлар,— деб қўшниларига ҳасрат қилди Малвий. Кейин, энди бечорани ўз ҳолига қўйинглар, деб улардан илтимос қилди. Шу билан бирга ҳаммага эшиттириб эрига тайинлади: пулнинг юзига бориб ўтирмай бир яхшироқ докторни чақириб келинг, деди. Келганларга жавоб бериб, кўча эшикни беркитиб олди-да, келиб қизининг бошига чўкди. Томирини ушлаб кўрган эди, қараса, беморнинг юраги уришдан тўхтабди. У дод солмоқчи бўлди, лекин миясига бир фикр келди-ю, овози ҳалқумида тўхтаб қолди. Фикрни

жиясидан чиқариб ташлаш ниятида ҳовлига чиқди ва у ёқ-бу ёққа бемақсад югура бошлади. Лекин бўлмади. Охири яна мурда олдига қайтиб кирди-да, унинг жонсиз, музлаган билакларидан билагузукларни сезин ечиб олди.

— Бу қизнинг бисоти-ку, — деди бехосдан кимдир. Лекин яна иккинчи бир овоз қулоғига чалинди:

— Ўлган қизнинг бисоти бўладими. Бола-чақаси бўлганда ҳам, бошқа гап эди.

Малвий билагузукларни кўтариб ичкари хонага кириб кетди. Токчада ётган қутича устидаги чангни саарийсининг учи билан тозалаб артди-да, билагузукларни ичига солиб, қутичани беркитди. Кейин бир парча мато билан оқ чодир олиб у ердан чиқди. Мурданинг тагига матони тўшаб, ифлос кийимларини ечди-да, мурдани оқ чодирга ўради. Сўнгра чироқни ёқди-да, эшикни очиб, ҳовлига қараб дод-фарёд қилишга тушди.

Шу фожиадан кейин ўтган ўн бир кунгача Малвий қанчалик куйиб-пишгани, қанчалик йиғлаб-сиқтагани унинг қизариб кетган кўзларидан кўриниб турарди. Ўн бир кунгача у зеб-зийнат деб қизининг қонини сўриб олган қудаларини тинмай қарғади, марҳуманинг эғнидан ечиб олинган исқирт кийим-бошларни қўни-қўшниларга кўрсатиб, қудаларнинг пасткашлигини намойиш қилди. Ҳалиги бир жуфт билагузукдан ташқари ҳамма тақинчоқларни маҳалла аҳли кўзи олдида қизининг ўлигига сарфлади. Тўсатдан қўшнилардан бири сўраб қолди:

— Вой, билагузукларни қайтариб бермадимми?

Бу кутилмаган саволдан Малвийнинг юраги шув ётиб кетди, лекин сир бой бермади. Бурчакда ётган марҳуманинг кийим-кечакларига ишора қилиб жавоб берди:

— Гулдай қизимни мана шу латта-путтага ўраб қўйган ноинсофлардан нимани умид қилиб бўлади?

Золнилар зар-зевар деб қизим шўрликка озмунча азоб бердимми! Охири бошини еди-ку.

Малвий соддагина аёл эди, унча-мунча гапнинг кўнда фарқига стмасди. Бироқ қизининг қўлидаги билагузукларни ечиб олгани унинг ҳеч эсидан чиқмасди. Бу қилмиши оғир бир тошдек тўхтовсиз юрагини эзмокда эди. Нега у шундай қилди? Ахир бошқа қизи йўқ эди-ку! Қариёдош-уруғлари ичида битта-яримта бўй етган қиз бўлса ҳам майли эди. Нега шу билагузукларни деб қизини ўз ҳолига қўймади? Қизининг ўлимига бир чети ўзи ҳам сабабчи бўлмадимми? Унинг вужудини титроқ босди. У пешанасига бир уриб мудҳиш ўйларни миясидан чиқариб ташлашга ҳаракат қилди.

Қоп-қоронғи уйда эри донг қотиб ухлаб ётибди. Малвий чуқур ух тортди. Эрида виждонни азоблайдиган ҳеч бир гуноҳ йўқ. Шунинг учун тинчгина ухлаб ётибди. Лекин Малвийнинг... Осмонда тўлин ой порлаб турибди, лекин тўрт томони қўшнилларнинг уйи билан ўралган ҳовлига тангадек ёруғ тушмайди. Ўз қилмишларини ўйлаб, Малвийнинг яна юраги гаш бўлиб кетди. У ётган ерида оббо деб у ёқдан-бу ёққа ағдариларди.

Бирор уйда тўй бўлаётганга ўхшайди. Узоқдан ашула-чолгу овози келяпти. Мушакбозлик авжга чиққан кўринади. Осмонга бир мушак отилди-да, у Малвийнинг томи устида ёрилди. У қўрқиб кетди, лекин ўша заҳоти қўрқувни ҳам унутиб, сочилаётган учқунларга тикилиб қолди. Кўзларига қизининг тўйи ва ўлими кўриниб кетди. Шу иккала воқеанинг бўлишига унинг ўзи ҳам сабабчи эмасми?

У ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёққа юра бошлади. Тепадан қандайдир бир қуш пириллаб учиб ўтди. Малвийнинг юраги шув этиб кетди. Қўйма билагузукларнинг вазни Малвийнинг виждон тарозисини дақиқа сайин босиб бормокда эди.

Бҳагватий уйқули кўзларини ишқалаб ошникни очди ва қаршисида қўшниси — Мансанинг онасини кўриб хайрон бўлди. Бемаҳалда нега келдйкин, деб ўйлади у. Уни ичкарига таклиф қилди-да, гира-шира ёругда унинг юзига разм солди. Малвийнинг ранги заъфарон, сочлари тўзғиган, лаблари қақраб кетган эди.

— Келининг уйдами? Чақир, бу ёққа чиқсин, — деди Малвий.

Бу савол Бҳагватийни таажжубга солди.

— Ҳозиргина ётгани кириб кетди, — деди Бҳагватий. — Дҳанийром қизини чиқаряпти. Уйин-кулги ҳали ҳам тугагани йўқ шекилли. Мен келинимни барвақтроқ олиб кела қолдим.

Малвийнинг кутилмаган илтимоси Бҳагватийга малол келди. Лекин бир гап бўлмаса, каллаи саҳарда келармиди, деб ўйлади-да, ноилож юқорига чиқиб кетди.

Дам ўтмай бир неча кунлик янги келин иймана-иймана аста зинадан пастга тушиб келди. Малвий ундан кўзини узмай турарди. У девор тагидаги курсига ишора қилиб, келинга, ўтир, деди. Келин ўтирди. Малвий рўмолчага ўроғлиқ билагузукларни олиб, келиннинг билақларига тақди. Бҳагватийнинг кўзлари чақнаб кетди. Келин ҳам қоронғида ярқираб турган тилла билагузукларга маҳлиё бўлиб қолди.

— Келин, бу қизим Мансанинг билагузуклари эди. Чин кўнглимдан ҳадя қиляпман сенга. Қизимнинг ҳақиға дуо қилиб юрсанг бас. Сендан илтимосим шуки, келин, қачон бизникига кирсанг, билагузукларни албатта тақиб киргин.

Малвий қўшнисининг узундан-узоқ дуоларига қулоқ солмай, тўлиб келаётган юрагини зўрға босиб ташқарига қараб йўл олди.

Тун ҳали ҳам борлиқ устидан ҳуқмронлик қилиб турибди, лекин узоқда тонг нишонаси кўриниб қолган.

ЁЗУВЧИЛАР ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

Премчанд (1880—1936). Ҳозирги замон ҳиндий ва урду адабиётларига асос солган реалист ёзувчи ва танқидчи. Асл исми Дҳанпатрай Шривастав. У Банорас шаҳри яқинидаги Ламҳий қишлоғида почта ходими оиласида туғилди. Бир амаллаб ўрта маълумотли бўлгач, ўқитувчилик қилди, мактаблар бўйича район инспектори бўлиб ишлади. Унинг ёзувчилик ижоди XX асрнинг дастлабки йилларидан бошланди. У 1920 йилдан миллий-озодлик ҳаракатига қўшилди. 1930 йилдан бошлаб Оллоҳобод шаҳрида ҳиндий тилида «Ханс» («Оққуш») номли журнал чиқара бошлади. 1936 йилда Бутунҳиндистон Прогрессив ёзувчилар ассоциациясини тузишда актив қатнашди.

Премчанд асарларининг мавзуси турли-туман. Ёзувчи асарларида қишлоқ ҳаётини аниқса маҳорат билан тасвирлаган. Адабиётшунослар уни ҳинд деҳқонларининг орзу-умидлари куйчиси деб атайди. Премчанд 13 роман ва повесть, 300 га яқин ҳикоя, бир неча пьеса, бир қатор публицистик ва адабиётшуносликка оид мақолалар авторидир. Унинг икки юзга яқин ҳикояси ҳиндий тилида «Мансаровар» номли 8 жилддан иборат тўпламдан ўрин олган.

Премчанднинг асарлари дунёдаги йирик тилларнинг барчасига таржима қилинган. Унинг бир қатор

ҳикояларидан ташқари яна тўрт романи рус тилида нашр этилган («Жертвенная корова», 1956, «Нирма-ла», 1956, «Поле битвы», 1958, «Поле», 1967). Ўзбек тилида эса ёзувчининг уч романи ва бир ҳикоялар тўплами босилиб чиққан. Улар қуйидагилар: «Қис-мат» (асл номи «Гўдан»—«Қурбонлик сигир»), 1962, «Нирмола», 1967, «Нажот» (асл номи «Ғабан»—«Хиё-ват»), 1976 ва «Бир келин ҳикояси» (ҳикоялар тўпла-ми), 1975.

Амритлал Нагар. 1916 йилда туғилган. Ҳинд ада-биётининг энг йирик вакилларида бири, ёзувчи, пуб-лицист, таржимон. У БутунҲиндистон Халқ театр-лари ассоциациясининг асосчиларидан бири. 1937 йилдан бери Таслим Лакнавий таҳаллуси билан ҳаж-вий ҳикоялар ёзиб келади. Ёзувчи «Очарчилик» (1946), «Томчи ва денгиз» (1956), «Шахмат доналари» (1959), «Обиҳаёт ва оғу» каби романлари ва бир неча ҳикоя тўпламлари билан шуҳрат қозонган. Унинг «Обиҳаёт ва оғу» романи рус тилига таржима қилин-ган («Нектар и яд», 1973). Ўзбек китобхонлари ёзувчи ижоди билан ўз она тилисида биринчи марта таниш-моқда.

Бҳагаватичаран Варма. 1903 йилда туғилган. Ҳин-дий тилида ижод этувчи таниқли адиб. Кино, радио ва газета соҳаларида ишлаган, адвокатлик ҳам қилган. «Тубанлик» деб аталган биринчи романи 1931 йилда босилиб чиқди, лекин ўқувчиларга манзур бўлмади. «Читралекха» романи (1934) ёзувчига катта шуҳрат келтирди. Б. Варма булардан ташқари яна «Уч йил», «Қинғир-қийшиқ йўллар», «Унутилган суратлар» каби романлар ва бир қатор ҳикоя тўпламлари ва пьесалар авторидир.

Ўзбек китобхонлари Б. Варма ижоди билан бирин-чи марта танишмоқда.

Вишну Прабхакар. 1912 йилда туғилган. Ҳиндий адабиётининг энг кўзга кўринган намояндаларидан бири. Адабий фаолияти 1934 йилдан бошланган. У «Ибтидо ва интиҳо», «Раҳмоннинг ўғли», «Жангдан сўнг» каби ҳикоя тўпламлари авторидир. Бир неча пьесалар ҳам ёзган. Ёзувчининг дунёқарашида Гандий таълимотининг таъсири бор. Унинг ижодига Премчанд, Л. Толстой ва А. П. Чеховлар таъсир кўрсатган.

В. Прабхакарнинг асари ўзбек тилида биринчи марта нашр этилмоқда.

Яшпал (1903—1976). Асли панжоблик. Умрининг сўнгги 25-30 йили Уттар-Прадеш штатининг Лакнав шаҳрида ўтди. Яшпал ҳиндий тилида ижод этган маънавий реалист ёзувчи, танқидчи ва публицист, ҳинд адабиётининг энг кўзга кўринган намояндаларидан бири. Ёзувчи ўз асарларида кескин қарама-қаршиликлар билан тўла Ҳиндистон ҳаётини ақс эттирган, халқ бахт-саодати учун курашаётганларни тасвирлаган. Унинг ўзи ҳам 30-йилларда миллий озодлик ҳаракатига фаол қатнашган, инглиз мустамлакачиларига қарши террористик ташкилот аъзоси бўлган ва шу сабабдан етти йил қамоқда ётиб чиққан.

Яшпал дастлабки ҳикояларини қамоқда ёзди. Унинг биринчи ҳикоялар тўплами «Қафасдаги парвоз» 1939 йилда, биринчи романи «Ўртоқ Дада» 1941 йилда босилиб чиқди. Яшпал 10 га яқин роман, 20 га яқин ҳикоя тўпламлари, бир неча пьеса ва бир қатор мақолалар авторидир. Унинг икки китобдан иборат энг маънавий романи «Сохта ҳақиқат» (1958) Панжоб ва Уттар-Прадеш штатлари ҳукуматларининг мукофотиغا сазовор бўлган.

Яшпалнинг «Хоин», «Ўртоқ Дада», «Партия аъзоси», «Сохта ҳақиқат», «Амита» романлари, «Ун икки соат» повести ва бир қатор ҳикоялари рус тилига таржима қилинган. Ўзбек тилида эса унинг бир қатор

ҳикоялари «Кул босган чўғлар» номи билан тўплам шаклида босилиб чиққан (1970).

Яшпал М. Горький, Б. Кербобоев асарларини, шунингдек, Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романини («Зулайхо» номи билан) ҳиндий тилига таржима қилган.

Яшпал Совет Иттифоқида бир неча марта меҳмон бўлган.

Упендранатҳ Ашк. 1910 йилда туғилган. Таниқли прозаик, драматург ва шоир. Панжобда туғилган. Дастлаб уч тилда — ҳиндий, панжоб ва урду тилларида ёзар эди, ҳозир фақат ҳиндий тилида ижод этади. Энг машҳур роман ва повестлари қуйидагилар: «Кўҳна девор» (1947), «Қайноқ кул» (1952), «Катта-катта кўзлар» (1955), «Шаҳарда айланиб юрадиган ойна» (1963), «Қор дарди» (повесть). «Кўҳна девор» романи билан «Қор дарди» повести рус тилига таржима қилинган («Падающие стены», 1961, «Боль снегов», 1966). Рус тилида ёзувчининг бир неча ҳикоя ва шеърлари ҳам босилиб чиққан. Ўзбек тилида эса «Кўҳна девор» романи нашр этилган.

Ҳаринатҳ. Ҳиндий тилида ижод этувчи таниқли ёзувчилардан бири. Ўзбек тилида чиқаётган «Шайтон эмас, инсон» ҳикояси «Яхшилар ва ёмонлар» («Шарийф аур камийне», 1958) номли реалистик руҳда ёзилган тўпلامдан олинди.

Чандрҳар Шарма Гулерий (1883 — 1922). Ҳиндий тилида ижод қилган ёзувчи. Ражастҳаннинг Жайпур шаҳрида туғилган. Ч. Ш. Гулерий ҳаммаси бўлиб уч дона ҳикоя ёзган. Шу учта ҳикоядан ёзувчига шуҳрат келтиргани ушбу тўпلامдан ўрин олган «У айтган өдики...» ҳикоясидир.

Кришан Чандр (1914—1977). Ҳозирги замон урду адабиётининг энг йирик вакилларида бири эди. Тадқиқотчилар ёзувчи ижодида социалистик реализм элементлари борлигини қайд қиладилар. Кришан Чандр роман, повесть, ҳикоя тўпламларидан иборат 50 дан ортиқ китоб яратган. Унинг биринчи ҳикоялар тўплами «Фикр тумори» 1937 йилда чиққан. Кришан Чандр Ҳиндистон Прогрессив ёзувчилари ассоциациясининг фаолиятида актив қатнашган.

К. Чандрнинг номи совет китобхоналарига яхши маълум. Рус тилига авторнинг «Мағлубият» романи, «Далалар уйғонганда», «Қоғоз кемача», «Тўнқарилган дарахт» повестлари, «Дадар кўпригидаги болалар» ҳикоялар тўплами ва бир қатор бошқа ҳикоялари таржима қилинган.

К. Чандрнинг «Тўнқарилган дарахт» повести ва бир неча ҳикоялари ўзбек тилида «Танланган асарлар» номи билан тўплам шаклида 1960 йилда нашр этилган.

Хўжа Аҳмад Аббос. 1914 йилда туғилган. Таниқли адиб, публицист ва кинорежиссёр. Урду ва инглиз тилларида ижод қилади. Ўз ижодида ўткир ижтимоий масалаларни жуда прогрессив ҳал этади. У «Ҳиндистон фарзанди», «Эрта бизникидир», «Инқилоб», «Тўрт йўл» каби роман ва повестлар, икки юздан ортиқ ҳикоя, «Дайди», «Жаноб 420», «Афанасий Никитин» каби киносценарийлар авторидир.

Рус тилига ёзувчининг бир неча ҳикоялари, «Эрта бизникидир» (1953), «Ҳиндистон фарзанди» (1956) романлари таржима қилинган. Ўзбек китобхоналарига ҳам Х. А. Аббоснинг номи яхши маълум. Ўзбек тилида унинг «Ҳиндистон фарзанди» романи (1962) ва бир неча ҳикоялари босилиб чиққан. Бундан ташқари ўзбек тилида У. Ориповнинг ёзувчининг ҳаёти ва ижодига бағишланган монографияси ҳам нашр этилган.

Ражендрасингх Бедий. 1915 йилда туғилган. Урду тилида ижод этадиган кўзга кўринган ёзувчи. Асли панжоблик, Лоҳурда почта ходими оиласида туғилган. Ҳиндистон бўлингандан кейин бир неча вақт Деҳлида турган ва кейин Бомбайга кетиб, ўша ерда ўрнашиб қолган. Дастлабки ҳикояларини 30-йилларда ёзган. Реалист ёзувчи Бедий асарларида ўз она юрти Панжоб ҳаётини тасвирлаган. Унинг қуйидаги ҳикоя тўпламлари бор: «Ой тутилиши» (1939), «Безурят» (1949), «Қуллик», «Пальто», «Суяклар ва гуллар» ва ҳоказо. Бедийнинг ижодига О. Бальзак, А. П. Чехов, Л. Н. Толстойлар таъсир кўрсатган.

Ўзбек тилида Бедийнинг «Кир чодир» повести ва бир неча ҳикояси «Ложвантий» номи билан бир тўплам шаклида нашр этилган.

Исмаат Чугтоий. 1911 йилда туғилган. Урду тилида ёзувчи машҳур адиба. 1939 йилдан ёза бошлаган. Деярли ҳамма асарларида мусулмон аёлларнинг оғир ҳаёти тасвирланади. Унинг дастлабки ҳикояларида натурализм таъсири бор. Ижодининг кейинги босқичларида эса реалистик тенденциялар кўрина бошлайди. Исмаат Чугтоий қаламига мансуб асарлар: «Зарбалар» (1942), «Гунчалар», «Мимоза» (1952), «Бир гап», «Икки қўл» (1962) ҳикоя тўпламлари, «Қайсар» (1940) повести, «Қинғир чизиқ», «Уч довдир», «Маъсума» романлари, «Шайтон» пьесалар тўплами ва ҳоказо.

Исмаат Чугтоийнинг ижоди билан ўзбек китобхоналари биринчи марта танишмоқда.

Шаратчандра Чаттопадҳайя (1876—1938). Бенгал тилида ижод қиладиган энг йирик ёзувчилардан бири. 17 ёшидан ёза бошлаган. «Ғурур», «Чандрнатҳ», «Девдас», «Шубҳадра» каби романлар муаллифи.

Тарашанкар Бандопадҳайя. 1898 йилда туғилган. Бенгал тилида ижод қилувчи энг машҳур ёзувчилардан

биридир. Миллий-озодлик ҳаракатида қатнашгани учун турмада ётиб чиққан. Адабий фаолияти 1930 йилдан бошланган. 1940 йилда адабиётда эришган муваффақиятлари учун Шаратчандра Чаттопадхайя номидаги мукофотга сазовор бўлган. 1955—56-йилларда эса «Соғлом Никетан» романи учун Рабиндранат Тагор мукофоти билан тақдирланган. Ёзувчининг қаламига 20 дан ортиқ роман («Шоир», «Соғлом Никетан», «Товус» ва ҳоказо), ўндан ортиқ ҳикоя тўпламлари («Сеҳргарлик», «Деҳлининг ладдуси» ва бошқалар) ва бир нечта пьеса мансубдир.

Т. Бандопадхайянинг асарлари ўзбек тилида биринчи бор нашр этилмоқда.

Амрита Притам. 1919 йилда туғилган. Панжоб тилида ижод этувчи энг йирик ёзувчи ва шоиралардан бири. Унинг асосий поэтик жанри севги лирикасидир. Унинг шеърлятига халқ оғзаки ижоди катта таъсир кўрсатган. Унинг шеърӣй ва насрий асарлари асосан ҳозирги панжоб хотин-қизларининг жамият ва оиладаги аҳволига бағишланган.

Шоира ва адиба Амрита Притам ўзининг ижодида чуқур фалсафий масалаларга, интернационаллик гояларига, бошқа мамлакатлар адабиётидаги образ ва сюжетларга мурожаат қилади. У бизнинг мамлакатимиз ва бошқа социалистик мамлакатлардаги ёзувчи ва шоирлар ижодини тарғиб қилишга катта аҳамият беради. Таржимонлик фаолияти билан ҳам шуғулланади. Бир неча марта Совет Иттифоқига келган. «Узун йўллар» (1948), «Жавоҳирот» (1964), «Қора атиргул» (1966) «Борлиқ» (1967) каби шеърӣй тўпламлар, «Доктор Дев» (1949), «Скелет» (1950), «Уя» (1961), «Берк эшик» (1961) каби романлар ва «Сўнгги хат» ҳикоя тўплами Амрита Притамнинг асосий асарларидир.

Гурдевсинҳ Рупана. 1940 йилда туғилган. Панжоб тилида ижод қилувчи ёш адиблардан. «Бир аёл» ном.

ли ҳикоялар тўплами бор. Г. Рупананинг ижоди билан ўзбек китобхонлари биринчи бор танишмоқда.

Панналас Пател. 1912 йилда туғилган. Гужарот тилида ижод қилувчи йирик адиб. У асарларида ҳинд қишлоғи ҳаётини тасвирлайди. Қаҳрамонларнинг нутқида маҳаллий шеваларни ишлатади. П. Пател 30 дан ортиқ китоб ёзган. «Беозор махлуқ», «Инсон ҳислари» романлари (1942 ва 1947), «Дўстлар кулфатда ва яхши кунда», «Ората» ва «Қалб сўзи» номли ҳикоя тўпламлари (1940, 1954 ва 1956) муаллифнинг энг таниқли асарларидир.

Упендрапрасад Моҳантий. 1899 йилда туғилган. Ория адабиётининг таниқли шоири ва адиби. Ҳинд ёзувчиларининг кекса авлодига мансуб. Упендрапрасад Моҳантий Патна университетини тугатган. Пенсияга чиққунга қадар ўқитувчилик қилди. «Севги обиҳаёти» (1923), «Асал шираси» (1927) номли поэмалар, «Хўрланган» (1934) ва «Ҳаришанкар» (1946) романлари, «Ҳикоялар гулчамбари» (1938) номли тўпламга кирган кўп ҳикоялар, «Прозадаги шеърлар» (1955) Моҳантий қаламига мансубдир.

Вишну Сакҳарам Кҳандекар. 1898 йилда туғилган. Маратҳ тилида ижод қиладиган машҳур ёзувчи. Маратҳ адабиётида ҳикоя жанрининг яратувчиларидан бири. Унинг ижоди ёш авлод ёзувчиларига ўрнак бўлган. В. С. Кҳандекар — Маратҳ адабиёти ассоциациясининг президенти ва Ҳиндистон Адабиёт академиясининг аъзосидир. Элликдан ортиқ китоб — романлар, ҳикоя тўпламлари, адабиётшуносликка доир илмий асарлар муаллифи. Муҳим асарлари қуйидагилар: «Икки қутб» (1934), «Лайлакнинг ўлими» (1942), «Севги излаб» (1952) романлари, «Ғунча» (1943), «Тортиқ қилинган нон» номли (1957) ҳикоя тўпламларидир.

Қҳандекарнинг асарлари чуқур психологизм руҳи билан суғорилган. Унинг романлари ва кўпгина ҳикоялари Ҳиндистоннинг бошқа тилларига таржима қилинган. Бир неча ҳикоялари рус тилида нашр этилган. Ўзбек китобхонлари унинг ижоди билан энди танишапти.

Боммий Реддипаллий Сурьярао. 1923 йилда туғилган. Телугу тилида ижод қилади. Андҳра штатидаги энг яхши ҳозирги замон ҳикоянависларидан бири. «Сурьярао катҳалу» ва бошқа бир қатор тўпламлари босилиб чиққан. Эллигинчи йилларда қисқа ҳикоя бўйича ўтказилган конкурсда «Эҳтиёт бўлинг, бу ерда ўғрилар бор!» деган новелласи учун иккинчи мукофотга сазовор бўлган. Ҳикоядан ташқари пьеса ҳам ёзади. «Шубҳалекҳа» пьесаси Андҳра штатида муваффақият қозонган. Адиб ТАССнинг Мадрасдаги корпунктида ишлайди.

Тўпламга авторнинг «Ёввойи ёсман» ҳикояси киритилган. Асарлари ўзбек тилида биринчи бор нашр этилиши.

Ичҳапуру Жаганнатҳрао. Телугу тилида ижод қиладиган, кўзга кўринган ёш адиб. Калькутта шаҳрида истиқомат қилади. У юздан ортиқ ҳикоя автори. Бундан ташқари 3 та роман ҳам ёзган. Таржима билан ҳам шуғулланади. Таржималари ҳиндий тилидаги «Дҳармйуг», «Сарика» ва бошқа журналларда чиқиб туради. Асарлари ўзбек тилида энди нашр этиляпти.

Сому. Асл исми М. Т. Сомасундарам, 1921 йилда туғилган. Машҳур тамил шоири ва адиби, Бутунҳиндистон радиоси Мадрас шаҳар бўлимининг директори. Шу соҳада ишлай бошлаганига ўттиз йилдан кўп бўлди. Бир неча йил тамил адабий журнали «Кальки»га муҳаррирлик қилган.

Сому йигирмага яқин китоб ёзган: шеърлар, ҳикоялар, романлар, адабиётшуносликка оид монография ва мақолалар, саёҳатномалар ва ҳоказо. Адабий фаолияти учун бир неча мартаба мукофот олган. 1938 йилда машҳур тамил шоири Субрамания Бардий олтин медали билан тақдирланган.

Сомунинг энг машҳур асарлари қуйидагилардир: «Баҳор» шеърлар тўплами, «Рави-чандрика» романи, «Гўрдан чиқан гўзал» ва «Эшитилмас қўшиқ» ҳикоя тўпламлари, «Океанлар оша» номли саёҳатнома. «Эшитилмас қўшиқ» 1961 йилда Мадрас (ҳозирги Тамилнад) штатининг мукофотини олган. «Океанлар оша» саёҳатномаси 1963 йилда Ҳиндистон Адабиёт академиясининг мукофотига сазовор бўлган.

Тўпلامда авторнинг «Уч хотин» ҳикояси босилган. Унинг асарлари ўзбек тилида биринчи марта чиқяпти.

Т. Жанакираман. Адабий тахаллуси — Жаислпий. 1921 йилда туғилган. Бутунҳиндистон радиосида ишлайди.

Унинг танланган ҳикоялари «Барабан садоси» (1954), «Қизил рикша» (1956) ва бошқа тўпلامларидан ўрин олган. Бундан ташқари «Амрита» ва «Муҳаббат тиканлари» каби романлари ҳам машҳур. Бу асарлар ҳозирги замон тамил адабиётининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади,

Т. Жанакираман чет тиллардан, шу жумладан, поляк тилидан бир неча ҳикояларни таржима қилган.

Рус тилида унинг «Шамбақ гули» ҳикояси босилиб чиққан. Ўзбек тилига унинг асарлари биринчи марта таржима қилиняпти.

Кешава Дев. 1905 йилда туғилган. Кекса авлодга мансуб энг пешқадам малайлам прозаикларидан бири, реалист ва демократ ёзувчи. Ёшлик йилларида ватанпарварлик руҳидаги «Сварат» журнаliga қатнашган.

Кейин кўп йиллар мобайнида Керала касаба союз ҳаракатига раҳбарлик қилган. Ҳозир у Тривандрам (Керала штатининг пойтахти) радиосида адабий муҳаррир.

Кешава Девнинг бир қатор ҳикоя тўпламлари босилиб чиққан. Унинг энг машҳур романлари — «Жинихона», «Актриса».

К. Сарасватий Амма. 1919 йилда туғилган. Таниқли малаямла адибаси. Ун битта китоб автори. Унинг энг машҳур асарлари қуйидагилардир: «Севги томири» (повесть), «Илоҳий элчи» (пьеса), «Хўрланган аёл», «Аёл ақли», «Қалин девор», «Қиз бўлиб туғилиш керак» (ҳикоя тўпламлари).

К. Сарасватий Амманинг асари ўзбек китобхоналарига биринчи бор тақдим қилинмоқда.

К. Ашватҳа Нараянао. 1912 йилда туғилган. Каннада (каннара) тилида ижод қилувчи адиб. Шу кунда Банорас университетига ўқитувчи. У бир неча ҳикоя тўпламлари, романлар ва пьесалар авторидир. Унинг пьесалари ўз ватанида зўр муваффақият қозонган. Унга шуҳрат келтирган асарлари: тўрт томдан иборат «Қисқа ҳикоялар» (1947—1957), «Ахлоқ саройи» ва «Актриса» романлари (1951 ва 1953), «Гўдак», «Ғурур» пьесалари (1949 ва 1955).

Бисаваража Каттиманий. 1919 йилда туғилган. Каннада (каннара) тилида ёзадиган таниқли адиб, йигирмадан ортиқ роман ва ҳикоя тўпламлари босилиб чиққан. Унинг адабий фаолияти қирқинчи йилларнинг охирларидан кичик ҳикоялар билан бошланган. «Карвон» деган биринчи ҳикоялар тўплами 1946 йилда босилиб чиққан. Б. Каттиманийнинг ҳинд халқининг миллий озодлик курашига бағишланган «Курашда ҳалок бўлганлар» (1950), «Вулқонда» (1951) ва

ижтимоий-маиший мавзуларга оид «Севги тузоғида» (1952), «Замин ва аёл» (1953) каби повесть ва романлари, «Шаҳарлик қиз» пьесаси (1955) кенг танилган.

Мулк Раж Ананд. 1905 йилда Панжобнинг Пешовар шаҳрида туғилган. Лекин жуда кўп йиллардан бери Бомбайда яшаб ижод қилади. Инглиз тилида ижод қилувчи машҳур ёзувчи ва олим. Таниқли адиб Саажод Захир билан ҳамкорликда Ҳиндистон тараққийпарвар ёзувчилари ассоциациясига асос солган (1936). М. Ананд бир қатор роман, анчагина ҳикоя тўпламлари, публицистик ва илмий мақолалар авторидир. «Қишлоқ» (1939), «Катта қалб» (1945), «Қулий» (1936), «Қилич ва ўроқ» (1942) каби романлар, «Тонг жамоли» (1944), «Етти йил» автобиографик дилогия (1951), «Сартарошлар иттифоқи» (1944) «Трактор ва дон маъбудаси» (1947) каби ҳикоя тўпламлари М. Ананд қаламига мансубдир. У асарларида чой плантациясидаги ишчи ва деҳқонларнинг оғир ҳаётини тасвирлайди, касталар тенглиги ва аёллар ҳуқуқини ёқлайди, мустамлакачилик иллатларини фош қилади. Бир қатор романларида озодлик учун курашган қаҳрамон характерининг шаклланиши акс этган, социалистик реализмга интилиш тенденциялари ифода қилинган.

«Қулий» (1941), «Гаурий» (1964) романлари, бир неча ҳикоялари рус тилида босилиб чиққан. Ўзбек тилида ҳам бир неча ҳикояси нашр этилган.

А. Иброҳимов

МУНДАРИЖА

ҲИНДИЙ ВА УРДУ АДАБИЕТИ

Премчанд. НАЖОТ ЙЎЛИ. Ҳиндий тилидан <i>Амир Файзуллаев</i> таржимаси	5
ИККИ ҲУКИЗ. Урду тилидан <i>Раҳмонберди Муҳаммаджонов</i> таржимаси	20

ҲИНДИЙ АДАБИЕТИ

Амритлал Нагар. СЕВГИ. <i>Ансорибдин Иброҳимов</i> таржимаси	37
Бҳагаватичаран Варма. КУНВАР СОҲИБНИНГ ИТИ. <i>Ансорибдин Иброҳимов</i> таржимаси	53
Яшпал. ПАРДА. <i>Нажмибдин Низомиддинов</i> таржимаси.	61
Упендранатҳ Ашк. МАНА БУ ИНСОН. <i>Ансорибдин Иброҳимов</i> таржимаси	69
Вишну Прабҳакар. УҒИЛНИНГ УЛИМИ. <i>Мирза Турсунов</i> таржимаси	83
Ҳаршнатҳ. ШАЙТОН ЭМАС, ИНСОН. <i>Анвар Зокиров ва Фарҳод Ғуломов</i> таржимаси	92
Чандрҳар Шарма Гулерий. У АЙТГАН ЭДИКИ... <i>Амир Файзуллаев</i> таржимаси	99

УРДУ АДАБИЕТИ

Кришан Чандр. ТҮРТ ГАЗ ДУНЕ. <i>Ансорибдин Иброҳимов</i> таржимаси	114
Аҳмад Аббос. ЧИРОҚ ЕНАР ТУН БҮЙИ. <i>Ғафур Рихситиллаев</i> таржимаси	127
Ражендрасингх Бедий. ЧЕЧАК ДОҒЛАРИ. <i>Тошмирза Холмирзаев</i> таржимаси	138
Исмаат Чугтой. ИШСИЗ. <i>Раҳмонберди Муҳаммаджонов</i> таржимаси	148

Маҳендранатҳ. ЭНДИ ҲЕЧ КИМ КЕЛМАЙДИ. Раҳмонберди Муҳаммаджонов таржимаси	161
---	-----

БЕНГАЛ АДАБИЕТИ

Шаратчандра Чаттопадҳайя. БАХТИ ҚАРОНИНГ ЖАННА- ТИ. Зоҳид Комилов таржимаси	170
Тарашанкар Бандопадҳайя. ИККИ ХОТИН. Зоҳид Комилов таржимаси	184

ПАНЖОВ АДАБИЕТИ

Амрита Притам. ОЙДИН КЕЧА. Раҳмонберди Муҳаммаджо- нов таржимаси	193
Гурдесинҳ Рупана. ЯНА БИР ҲЛИК. Раҳмонберди Муҳам- маджонов таржимаси	204

ГУЖАРОТ АДАБИЕТИ

Панналар Пател. СЕНДУР. Ҳиндий тилидан Анвар Зокиров ва Фарҳод Ғуломов таржимаси	210
---	-----

ОРИЯ АДАБИЕТИ

Упендропросад Моҳантий. ОТ АЙЛАНИВ ҚОЗИҒИНИ ТО- ПАР. Русчадан Рашида Муҳамедова таржимаси	220
--	-----

МАРАТҲ АДАБИЕТИ

Вишну Сакҳарам Кҳандекар. ЕМҒИР. Русчадан Анвар Зокиров таржимаси	235
Дешпаиде. БОШЛИҚНИНГ МАРҲАМАТИ. Русчадан Ансо- риддин Иброҳимов таржимаси	246

ТЕЛЕГУ АДАБИЕТИ

Боммий Реддипаллий Сурьярао. ЁВВОЙИ ЁСМАН. Русчадан Анвар Зокиров таржимаси	252
Иччҳанурпу Жаганнатҳрао. БУРЧ. Ҳиндий тилидан Ам- вар Зокиров ва Фарҳод Ғуломов таржимаси	253

ТАМИЛ АДАБИЕТИ

Сому. УЧ ХОТИН. Русчадан Анвар Зокиров таржимаси	272
Т. Жанакираман. БИР ҲАММОЛ ҚИССАСИ. Русчадан Шоира Аҳмаджонова таржимаси	278

МАЛАЯЛАМ АДАБИЕТИ

Кешава Дев. ЧОЙХОНАДА. Русчадан <i>Анвар Зокиров</i> таржимаси	288
Сарасватий Амма. БЕКАМУҒУСТ ХОТИН. Русчадан <i>Ансориiddин Иброҳимов</i> таржимаси	298

КАННАДА (КАННАРА) АДАБИЕТИ

К. Ашватҳа Параянрао. ЙИГИТ СЕВГИСИ. Русчадан <i>Ансориiddин Иброҳимов</i> таржимаси	307
Бисаваража Каттиманий. ЮЗДАГИ ЧАНДИҒ. Русчадан <i>Ансориiddин Иброҳимов</i> таржимаси	326

ИНГЛИЗ-ҲИНД АДАБИЕТИ

Мулк Раж Ананд. ТИЛЛА БИЛАГУЗУК. Инглиз тилидан <i>Нажмиiddин Низомиддинов</i> таржимаси	335
Ёзувчилар ҳақида маълумот	345

Оташ нафаслар. Ҳинд ҳикоялари. (Тўпловчи А. Файзуллаев ва А. Иброҳимов; муҳаррир Р. Муҳаммаджонов.) Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

Ушбу тўпلامга прогрессив ҳинд адибларининг энг яхши ҳикоялари киритилган. Бу ҳикояларнинг темаси ҳинд воқелигининг турли томонларини акс эттиради. Ҳар қанча урнинилса ҳам бир тўпلامда ҳинд адабиётидай бой ва рангбаранг адабиётни тўла акс эттириб бўлмайди. Лекин шундай бўлса-да, бу тўпلام муҳтарам китобхонларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

Индийские новеллы. Сборник.
И(Инд.)

70304—175
И 362(06)—77 97—77

На узбекском языке

СБОРНИК

Индийские новеллы

Нашриёт редактори *М. Турсунов*

Риссом *Д. Цирин*.

Расмлар редактори *А. Бобров*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректор *М. Холматова*

ИБ № 109

Босмахонага берилди 13/IV—1977 й. Босишга рухсат этилди 2/VIII—1977 й. Формати 70×108¹/₂. Босма л. 11,25. Шартли босма л. 13,75. Напшр л. 13,4+0,46 вкл.+0,42 форзец. Тиражи 60000. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 22—77.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 1 қозоғга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30, 1977 йил. Заказ № 1037. Баҳоси 1 с. 80 т. Мелований қозоғда 2 с. 70 т.